

Панкова Є.В.

Туристичне краєзнавство

Навчальний посібник. - К.: Альтерпрес, 2003. - 171 с.

Передмова

Вступ

РОЗДІЛ I. Загальна характеристика туристичних ресурсів України.....10

РОЗДІЛ II. Київ - туристичний центр світового значення.....20

2.1. Природно-рекреаційні та інфраструктурні ресурси Києва.....20

2.2. Історико-культурні ресурси Києва.....23

2.2.1 Виникнення і ранній розвиток міста.....23

2.2.2. Київ у XIII-XVIII ст.....23

2.2.3. Київ у XIX ст.....35

2.2.4. Київ XX ст.....49

Розділ III. Туристичні ресурси Правобережної України.....60

3.1. Туристичні ресурси історичної Київщини.....60

3.1.1. Київська область.....61

3.1.2. Черкаська область.....64

3.2. Туристичні ресурси історичної Волині.....68

3.2.1. Волинська область.....71

3.2.2. Житомирська область.....76

3.2.3. Рівненська область.....80

3.3. Туристичні ресурси історичного Поділля.....84

3.3.1. Вінницька область.....86

3.3.2. Тернопільська область.....88

3.3.3. Хмельницька область.....92

Розділ IV. Туристичні ресурси Лівобережної України.....97

4.1. Туристичні ресурси Чернігівської області.....97

4.2. Туристичні ресурси Полтавщини.....106

Розділ V. Туристичні ресурси Слобожанщини.....113

5.1. Харківська область.....113

5.2. Сумська область.....116

Розділ VI. Туристичні ресурси Західної України.....120

6.1. Туристичні ресурси історичної Галичини.....120

6.1.1. Львівська область.....123

6.1.2. Івано-Франківська область.....123

6.2. Туристичні ресурси Буковини.....126

6.3. Туристичні ресурси Закарпаття.....126

Розділ VII Туристичні ресурси Степової (Південної) України.....131

7.1. Одеська область.....136

7.2. Миколаївська область.....140

7.3. Херсонська область.....141

7.4. Запорізька область.....142

7.5. Донецька область.....144

7.6. Луганська область.....145

7.7. Дніпропетровська область.....146

7.8. Кіровоградська область.....147

Розділ VIII. Туристичні ресурси Криму.....149

Література.....169

Передмова

Індустрія туризму в Україні розвивається в умовах жорсткої конкурентної боротьби як на внутрішньому, так і на зовнішньому туристичному ринку. У зв'язку з цим постає питання про якість обслуговування туристів, яка може бути забезпечена на основі належної фахової підготовки персоналу.

Студенти туристичних спеціалізацій повинні оволодіти таким обсягом професійних знань і навичок, які дозволили б їм вільно орієнтуватись у питаннях організації спеціалізованого відпочинку і розваг, надання готельно-ресторанних послуг, транспортного та екскурсійного обслуговування, екологічної діяльності.

В руслі маркетингової стратегії, курс на реалізацію якої взяла Державна туристична адміністрація України, відбувається створення нового іміджу вітчизняного туристичного продукту на внутрішньому і міжнародному рівнях. Це вимагає перш за все комплексної репрезентації регіонального туристичного потенціалу, чим і обумовлене включення до вузівських навчальних програм профільних спеціалізацій навчальної дисципліни "Туристичне краєзнавство".

Пропонований навчальний посібник, перший у даній галузі, має своєю метою висвітлення туристичних ресурсів України в регіональному аспекті. Він містить історичний матеріал, що дозволяє простежити історію розвитку краєзнавства і - вужче - туристичного краєзнавства в Україні, а також характеристику найважливіших природно-рекреаційних, культурно-історичних та інфраструктурних ресурсів кожного регіону. Особливо детально розглядаються основні туристичні центри країни - Київ, Крим, Карпати.

Краєзнавство - це всебічне наукове вивчення певної території країни (краю). Краєзнавство має свою історію. Перші відомості краєзнавчого характеру містять уже давньоруські літописи, а також місцеві літописні хроніки (т.зв. "малі літописи") пізнішого часу.

В кінці XVIII ст. створюються топографічні описи намісництв, серед яких найбільш відомим є опис Чернігівського намісництва О. Шафонського.

Краєзнавча робота в XIX ст. активізується у зв'язку із створенням у Харкові, Києві, Одесі університетів, викладачам яких доручалось вести на основі власних спостережень записи історичного, топографічного, статистичного характеру, здійснювати ботаніко-зоологічні, метеорологічні дослідження, паралельно готуючи відповідні інструкції для вчителів гімназій з метою їх підготовки до аналогічної роботи.

У 1835 р. в Києві створено Тимчасовий комітет для розшукування старожитностей, у функції якого входило виявлення і вивчення археологічних пам'яток. Результатом цієї роботи стало створення музею старожитностей при університеті Св. Володимира.

В 1843 р. організована Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, яку в літературі прийнято іменувати Київською археографічною комісією. На неї покладалось вивчення і видання документальних матеріалів історичного характеру, а також виявлення і дослідження археологічних та історико-культурних пам'яток.

До I пол. XIX ст. відноситься заснування наукових товариств, які функціонували на громадських засадах і мали в своєму складі не лише науковців, охоплюючи також широкий аматорський загал.

У період з 1839 по 1922 рр. діяло Одеське товариство історії і старожитностей, що було осередком краєзнавчих досліджень на півдні України. Його силами організовувались наукові експедиції, екскурсії. В 1840 р. при ньому засновано музей старожитностей. Товариством видано 33 томи наукових записок.

У 1873 р. розпочало свою діяльність Історичне товариство Нестора літописця, яке за період до 1914 р. опублікувало 24 збірники наукових праць. Організація проіснувала до 1926 р.

Тоді ж відкрито наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові, в доробку якого більше 200 томів наукових праць. У Ніжині діяло історико-філологічне товариство, в Катеринославі - наукове товариство. Тернопільський науковий гурток видавав "Щорічник" за матеріалами своїх краєзнавчих пошуків.

Вивчення краю провадили також церковні історичні товариства: Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство, Полтавський церковний історико-археологічний комітет, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії.

К.Д.Ушинський наголошував на необхідності включення до шкільної програми спеціального предмета, що передбачав би вивчення рідного краю відповідно до "горизонту кожної місцевості". До 1917 року терміну "краєзнавство" не було, тому в школах викладалося "Батьківщинознавство" або "Вітчизнознавство".

В кінці XIX ст. в Україні набуває поширення туристсько-екскурсійний рух, організація якого зосереджувалась у вузах, громадських товариствах краєзнавчого спрямування. Окремі вузівські викладачі практикували в навчальних цілях екскурсії для студентів. У 1856 р. починає функціонувати гурток туристів при Київському університеті. Навчальні екскурсії впроваджуються в шкільні освітні програми як обов'язковий вид учбової діяльності.

З 1918 р. координаційні функції у краєзнавчій сфері виконувала Українська академія наук. Академічні комісії з краєзнавства діяли в Києві, Одесі, Харкові. При київській, зокрема, було засновано студентську секцію, яка організувала краєзнавчі курси. Аналогічні курси створені в Одесі. Одеською комісією видавався науковий вісник, Київський науковий бюлетень.

Активізація краєзнавчого руху в 20-і роки XX ст. зумовлена процесами українського національного відродження. В багатьох населених пунктах виникають аматорські краєзнавчі гуртки.

У 1920-і роки активно з'ясовувалось питання про предмет краєзнавства. Ця тема була піднята на сторінках журналу "Краеведение" А.І Дзенс-Литовським, що викладав відповідний курс у Петроградському педагогічному інституті. В дискусію включилися М.М.Дружинін, Г.В.Артоболевський, які дійшли висновку, що краєзнавство є специфічною галуззю знання про країну, вивчення якої виходить із територіального принципу і підпорядковане певній меті.

Питання ж про те, галуззю якої науки слід вважати краєзнавство, виявило відсутність у середовищі науковців єдиного підходу до його розв'язання. Одні з них (як, наприклад, Л. Берг) звужували його до "мікрогеографії краю", "місцевої географії". Дехто (в їх числі - Б.Н. Вишневський), так само вбачаючи завдання краєзнавства в дослідженні географії краю, закликав до вивчення його історії, збирання історичних документів і пам'яток старовини, спогадів, народних переказів.

В.М. Муратов, відкидаючи визначення краєзнавства як "крайової географії" і не приймаючи зведення його ролі до вивчення господарсько-виробничого потенціалу краю, включав цю галузь знання в більш широкий контекст, відносячи її до сфери не лише наукової, а й громадської діяльності.

М.Я.Феноменов, навпаки, наголошував виключно на науково-дослідницькому аспекті краєзнавства.

В цілому ж краєзнавство розглядалось радянською наукою як суто громадська діяльність. Така точка зору була вираженням офіційного погляду на проблему, який у 1922 р. здобув інший ракурс: краєзнавство документально визнавалось галуззю наукового дослідження, завданням якого є вивчення історії і культури краю. Воно визначалось як "метод синтетичного наукового вивчення певної, виділеної за адміністративними, політичними і господарськими ознаками, відносно невеликої території; вивчення, підпорядковане життєво необхідним господарським і культурним потребам цієї території, що має своєю основою продуктивні сили країни".

Таке розуміння предмета і завдань краєзнавства не було безсумнівним і тому не змогло припинити дискусії навколо цього питання.

Академік М.Я.Марр, зокрема, висловив сумнів у правомірності визначення краєзнавства як методу дослідження. Його позицію не поділяли А. Музиченко, А. Золотарьов, А. Большаков, С. Архангельський.

Досить вичерпний характер мало трактування краєзнавства І.М.Гревсом, який відносив до його сфери вивчення археологічних пам'яток, історії населених пунктів, економіки, культури краю, пам'яток мистецтва, вжиткових предметів, побуту. Такий погляд на дане питання поділяли послідовники І.М.Гревса, Н.П.Анциферов та О.М.Риндіна, сходяться і в тому, що краєзнавство є специфічним шляхом розвитку історичної науки, який передбачає оперування місцевим матеріалом. Як окремий об'єкт краєзнавчого дослідження вони виділяли місто, що підлягає вивченню перш за все в культурно-історичному аспекті, являючи собою "великий синтетичний пам'ятник, що відбиває соціально-культурний організм". Н.П.Анциферовим запропонована навіть "програма комплексного аналізу міста як "згустка" культури і матеріального відбиття одночасної взаємодії елементів культур різних епох". О.М. Риндіна характеризувала місто як "лабораторію" культури, творця і поширювача духовних цінностей.

В.Д.Отамановський, директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки України, так сформулював своє бачення проблеми: "Лише беручи об'єктом дослідження природничу, етнологічну й культурно-історичну цілісність,

дослідник може додержати науковості в описанні та зробити належні наукові узагальнення".

В 1925 р. в Харкові відбулась Перша всеукраїнська краєзнавча конференція, на якій широко обговорювалось питання про предмет краєзнавства. Нею також створено Український комітет краєзнавства у складі як науковців, так і аматорів. В 1927-1930-х рр. ним видавався журнал "Краєзнавство". Академічні ж комісії зосереджуються з цього часу виключно на науково-дослідній діяльності. Робота комітету спрямовувалась на поєднання краєзнавчих досліджень з екскурсійно-туристичною діяльністю.

Ця проблема була винесена також на сторінки виданого в 1926 р. збірника статей "Краєзнавство в трудовій школі", де розглядалась поруч із такими питаннями, як методика краєзнавчої роботи, вивчення історії в школі, роль музеїв та екскурсій у вивченні історії краю.

У 1920-30-і роки не було вироблено єдиного підходу до визначення предмета і завдань краєзнавства, хоча суттєвим кроком у розумінні проблеми стало розширення меж цієї сфери, яке передбачало участь у дослідженнях фахівців різного профілю з залученням громадськості.

С.В.Бахрушин у статті "Завдання історичного вивчення краю" фактично підійшов до з'ясування сутності історичного краєзнавства (за його визначенням - "крайової історії"). Його завдання він вбачав у вивченні населення краю в історичному ракурсі (заселення території, міграції, соціальний склад населення); історії окремих населених пунктів, а також садиб, монастирів; історії підприємств регіону, розвитку кустарного виробництва; історії формування місцевого ринку. Хоча в порівнянні зі своїми попередниками І.М.Гревсом, В.Д.Отамановським він значно звузив рамки історичного краєзнавства, залишивши поза його компетенцією вивчення археологічних і культурних пам'яток краю і змістивши акцент на економічну сферу.

Кінець 1920 - початок 1930-х років у сфері краєзнавства ознаменувався переходом до переосмислення його предмета і завдань.

У 1927 р. III Всеросійською краєзнавчою конференцією була окреслена сфера суспільного функціонування краєзнавства, завдання якого визначались у руслі соціалістичного будівництва і мали виражену ідеологічну спрямованість, передбачаючи залучення до цієї діяльності широких мас трудящих. Проголошена стратегія звужувала сферу і применшувала наукову і суспільну роль краєзнавства, зводячи останнє до допоміжного засобу в розв'язанні поточних (зокрема, виробничих) проблем і перетворюючи його на інструмент ідеологічного впливу.

На 1929 рік в Україні налічувалось 709 краєзнавчих об'єднань - товариств, семінарів, гуртків, бюро і т. ін. В 1924-1925 рр. функціонував Чернігівський інститут краєзнавства. 1920-і роки ознаменувалися створенням численних краєзнавчих музеїв. На цей період припадає також інтенсивна розробка конкретних методик вивчення різних краєзнавчих об'єктів. Викладання краєзнавчих курсів впроваджено у вищих навчальних закладах і в загальноосвітніх школах.

На початку 1930-х років спостерігається поступове згортання краєзнавчого руху у зв'язку з директивним переведенням його в русло дослідження радянського періоду місцевої історії. За ініціативою М. Горького ця діяльність зосереджується на вивченні історії громадянської війни, історії фабрик і заводів країни.

В 1931 р. створено Товариство краєзнавців-марксистів з метою ідеологічного розгрому краєзнавчого руху в тому його вигляді, в якому він склався в регіонах, особливо національних. Ця стратегія реалізовувалась також через пресу, в якій таврувалося "поміщицьке, буржуазне, куркульське" краєзнавство. Членам Українського комітету краєзнавства інкримінувалась участь у контрреволюційній діяльності. Зрештою закрили журнал "Краєзнавство", розпустили Український комітет краєзнавства.

У наступні роки краєзнавство як масовий рух стало надбанням історії. Воно перетворилося на справу вузького кола співробітників науково-дослідних установ, вузів, архівів, музеїв.

Хвиля репресій у 1938 р. фактично знищила краєзнавчий рух, який тепер рекомендувалося зосередити в школах, вузах, в установах і на підприємствах під науково-методичним керівництвом місцевих краєзнавчих музеїв.

У Закарпатті ж 1930-і роки позначились активним краєзнавчим рухом. Тут видавались журнали ("Підкарпатська Русь", "Рідний край"), альманахи, календарі, книги краєзнавчого характеру. Надруковано підручник "Краєзнавство".

Також успішно розвивалось краєзнавство в Прикарпатті. У Львові виходили журнали "Туристика і краєзнавство" та "Наша Батьківщина".

Якісно новий етап у розвитку краєзнавства припадає на 1960-і роки. Інтенсивний розвиток краєзнавства, його спрямування в наукове русло значною мірою обумовлене підготовкою 26-томного видання "Історія міст і сіл Української РСР". Загальний обсяг цього фундаментального видання складає 2360 авторських аркушів. Вміщено 1340 нарисів про найбільш значні населенні пункти, а також 8319 статей довідкового характеру про селища і села.

У 1965 р. в Кам'янець-Подільському відбулася перша обласна наукова краєзнавча конференція. З того часу обласні краєзнавчі конференції стали в Україні традиційними.

В цей період знову постає питання про предмет краєзнавства і його наукове обґрунтування. О.С.Барков, зокрема, так визначив його сутність: **"Краєзнавство є комплексом наукових дисциплін, різноманітних за змістом та окремими методами дослідження, але покликаних у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю"**.

З 1971 р. на історичних факультетах педагогічних інститутів введено курс історичного краєзнавства.

Вузівські навчальні посібники цього періоду містили визначення краєзнавства як сукупності знань про той чи інший край, вивчення його природи, історії, економіки, побуту тощо.

Але все це не вичерпувало змісту поняття "краєзнавство", і дане питання знову стало предметом полемічного обговорення, цього разу - в 1987 р. в

Полтаві, на I Всесоюзній науковій конференції з історичного краєзнавства, яка фактично ввела цей термін у науковий обіг.

Я.Е. Водарський визначив краєзнавство як пізнання рідного краю в межах населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці, історико-географічного регіону, включаючи їх сучасний стан та історичний розвиток. Історичне краєзнавство він трактував як вивчення історії розвитку суспільства і природи даної місцевості.

А. В.Санцевич назвав краєзнавство комплексом наукових дисциплін, що, відрізняючись предметом і методами дослідження, вивчають під різним кутом зору певну територію. Це дає підставу говорити про різні наукові аспекти краєзнавства, що визначаються об'єктом вивчення. В числі таких об'єктів - природа, історія, господарство, населення, культура, народна творчість і т. ін.

П.Т.Тронько наголосив на тому, що історичне краєзнавство як важлива галузь історичної науки дає цій останній "підґрунтя для значних узагальнень і висновків". Воно являє собою "галузь пізнання, доступну для найширших мас трудящих і розраховану на їхню участь у своєму розвитку".

Н.П.Ковальський, вважаючи історичне краєзнавство невід'ємною складовою історичної науки, включав у його сферу широке коло різнопланових об'єктів, об'єднаних за територіальною ознакою. При цьому він звертав увагу на можливість подвійного трактування поняття "край": вузького - як місто, село і широкого - район, область, політико-адміністративний комплекс, який історично склався в межах певної території.

На думку **В.О.Замлинського**, краєзнавство - найважливіша галузь історичного знання, метою якого є всебічне, комплексне і предметне вивчення території краю. Він вважав краєзнавство первинним джерелом історичних фактів, на яких базується будь-яке історичне знання.

В останні роки відбувається перегляд кола проблем, віднесених до історичного краєзнавства. На передній план виходить демографічний фактор з акцентом на функціонуванні моделі відносин "суспільство - природа", що обумовлює поглиблення географічного та екологічного аспектів історико-краєзнавчого дослідження.

Шляхом співставлення предмета історичного краєзнавства та історичної географії **А.В.Санцевич** дійшов висновку, що історико-краєзнавче вивчення об'єкта передбачає його всебічний аналіз, тоді як історична географія тримає в полі зору переважно просторовий його аспект.

Існує погляд на історичне краєзнавство як на допоміжну історичну дисципліну, хоча він видається неправомірним, оскільки останні мають своїм предметом обмежене коло специфічних проблем (як, наприклад, хронологія, метрологія, генеалогія, сфрагістика, геральдика, нумізматики та ін.), які досліджуються за допомогою спеціальних методів, тоді як історія краю вимагає комплексного вивчення. Ці міркування мають своїм наслідком висновок: історичне краєзнавство поруч із джерелознавством, археологією, історіографією належить до основних історичних дисциплін.

Замість терміну "історичне краєзнавство" вживається ще цілий ряд інших: "регіональна історія", "місцева історія", "крайова історія", "обласна історія", "локальна історія", "мала історія".

Географічне краєзнавство здійснює комплексне вивчення природних особливостей даної місцевості, специфічного поєднання природних компонентів на досліджуваній території, характерних для неї природних явищ і унікальних об'єктів.

В останні роки самостійною науковою дисципліною стає туристичне краєзнавство, що вимагає визначення його предмета.

С.І.Поповичу належить першість в обґрунтуванні ролі туризму як засобу розвитку історичного краєзнавства і поширення одержаних ним даних. Дослідник проаналізував взаємозв'язок і взаємодію туризму з історичним краєзнавством, а також окреслив коло проблем, які підлягають розв'язанню в даній сфері. Один із шляхів їх подолання він вбачає у зміцненні контактів між туристично-екскурсійними і краєзнавчими організаціями, що може бути реалізовано шляхом участі науковців цієї сфери в розробці туристичних маршрутів і екскурсій, їх методичному забезпеченні.

Активізація краєзнавчих досліджень відбувалась паралельно з удосконаленням форм екскурсійно-пізнавальної діяльності, що у ХХ ст. сформувалась в окрему галузь - краєзнавчий туризм.

С.І.Попович поставив також питання про необхідність створення спеціального друкованого органу для висвітлення основних напрямів розвитку туристсько-краєзнавчої сфери.

Для розробки питань теорії і практики історичного краєзнавства важливе значення має створення в Інституті історії України НАН відділу історико-краєзнавчих досліджень та відділу регіональних проблем (1979, 1991).

Активізації вивчення краю сприяє систематичне проведення Всеукраїнських наукових краєзнавчих конференцій, ініційованих академіком **П.Т.Троньком**. З його дослідженнями пов'язане закріплення в науковому вжитку терміну "туристичне краєзнавство". Він зазначав, що становлення цієї галузі знання пов'язане з подорожуванням по рідному краю. З іншого боку, він вбачає у краєзнавстві основу для дослідження туристичних природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів окремих регіонів України. **П.Т.Тронько** наголошував також на необхідності створення періодичного видання з туристсько-краєзнавчої проблематики і видання вузівського підручника з цієї дисципліни, що є базовою для туристичних спеціалізацій.

27 березня 1990 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, що проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців, затвердив її статут, обрав керівні органи. Спілку очолює академік **П.Т.Тронько**. У 1993 р. відновлено видання журналу "Краєзнавство".

Сьогодні краєзнавство успішно розвивається в усіх регіонах України: науково-пізнавальна секція "Одесіка" працює при Будинку вчених в Одесі, клуб "Ріднокрай" - в обласній бібліотеці в Дніпропетровську; науково-краєзнавче товариство дослідників Волині діє в Житомирі; Інститут карпатознавства

створений при Ужгородському університеті (видає збірник "Carpatica-Karpatika"); Центр історичного краєзнавства працює у Львові.

В 1990-х рр. розширились контакти вчених-краєзнавців з фахівцями, які займаються підготовкою кадрів для туристичної галузі, ведуть наукові дослідження з проблем туризму. Тісне співробітництво розпочалося з I Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" (жовтень 1992 р., Черкаси). Історики, географи, архітектори, етнографи у своїх виступах оцінювали сучасний стан туризму в Україні, накреслювали шляхи його розвитку, наголошували на необхідності поглиблення взаємодії краєзнавства та краєзнавчого туризму, що сприятиме поширенню знань серед населення про рідний край, його природу, історію, культуру. У 1994 р. в Косові відбулася II Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем туризму, в центрі уваги якої було відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму.

Отже, протягом останніх років в Україні спостерігається помітне зближення краєзнавства з туризмом, який сприяє поширенню результатів краєзнавчих пошуків.

Контрольні питання

Яка сфера дослідження історичного краєзнавства?

Що є об'єктом вивчення географічного краєзнавства?

Що вивчає туристичне краєзнавство?

Який взаємозв'язок існує між краєзнавством і туризмом?

Чим обумовлена активізація краєзнавчих пошуків у 1960-і роки?

З якою метою створено Всеукраїнську спілку краєзнавців?

На основі яких критеріїв здійснюється туристичне районування?

РОЗДІЛ I. Загальна характеристика туристичних ресурсів України

Україна - одна з найбільших країн Європи, площа якої становить 603,7 тис. кв. км. її територія простягається зі сходу на захід на 1316 км, а з півночі на південь - на 893 км. Крайньою південною точкою України є мис Сарич у Криму. Крайні західна, східна і північна точки знаходяться відповідно в Закарпатській (Ужгородський район), Луганській (Міловський район) і Чернігівській (Новгород-Сіверський район) областях.

Географічний центр України знаходиться на північно-східній околиці райцентру Добровеличівка в Кіровоградській області, де в 1990 р. встановлено символічний знак. При іншому підході, що передбачає "поправку" на конфігурацію території України, ця точка зміщується на 70 км. на північ від названої і за підрахунками, виконаними за допомогою обчислювальної техніки, локалізується на 2 км західніше м. Ватутіне Черкаської області.

Загальна довжина державного кордону України становить майже 6500 км, з них - 1050 км припадає на морський кордон. Територія України перевищує територію таких держав, як Франція (544 тис. кв. км), Іспанія (505 тис. кв. км), Швеція (450 тис. кв. км) та ін. держав. На території України (поблизу м.Рахова Закарпатської області) знаходиться умовний географічний центр Європи.

Чисельність населення України - близько 48 мільйонів. За цим показником Україна посідає п'яте місце в Європі після Німеччини (76 млн.), Італії (57,5 млн.), Великої Британії (57,1 млн.), Франції (55,9 млн.).

Етнічні українські території можуть бути як суцільними (де переважає українське населення), так і змішаними (де українці становлять від 10 до 50% населення). Етнічні території поділяють на старі, населені українцями протягом багатьох століть (наприклад, Київщина, Чернігівщина, Галичина, Холмщина), і нові, де вони розселилися протягом останніх одного-двох століть (Кубань - "малиновий клин", Далекий Схід - "зелений клин", Казахстан - "сірий клин").

Близько 115 тис. км² етнічних українських земель входить сьогодні до складу Росії і є територією нинішніх Воронежської, Курської, Ростовської областей і Ставропольського краю; близько 27 тис. км² - до складу Білорусії (частина Брестської, Мозирської, Пінської областей). За Польщею залишилися Надсяння, Лемківщина, Підляшся, Холмщина загальною площею в 19,5 тис. км². У 1947 р., в результаті операції "Вісла" їх українське населення примусово було виселено звідси на колишні німецькі землі. Українські етнічні території площею 2,6 тис. км² входять до складу Словаччини, 1,7 тис. км² - Румунії. 741 тис. км² українських етнічних територій за межами України знаходиться 165 тис. км², тобто близько 22%.

Регіональний поділ України здійснюється з урахуванням цілого ряду особливостей природного, господарського, етнографічного, мовного, адміністративно-територіального, рекреаційного характеру і т. п. Однією з них є фізико-географічне районування, обумовлене розташуванням країни в межах Східноєвропейської рівнини, Карпатських і Кримських гір, чим викликана значна диференціація природних умов.

Рівнинна частина країни включає три географічних зони: зону мішаних лісів - Полісся (близько 14%), лісостепову (майже 34%) і степову (близько 40%) зони. Ці останні, в свою чергу, так само як і Карпати і Кримські гори, теж поділяються на фізико-географічні області. Всього на території України виділяють 57 фізико-географічних областей.

Початок адміністративно-територіальному поділу покладено ще в період Київської Русі. Основною його одиницею було князівство, серед яких відомі Київське, Чернігівське, Переяславське, Турово-Пінське, Волинське, Галицьке.

В литовсько-польський період українські землі поділялись на воєводства: Руське (Львівська, Галицька, Перемиська, Сяницька, Холмська землі), Шляське (Мельницька, Більська, Дорогочинська землі), Белзьке (Бузький, Городельський, Грабовецький повіти), Волинське (Володимирський, Луцький, Кременецький повіти), Подільське (Кам'янецький, Червоноградський, Лятичівський повіти), Брацлавське (Брацлавський, Вінницький повіти), Київське (Київський,

Овруцький, Житомирський повіти). З 1630 р. у складі Польщі виділялось Чернігівське воєводство.

За часів Богдана Хмельницького основною адміністративно-територіальною одиницею був полк, що ділився на сотні. Полково-сотенний устрій у різні періоди існував на Правобережжі (протягом 65 років), Лівобережжі (протягом 135 років) і Слобожанщині, що належали Росії і Польщі.

Лівобережну та Правобережну Україну стали розрізняти після поділу України між Росією і Польщею в середині XVII ст. На Правобережній Україні, що відійшла до Польщі, були відновлені воєводства. Лівобережна Україна (Гетьманщина), що залишилась за Росією, поділялась на десять полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. У 1781 р. на Гетьманщині був скасований полковий устрій і створені Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. В 1796 р. вони увійшли до Малоросійської губернії, яка в 1802 р. була поділена на Полтавську і Чернігівську.

Слобожанщина (Слобідська Україна) ділилась на п'ять полків: Ізюмський, Острозький, Охтирський, Сумський та Харківський. У 1764 р. полковий устрій на Слобожанщині було скасовано і створено Слобідсько-Українську губернію, яку 1780 р. перейменували на Харківське намісництво. В 1796 р. йому повернули назву Слобідсько-Української (з 1835 р. - Харківська) губернії.

На землях, підпорядкованих Запорозькій Січі, полковий устрій трансформувався в паланковий, при якому кожному паланку (у тюркських мовах це слово має значення "невелика фортеця") очолював козацький полковник. Запоріжжя поділялось на вісім паланок.

Східні землі сучасної України (Луганська, Донецька, частина Харківської області) в 1708 р. разом з Ростовською, Воронежською, Тамбовською областями Росії увійшли до Азовської губернії, перейменованої в 1725 р. на Воронежську.

В 1764 р. на січовій території (сучасні Кіровоградська і Луганська області) було створено Новоросійську губернію, що об'єднала також тринадцять сотень Миргородського і дві сотні Полтавського полків.

У 1774 р. частина Новоросійської губернії (територія сучасних Луганської, Донецької, Кіровоградської областей, південна частина Слобожанщини) увійшла до новоствореної Азовської (другої) губернії.

Після анексії Кримського ханства в 1783 р. Азовська і Новоросійська губернії були об'єднані у складі Катеринославського намісництва, яке в 1797 р. було перетворено на Новоросійську (другу) губернію. В 1802 р. Новоросійська губернія (Новоросія) була піддана черговому поділу, в результаті якого утворились Миколаївська (в 1803 р. перейменована на Херсонську), Катеринославська і Таврійська губернії.

Після поділів Польщі 1793 і 1795 років землі Правобережної України були приєднані до Росії, що початково поділялись на (Ізяславське - з 1795 р. Волинське, Брацлавське, Подільське), а з 1797 р. - губернії: Київську, Волинську, Подільську.

Отже, на початок ХІХ ст. переважна більшість етнічних українських земель була об'єднана у складі дев'яти губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської.

Західноукраїнським землям, що після першого поділу Польщі (1772) увійшли до Австрії, було повернено їх історичну назву: вони стали іменуватися "Королівством Галичини і Лодомерії". Проте назва "Галичина" поширювалась і на польські землі. Звідси виникнення назви "Східна Галичина" для означення української її частини, на відміну від Західної (польської) Галичини. В ХІХ - на початку ХХ ст. побутували назви "Австрійська Русь" (Галичина, Буковина), "Угорська Русь" (Закарпаття).

До 1914 р. 76 тис. кв. км (близько 10%) українських етнічних територій належало Австрії, решта - 665 тис. кв. км (понад 90%) - Росії.

Після першої світової війни українські землі були розподілені між 4 державами: 77,3% українських земель належало СРСР, 18,1% (Галичина, Підляшшя, Холмщина) - Польщі, 2,1% (Бессарабія, Буковина, Мармарощина) - Румунії, 2,5% (Закарпаття) - Чехо-Словаччині.

В 1920 р. землі України радянської були поділені на дванадцять губерній: Волинську, Донецьку, Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Олександрівську (з 1921 р. - Запорізька), Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську.

Але вже 1 серпня 1925 р. губернський поділ був скасований. Наприкінці 1925р. Україна в адміністративному відношенні складалася з 41 округи. З 1924р. в її складі перебувала також Молдавська АРСР

У 1932 р. вертикальна адміністративна структура будувалась таким чином: центр - область - район. 9 лютого було утворено п'ять перших областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську; 2 липня - Донецьку; 15 жовтня - Чернігівську. В 1937 р. з'явилися Житомирська, Кам'янець-Подільська (з 1954 - Хмельницька), Миколаївська, Полтавська області. В 1938 р. Донецьку область було поділено на Сталінську (з 1961 - Донецька) і Луганську. В 1939 р. виникли Запорізька, Кіровоградська, Сумська області, потім - Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська (з 1962 - Івано-Франківська), Тернопільська.

1940 р. - рік створення Ізмаїльської і Чернівецької областей і відокремлення Молдови в самостійну республіку.

Таким чином, напередодні Великої Вітчизняної війни на території України налічувалося 24 області.

30 березня 1944 р. було створено Херсонську, в 1946 р. - Закарпатську, в 1954 р. - Черкаську області. У тому ж 1954 р. до складу України увійшла Кримська область, а Ізмаїльську область було об'єднано з Одеською. В 1959 р. Дрогобицька область стала частиною Львівської. Сьогодні у складі України налічується 24 області і Автономна Республіка Крим.

Адміністративний поділ України не співпадає з її історико-географічним поділом. За цим останнім критерієм в Україні можна виділити такі історико-географічні області: Бессарабія, Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття,

Київщина, Крим, Південна (Степова) Україна, Поділля, Полтавщина, Слобожанщина, Чернігівщина.

Ще одна схема поділу території України обумовлюється впливом природних і соціально-економічних чинників і викликана потребами розвитку туристичної галузі. На підставі цих факторів виділяються туристичні регіони і райони.

Туристичний регіон являє собою територіально-туристичну систему, яка об'єднує кілька туристичних районів, що мають свої специфічні особливості і об'єднані географічними, історичними, ресурсними факторами.

Туристичний район - це група туристичних комплексів, об'єднаних спільною територіальною структурою туристичного господарства.

Єдина схема туристичного районування на сьогодні не розроблена. Частина дослідників відокремлює чотири туристичних регіони: Карпатський, Поліський, Дніпровський і Азово-Чорноморський, які, в свою чергу поділяються на 35 туристичних районів. Інші виділяють сім регіонів: Карпатський (західний), Волинсько-Тернопільський (північно-західний, або поліський), Житомирсько-Вінницький (буферний), Київський (центральный), Харківський (північно-східний), Дніпровсько-Донецький (південно-східний), Причорноморський (південний). Треті схильні об'єднувати три приморські райони в один Кримсько-Одесько-Азовський туристичний регіон, виділяючи також Карпатський туристичний район.

Основою туристичного районування є рекреаційне районування, тобто поділ території на окремі таксономічні одиниці, що відрізняються туристичною спеціалізацією, структурою рекреаційних ресурсів і напрямом їх освоєння. Рекреаційні ресурси характеризуються природними умовами, площею їх поширення, тривалістю використання. Рекреаційне районування сьогодні теж не є остаточно розробленим і жорстко усталеним.

У географічній енциклопедії України наводяться дві схеми поділу території країни на чотири рекреаційні регіони (Азово-Чорноморський, Дніпровсько-Дністровський, Карпатський, Кримський) і вісім рекреаційних районів (Євпаторійський, Донецький, Одеський, Приазовський, Придніпровський, Придністровський, Феодосійський, Ялтинський).

Азово-Чорноморський рекреаційний регіон, до складу якого входять Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, включає Одеський і Приазовський рекреаційні райони. Регіон багатий на лікувальні грязі.

Дніпровсько-Дністровський рекреаційний регіон (Вінницька, Волинська, Житомирська, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області) охоплює Донецький, Придніпровський і Придністровський райони. Регіон славиться мінеральними і радоновими водами.

Карпатський рекреаційний регіон включає Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Чернівецьку області. В ньому виявлено близько 800 джерел мінеральної води, половина яких знаходиться на Закарпатті. Регіон має най-густішу річкову мережу в країні: 8729 річок. У ньому багато історико-

культурних пам'яток. Регіон розташований на перехресті шляхів, які з'єднують Західну і Східну Європу.

Кримський рекреаційний регіон є унікальним осередком, що поєднує багаті природно-рекреаційні, історико-культурні та спортивно-оздоровчі ресурси. В їх числі - Чорне і Азовське моря, лікувальні грязі, термальні і мінеральні води бальнеологічних курортів, численні пам'ятки, що належать різним епохам і культурам, створені різними народами.

Через порти Чорного і Азовського морів Україна здійснює інтенсивні зв'язки із зарубіжними країнами. Вихід до Дунаю забезпечує їй водне сполучення з 7 країнами Західної Європи. В Україні наявна розвинена автомобільна, залізнична, авіаційна мережа. Морськими, річковими, повітряними, сухопутними шляхами Україна зв'язана майже з усіма куточками земної кулі. Вона являє собою своєрідний міст між Європою і Азією.

Україна має все необхідне для розвитку подорожей і оздоровлення: сприятливі природні умови, історико-культурні, матеріальні та людські ресурси. Туристично-рекреаційний потенціал створює можливості для всебічного задоволення пізнавальних, оздоровчо-спортивних і духовних потреб вітчизняних та іноземних туристів.

Територія України характеризується винятково сприятливими кліматичними умовами для відпочинку, лікування, різних видів туризму. Природно-рекреаційні ресурси - це природні умови, явища природи, що створюють комфортні умови для рекреаційно-туристичної діяльності і сприяють організації відпочинку і оздоровлення. Основними серед них є клімат, акваторії, ландшафт, а також деякі природні об'єкти, що мають пізнавальні і атрактивні властивості. Кліматичні ресурси визначають загальну комфортність території, її придатність для лікування і відпочинку. Серед основних кліматичних особливостей, що визначають її комфортність - температурний режим, кількість сонячних днів на рік, вологість, атмосферний тиск, режим вітрів.

Клімат на більшій території України помірно континентальний, із сухим і переважно теплим літом, м'якою і вологою зимою. 150-190 днів на рік середньодобова температура перевищує +10° С. Кліматичні умови дещо інші в Карпатських і Кримських горах, а також на південному узбережжі Криму.

Важливою складовою рекреаційних ресурсів є водні ресурси, до яких належать моря, озера, водосховища, річки, придатні для організації відпочинку і оздоровлення. Найважливішим з них є Азовське і Чорне море. По території України протікає понад 70 тис. річок, серед яких найбільші - Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Дунай. Більшість річок належить до басейнів Чорного та Азовського морів, 4% - до басейну Балтійського моря. Головна водна артерія України - Дніпро, третя за довжиною ріка Європи (2285 км, з яких 1205 км припадає на територію України). Карпатські річки придатні для подорожей на байдарках і каное (Черемош, Прут, Тиса, Стрий та ін.). На території України понад 3 тис. природних озер і 22 тис. штучних водоймищ. Найбільша кількість озер на Волинському Поліссі.

Серед природно-рекреаційних ресурсів важливу роль відіграють бальнеологічні, до яких належать мінеральні води, лікувальні грязі. Заклади, що

функціонують за рахунок використання бальнеологічних ресурсів, розташовані переважно в Карпатському і Причорноморсько-Азовському регіонах. Найбільша кількість мінеральних джерел припадає на західну частину України (Львівську і Закарпатську області). Значні запаси лікувальних грязей зосереджені в південних і північно-західних областях. Найстаріші грязьові курорти - Бердянськ, Євпаторія, Саки, Куяльник. Торф'яні грязі використовуються на курортах Миргорода, Моршина, Черче та ін.

Важливою складовою рекреації, оздоровлення і лікування є лісові ресурси. За кількістю лісових насаджень Україна посідає одне з перших місць серед країн Європи.

Наявність лісів сприяє також розвитку специфічних видів туризму, зокрема полюванню. Найбільш значними мисливськими ресурсами володіють Карпатський і Поліський регіони. Це перш за все численні популяції лосів, оленів, косуль, диких кабанів, лисиць, зайців, пернатої дичини.

Для туризму значну цінність мають ландшафти, що відзначаються оздоровчими чи пізнавальними властивостями, включаючи рельєф, мальовничі краєвиди, печери. В Україні є печери, що за своїми розмірами не поступаються найбільш відомим у світі, і при відповідному обладнанні їх можна перетворити на рекреаційно-туристичні об'єкти міжнародного значення. Вони локалізуються переважно в Подільсько-Буковинському, Кримському і Карпатському регіонах.

Особливу групу ландшафтів утворюють національні парки, державні заповідники, заказники, унікальні природні об'єкти, пам'ятки природи, парки, що є пам'ятками садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні сади, зоологічні парки, заповідні урочища, що складають природно-заповідний фонд. Основним призначенням заповідних територій і об'єктів є сприяння збереженню унікальних і типових природних ландшафтів, рослинного і тваринного генофонду, екологічної рівноваги, а також відтворенню і примноженню відновлюваних природних ресурсів. Заповідні території є базою для стаціонарного наукового дослідження еталонних природних комплексів, спостереження за станом і зміною навколишнього середовища, центрами розробки наукових основ охорони природи і раціонального природокористування, а також екологічної освіти.

Україні налічується понад 6700 природно-заповідних територій, у тому числі 20 природних заповідників. **Заповідник** являє собою територію (акваторію), виділену з метою збереження у природних умовах типових або унікальних природних комплексів, вивчення природного протікання процесів і явищ, які в них відбуваються. Земельні ділянки, надра, водні об'єкти в межах заповідника вилучаються з господарського обігу і стають об'єктами безстрокового використання в такій ролі. На невеликих ділянках обладнуються екологічні стежки.

На початок 2002 р. в Україні функціонувало 16 природних заповідників: "Горгани", Дніпровськоорільський, "Єланецький степ", Казантипський, Канівський, Карадагський, Кримський, Луганський, "Мис Мартьян", Опукський, "Медобори", Поліський, Рівненський, "Розточчя", Український степовий, Ялтинський гірсько-лісовий). Крім того, Україна володіє 4 біосферними

заповідниками (Асканія-Нова, Дунайський, Карпатський, Чорноморський), де зберігається еталонна дика природа. Вони відзначаються суворим режимом відвідування, тому проведення екскурсій припускається лише в музеях природи та інформаційних центрах.

У відповідності до Всеєвропейською стратегією збереження біологічної і ландшафтної різноманітності, а також з програмою перспективного розвитку заповідної справи в Україні актуальним і пріоритетним для державної політики є організація міждержавних біосферних резерватів. Перший такий заповідник - "Східні Карпати" - створений на території трьох країн: (Польщі, Словаччини, України). З українських територій він включає Ужанський національний природний парк.

У 1999 р. в м.Вилково відбулось відкриття другого міждержавного - українсько-румунського - **біосферного резервату "Дельта Дунаю"** в рамках програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера". Його українська частина - Дунайський біосферний заповідник, що увійшов до Світової мережі біосферних заповідників.

В Україні 11 національних природних парків (Азово-Сивашський, Вижницький, Деснянсько-Старогутський, Карпатський, "Подільські Товтри", "Святі гори", "Сине-вир", "Сколівські Бескиди", Ужанський, Шацький, Яворівський), створених з метою збереження, відновлення, вивчення і раціонального використання природних комплексів і об'єктів у рекреаційних, наукових і освітньо-виховних цілях. Територія парків поділяється на різні функціональні зони, у тому числі буферні, що використовуються для оздоровлення, лікування, відпочинку.

Заповідники і національні природні парки займають понад 10% території України і розташовані практично у всіх фізико-географічних її регіонах.

В Україні налічується 1020 парків, які мають історико-культурну цінність. З їх числа 19 - дендрологічні парки, метою яких є збереження, вивчення і відновлення у спеціально створених умовах представників флори. Крім цього, в країні 88 парків, що є пам'ятками садово-паркового мистецтва, а також 17 ботанічних садів, 7 зоологічних парків.

Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів в Україні становить 9,4 млн га (15,6% території держави), а їх одночасна місткість - майже 50 млн чол.

Історико-культурні ресурси включають історичні, археологічні, архітектурні пам'ятки; предмети матеріальної культури (знаряддя праці, побутові речі, вироби народних промислів, одяг, національну кухню); елементи духовної культури (образотворче мистецтво, фольклор, народні традиції, вірування і т. ін.); твори монументального мистецтва; етнографічні особливості території. До цієї групи ресурсів відносять також музеї, виставки, театри тощо.

Стильовим багатством і різноманітністю відзначаються пам'ятки України. Під охороною держави перебуває понад 15,6 тис. пам'яток містобудування і архітектури, при тому, що сьогодні на облік взято далеко не всі історико-архітектурні об'єкти. Хронологічний діапазон архітектурних пам'яток України дуже широкий. Залишки найдавніших з них на місці стародавніх грецьких

колоній збереглися в Північному Причорномор'ї (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та ін.).

Кам'яне будівництво в Давній Русі починається в X ст. Основним типом кам'яних споруд того часу були культові об'єкти. Дослідження давньоруських пам'яток, що збереглися до сьогодні, дозволяє виділити три історичні періоди в розвитку архітектури Давньої Русі. До першого етапу (кінець X-I пол. XI ст.) відносяться пам'ятки, що збереглися лише частково. Це Спаський собор у Чернігові, Софійський собор і Золоті ворота в Києві. Для другого періоду (II пол. XI - початок XII ст.) характерні церква Спаса на Берестові, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерській Лаврі, Михайлівський собор у Видубицькому монастирі. Третій період давньоруського зодчества представлений спорудами XII - початку XIII ст., що дозволяють говорити про наявність у кам'яному зодстві цілого ряду стилістичних напрямів і виокремлювати в ньому київську, чернігівську, волинську, галицьку школи. Київська школа представлена Кирилівською церквою в Києві, Юрійською (Успенською) церквою в Каневі, церквою Св. Василя в Овручі. Характерними для чернігівської школи є Борисоглібський собор, Іллінська церква, Успенський собор Єлецького монастиря, П'ятницька церква в Чернігові. Уявлення про волинську школу дає Успенський собор у Володимирі-Волинському. Із споруд галицької школи до наших днів збереглася церква Св. Пантелеймона в с. Шевченкове Івано-Франківської області.

В зодстві XIV-XVII ст. виражена творча своєрідність регіональних шкіл, обумовлена різними шляхами історичного розвитку окремих українських земель.

У цей період будівництво було більш інтенсивним у західних регіонах. Особлива увага зосереджувалась на спорудженні об'єктів оборонного характеру - кам'яних замків, монастирів, церков-фортець. У західних областях України налічується 150 пам'яток оборонного зодчества, розташованих у 46 містах, 23 містечках, 45 селах, які перебувають під охороною держави. Але, на жаль, більшість цих споруд зруйнована.

Кам'яне будівництво XVI - I пол. XVII ст. у Придніпров'ї і в північній частині Лівобережної України обмежувалося зведенням культових об'єктів.

У другій половині XVII ст. сформувався архітектурно-стилістичний напрям, що здобув пізніше назву "українське бароко". Він був домінуючим протягом усього XVIII ст.

Перебудові у стилі бароко піддавались також раніше зведені споруди. Такого стилістичного оновлення зазнали Софійський та Успенський собори в Києві, Успенський собор у Чернігові та ін.

Ансамблі Києво-Печерської Лаври, Софійського монастиря та історичний центр Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перспективу включення до цього списку мають історичні ансамблі Києва, Кам'янця-Подільського, Новгорода-Сіверського, Чернігова та ін.

В Україні 1399 міст і селищ і близько 8 тисяч сіл, що мають цінну історико-культурну спадщину. Всього в країні 39 історичних міст, які перейшли

тисячолітній віковий рубіж, понад 500 міст і містечок досягли свого 900-річчя, а 5000 українських сіл мають 300-річну історію.

47 найвизначніших історико-архітектурних ансамблів і комплексів оголошені державними заповідниками, серед яких Давній Галич, Києво-Печерська Лавра, могила Т.Г.Шевченка, Софіївський собор у Києві, Херсонес, Хортиця мають статус національних.

Всього в Україні налічується 6 тис. природних і 150 тис. історико-культурних пам'яток. З цього числа 12 тис. становлять інтерес як туристсько-екскурсійні об'єкти, але функціонують у такій ролі лише близько 5,5 тис. (за деякими джерелами - 8 тис.).

В Україні існує 550 музеїв, у яких зберігається понад 9,9 млн експонатів. Складовою частиною туристських ресурсів є гомогенні ресурси, під якими розуміють природні та культурно-історичні комплекси, пов'язані з минулим - як України, так і інших держав. До них відносять місця, пов'язані з життям, діяльністю чи перебуванням на території України видатних представників іноземних держав - О.Бальзака, А.Міцкевича, А.Рішельє, Ф.Ліста, Х.Де Рібаса, У.Черчіля, Я.Гашека та ін. До цієї групи ресурсів належать також місця битв і поховання: військовий меморіал, присвячений британцям, що загинули під час Кримської війни 1853-1855 рр.; поховання шведів на полі битви під Полтавою та ін. У різних регіонах України, за підрахунками О.О.Бейдика, виявлено понад 500 об'єктів такого роду. Найширше вони представлені в західних (Львівській, Закарпатській, Чернівецькій), Одеській областях, Автономній республіці Крим і в Києві. Понад 80% цих ресурсів не задіяні в організації турів для іноземців.

До соціально-економічних ресурсів належать географічне положення, транспортна доступність території, рівень економічного розвитку, побутового обслуговування населення, трудові ресурси тощо.

Туристські інфраструктурні ресурси є складовими соціальної і виробничої інфраструктури, що можуть бути використані в організації туристичної діяльності. Вони охоплюють інфраструктуру краю і всі підприємства, задіяні у прийомі і обслуговуванні туристів. Туристична інфраструктура являє собою сукупність підприємств, які забезпечують екскурсійне обслуговування, транспортне обслуговування (автомобільний, залізничний, морський, річковий транспорт, аеропорти, транспортні магістралі, автостоянки), послуги гостинності (готелі, туркомплекси, турбази, будинки відпочинку, кемпінги, мотелі, пансіонати, ресторани, кафе, бари) і допоміжні послуги (банківські, валютно-фінансові, зв'язку, інформаційно-комунікативні, спортивно-оздоровчі, побутові, торговельні, культурно-розважальні тощо).

В Україні функціонує 1375 підприємств готельного типу, серед яких 916 готелів, 15 мотелів, 9 кемпінгів та ін. Хоча лише близько 10% від цієї кількості відповідають міжнародним стандартам і придатні для обслуговування іноземних туристів. Тільки у 2001 р. в Києві з'явився перший п'ятизірковий готель. Високими стандартами визначаються готелі "Дніпро", "Русь", "Національний" (Київ), "Ореанда" (Ялта), "Лондонська" (Одеса), "Гранд" (Львів), "Черемош" (Чернівці).

В цілому туристично-рекреаційний і санаторно-курортний комплекс України нараховує понад 4,5 тис. підприємств розміщення туристів, які одночасно можуть прийняти понад 600 тис. чол.

Україна має унікальні природні умови і культурно-історичний потенціал для успішного розвитку туризму.

Контрольні питання

Яка різниця між природними і біосферними заповідниками?

Якими особливостями характеризуються природні національні парки?

Які грязьові курорти України мають найдавнішу історію?

Які складові туристичної інфраструктури?

В якій області України знаходиться умовний географічний центр Європи?

Які пам'ятки світового значення зареєстровані в Україні на основі класифікації ЮНЕСКО?

Теми рефератів

Характеристика туристичної інфраструктури України.

Природно-рекреаційний потенціал України як основа розвитку спортивно-оздоровчого туризму.

Розвиток лікувального туризму на базі природно-рекреаційних ресурсів України.

Природно-рекреаційні можливості як основа розвитку пізнавального туризму в Україні.

Історико-культурна спадщина України і розвиток пізнавального туризму.

РОЗДІЛ II. Київ - туристичний центр світового значення

2.1. Природно-рекреаційні та інфраструктурні ресурси Києва

Київ, одне з найдавніших європейських міст, адміністративний, економічний, науковий і культурний центр України, зосереджує значний туристичний потенціал і володіє всіма необхідними ресурсами для розвитку ділового, культурно-пізнавального, релігійного туризму, а також туризму за інтересами (відвідання театрів, музеїв, фестивалів мистецтв, спортивних заходів).

Київ розташований на обох берегах Дніпра в його середній течії, нижче впадіння в нього лівої притоки - Десни. Ширина Дніпра в межах міста - 400-600м, середня глибина - 6-12 м. Дніпро утворює численні протоки (Русанівська), затоки (Матвіївська, Старик), заплавні озера (Радунка, Тельбин). Уздовж його берегів простягаються піщані пляжі (найкращі з них - на Трухановому острові). Через територію Києва протікають Либідь, Сирець, Горенка, Нивка та інші річки.

Дніпро поділяє місто на правобережну і лівобережну частини, площа яких становить відповідно 507 і 313 кв. км.

Київ простягнувся на 42 км з півночі на південь і на 35 км -зі сходу на захід. Він займає територію 827 кв. км, з яких під забудову використано лише 350 кв. км, або 42,3%. Решта зайнята водоймищами, а також, зеленими масивами і насадженнями. Зелена зона столиці це близько 70 парків, понад 300 скверів, бульвари, загальною площею 43,6 тис. га. На кожного киянина припадає по 20 кв. м зелених насаджень. Лісопарковий пояс Великого Києва займає 367 кв. км. Київ оточений майже суцільним кільцем лісів, хвойних і листяних. За їх рахунок ми маємо 210 м² зелених насаджень на кожного мешканця столиці. Поряд з Осло та Віднем Київ входить до числа найзеленіших столиць Європи. Місто виросло серед лісів і, розростаючись, відвойовувало у них усе нові території. Хоча й досі в межах Києва зберігаються значні масиви лісових насаджень. Разом з тим починаючи з IX ст. тут набуває поширення садівництво. Започаткували його ченці Києво-Печерської Лаври, Видубицького, Кирилівського та інших монастирів. Кияни охоче взялись за нову справу. Е.Лясота, який побував у Києві в 1594 році, звернув увагу на те, що сади тут були посаджені "майже біля кожного будинку".

Перший з відомих культурних парків Києва був закладений у 1631 р. Петром Могилою в його митрополичому дворі у Голосієві; перша літописна згадка про нього як про володіння Києво-Печерської Лаври відноситься до 1541 р.

В 1957 р. на базі Голосіївського лісового масиву було закладено парк, названий ім'ям М. Рильського. Популярним місцем відпочинку киян є також територія Національного виставкового центру в межах Голосіївського лісопарку.

В 1741 р. навколо палацу був розбитий Царський парк. Закладена в 1912 році Петровська алея, над якою було перекинато Чортів міст, поділила парк на два: Царський і Купецький. Сьогодні вони зливаються в суцільний масив Центрального парку, що розкинувся на високому правому березі Дніпра, тягнеться уздовж найдавнішої частини міста і охоплює цілий ряд парків і скверів: Центральний ботанічний сад НАН України з заповідною зоною Видубицького монастиря, Наводницький парк (поруч з мостом ім. Є.Патона), парк "Володимирська гірка", закладений у середині XIX ст. Нинішній парк Слави був заснований як Аносовський (Комендантський) сквер у 1895 р. В 60-і роки XIX ст. був створений університетський сад, відомий нині як парк ім. Тараса Шевченка. З 1900 р. існує в Києві Пушкінський парк.

Ряд парків на лівому березі об'єднано в загальноміський парковий комплекс - Дніпровський парк. Центральною його частиною є Труханів острів, де планується створити центр дозвілля з ресторанами, кафе, казино, готелями, яхт-клубами, пляжами, місцями, облаштованими для рибалки. Улюбленим місцем відпочинку киян і гостей міста є гідропарк. Ще до війни це було одне з густонаселених передмість - Передмостова, або Микільська, слобідка. Тут у Миколаївській церкві (праворуч від метро) 25 квітня 1910 року вінчалися відомі поети Микола Гумільов і Анна Ахматова.

Дніпровський парк охоплює також Долобецький острів, урочища Муромець і Чорторий. У парку Дружби народів в урочищі Чорторий планується створити комплекс тенісних кортів, поля для гольфу, облаштувати місця для рибалки.

На півночі міста, в лісовому масиві Пуща-Водиця площею 30 тис. га, розташована дачно-курортна зона і парк з цією самою назвою. Ще один рекреаційно-оздоровчий центр - лісопаркова зона Конча-Заспа - розміщується на південній околиці Києва.

Один із найбільших у Європі Київський зоопарк заснований у 1908 р.

В межах міста розташована 41 природно-заповідна територія, до якої, зокрема, належать два ботанічних сади. В 1839 р. був закладений Ботанічний сад ім. акад. О.В.Фоміна як науково-дослідна база університету Св.Володимира. Тут на площі в 22,5 га посаджено близько 10 тисяч видів, форм і сортів рослин, зібраних з усього світу. В оранжерейному комплексі, побудованому в 1849 р., росте близько 3 тисяч видів тропічних і субтропічних рослин. У 1936 р. в районі Видубичів і Звіринець на площі в 200 га був закладений Центральний ботанічний сад НАН України. Сьогодні його колекція налічує майже 13 тис. видів і сортів рослин з усіх континентів земної кулі. Вони сформовані в окремі ботаніко-географічні ділянки: "Крим", "Кавказ", "Степи України", "Карпати" та ін. Тут є також камінний сад, розарій, дендрарій, пальмарій і т. ін.

Київ розташований на межі двох ландшафтних зон - лісової і лісостепової; своєю північною частиною він заходить на Поліську низовину, південно-західною (правобережною) піднімається на Придніпровську височину, а південно-східною (лівобережною) спирається на Придніпровську низовину. Правобережний Київ являє собою підвищену лесову рівнину, розчленовану ярами (Бабин, Смородинський, Кмитів, Протасів та ін.), балками, долинами невеликих річок. Правобережна частина розташована на пагорбах серед яких виділяються Щекавиця, Хоревиця, Старокиївська, Печерська, Замкова, Звіринецька, Чорна, Черепанова, Лиса, Батієва гори. Найвищі точки Києва - дніпровські схили на Печерську і Батієва гора. Лівобережна частина міста лежить у низовині.

Київ - кліматичний курорт, де діють 17 санаторіїв, 5 будинків відпочинку, численні бази відпочинку і дитячі табори.

Економічному і культурному розвитку Києва сприяє вигідне географічне положення. Він має порт на Дніпрі, що є головною водною артерією країни. Київ має розгалужену транспортну мережу. Через Київ проходять найважливіші залізничні та автомобільні магістралі, а також повітряні траси країни.

Перший київський вокзал збудовано в 1870 р. (сучасний залізничний вокзал споруджено в 1932 р.).

У місті діють два аеропорти ("Бориспіль" і "Жуляни"), річковий порт, центральний автовокзал і 5 автостанцій.

Широко розгалужена міська автобусна, тролейбусна, трамвайна мережа, що складається з 60 трамвайних і тролейбусних і більше як 100 автобусних маршрутів загальною довжиною понад 1550 км.

В 1960 році стали до ладу перші п'ять станцій Київського метрополітену, від "Вокзальної" до "Дніпра". Довжина лінії досягала 5 км. Сьогодні столичний метрополітен налічує 39 станцій і простягається на 54 км.

В Києві близько 100 підприємств готельного типу різного відомчого підпорядкування, які здатні одночасно розмістити близько 13 тис. чол. У готельному господарстві зайнято 7 тис. працівників. Але професійне надання послуг може забезпечити 21 готель. Рівень обслуговування і вартість номерів у них значно відрізняються від ціноутворення на готельні послуги у великих містах Західної і Східної Європи. Насамперед мова йде про невідповідність рівня внутрішньої інфраструктури світовим стандартам. Подальший розвиток готельної галузі мислиться в руслі приватизації, що відкриває можливості для поглиблення економічних зв'язків із зовнішніми фінансовими партнерами в пошуках інвестицій.

Завершується робота з сертифікації готельних послуг, приведення їх у відповідність із світовими стандартами, ідентифікації рівня і класу готелів. У 2001 р. в Києві з'явився перший п'ятизірковий готель "Прем'єр-палац". В кінці ХІХ ст. тут було споруджено готель "Палас" на 883 місця. На жаль у 1941 р. ця споруда була зруйнована, а після його відбудови в 1953 р. тут розмістився готель "Україна".

В місті розташовані Олімпійський стадіон і стадіон "Динамо". До послуг туристів - іподром, численні казино, нічні клуби, бари, ресторани і т. ін. В Києві близько 50 банків, численні пункти обміну валюти.

Київ має всі можливості для розвитку туристичної індустрії, інтеграції у світовий туристичний простір. Це великий туристичний центр країни, в якому зосереджені історико-культурні пам'ятки не лише всеукраїнського, а й світового значення. У місті - 3850 пам'яток, дві з яких - Софійський і Києво-Печерський заповідники - занесені в реєстр пам'яток ЮНЕСКО.

2.2. Історико-культурні ресурси Києва

2.2.2. Київ у ХІІІ-ХVІІІ ст.

Наприкінці 1239 р. до Києва впритул наблизилось монголо-татарське військо на чолі з Менгу-ханом. Штурмувати добре укріплене місто ворог не наважився, залишаючись на лівому березі, і оглядаючи Київ з боку "Піщаного містечка" (район сучасної Вигурівщини).

Рік по тому до міста підійшов хан Батий. Наближення монголо-татар змусило київського князя Михайла Всеволодовича просити воєнної допомоги від Угорщини. Існує кілька версій щодо його відсутності в Києві у критичний момент. Але, так чи інакше, оборону Києва очолив Дмитро, призначений Данилом Галицьким. Дмитро виявив таку особисту хоробрість, що вороги з поваги до його мужності вирішили залишити йому життя. На жаль, літописні джерела не містять відомостей про подальшу долю цього воєначальника.

В листопаді 1240 р. полчища Батия переправились через Дніпро і обложили місто. Щодо терміну облоги - існує кілька версій: від двох тижнів до двох з половиною місяців.

Врешті решт ворог знайшов слабке місце в обороні в районі Лядських воріт. На руку ворогові виявились морози, що створили для нього природну переправу через заповнений водою кріпосний рів. Батієві орди, розлючені впертим опором киян, жорстоко розправилися з ними. За літописними свідченнями, місто було спустошене і палало пожежами, його жителі були перебиті або взяті в полон. Це підтверджено археологічними знахідками: в різних кінцях міста виявлено масові поховання - на Подолі (близько 2 тис. чол.), біля валів міста Володимира, де впродовж 14 метрів людські кістки лежали суцільним півметровим шаром.

Після 1240 р. відомості про Київ мають розрізнений і уривчастий характер. Літописання в Києві не велось. Окремі свідoctва містяться в Галицько-Волинському і північно-руських літописах, у записах іноземних мандрівників.

Протягом багатьох років після Батієвої навали центр Києва, що в літописах іменується Горою (Верхнім, Старим містом), лежав у руїнах. Головним осередком життя міста став Поділ. Населення Києва на цей час не перевищувало 2 тисяч.

Занепали київські ремесла. Багато виробничих секретів було втрачено: технологія виготовлення скла (в тому числі славнозвісних скляних браслетів), перегородчастої емалі та ін.

Письмові джерела не містять відомостей про правління київських князів. Відомо тільки, що після Батієвої навали у 1243 р. ординці видали ярлик на правління у Києві великому володимирському князю Ярославу Всеволодовичу, який мав у Києві свого намісника - боярина Дмитра Єйковича. З 1249 р. Києвом правив намісник Олександра Ярославича (Олександра Невського).

В останній чверті XIII ст. припинена практика видачі ярликів на князювання в Києві ординськими ханами. Тепер вони управляли київськими землями за допомогою своїх намісників - баскаків, що стягували з місцевого населення непомірну данину. До того ж набіги ординців, які час від часу повторювались, перешкоджали відбудові і розвитку міста.

До кінця ХІІІ ст. Київ залишався релігійним центром Русі, резиденцією глави руської церкви. В 1300р., за свідченням літопису, київський митрополит Максим, не витримавши свавілля татар, переїхав із Києва до Володимира на Клязьмі, а його наступник Петро в 1328 р. поселився в Москві.

У першій половині XIV ст. джерела знову згадують київських князів. Однак з уривчастих літописних свідчень важко скласти уявлення навіть про те, ким вони були і чи постійно перебували в Києві.

Після битви на Синіх водах на Поділлі в середині XIV ст. Київ потрапив під владу великого литовського князя. Включення Києва до складу Литовсько-Руського князівства на правах васала з широкою автономією створило умови для пожвавлення його економічного, політичного і культурного розвитку.

Протягом перших десятиліть політичний і адміністративний устрій міста не зазнав істотних змін. Вони заторкнули головним чином правлячу династію: замість Рюриковичів київський престол посіли Гедиміновичи. Перший з відомих

князів литовської доби - Володимир Ольгердович (?-1393), який був на три чверті русичем. Матір'ю Ольгерда була Ольга з роду полоцьких чи туровських Рюриковичів, а матір'ю Володимира Ольгердовича - Марія, вітебська княжна.

У другій половині XIV ст. над Подолом на горі, що пізніше була названа Замковою, підвівся замок, що став резиденцією литовських намісників, а пізніше - воєвод. Дерев'яний замок був надійною фортецею, яку в 1416 р. не змогли взяти ординці. Литовський замок неодноразово руйнувався і відбудовувався. Остаточно він був зруйнований у середині XVII ст. і невдовзі розібраний.

В 1393 р. до стін Києва підійшов литовський князь Вітовт. Від імені Ягайла він зажадав, щоб Володимир Ольгердович залишив Київ. Замість нього він одержав невелику територію уздовж р. Случ із центром у замку Копиль.

Київський престол зайняв Скиргайло Ольгердович (1393-1396), теж на три чверті русин, оскільки його матір'ю була тверська княжна Уляна (Юліана). Але він був отруєний, і Київ протягом кількох десятиліть залишався без князя: управління здійснювалось через великокнязівських намісників. За Вітовта в місті було відкрито католицьку єпископську кафедру (1411), домініканський монастир. Пізніше тут стали діяти й інші католицькі ордени (бернардинський, єзуїтський). Поруч з цим великі литовські князі робили неодноразові спроби відродити київську митрополію, незалежну від московської. Вона була створена в 1415 р.

Великий литовський князь Вітовт вважав Київ однією із своїх головних резиденцій і в 20-і роки, в zenіті своєї слави, майже безвиїзно жив у місті. Союзником Вітовта був хан Тохтамиш, який спалив у 1382 р. Москву, змусивши її знов платити данину. Після поразки 1395 р. в боротьбі з Тамерланом він жив у Києві. За свідченням літописних джерел за угодою між Вітовтом і Тохтамишем Вітовт мав намір оволодіти всіма землями, що входили до складу Давньоруської держави, розширивши її кордони до Чорного моря, а Тохтамиш з його допомогою сподівався повернути собі владу в Орді. У 1397-1398 рр. ряд вдалих походів Вітовта дозволив відсунути кордон Литовської Русі майже до гирла Дніпра. Проте в битві з Тамерланом на березі Ворскли в 1399 р. Вітовт і Тохтамиш зазнали поразки. Відтоді по-частішали татарські набіги на київську землю. В 1416 році місту було завдано страшного удару загоном кримців на чолі з мурзою Едигеєм. Ще більш спустошливим був напад Менглі-Гирея в 1482 р., після якого збереглись лише монументальні споруди. Були сильно пошкоджені Софійський, Видубицький, Михайлівський, Києво-Печерський, Кирилівський монастирі, Золоті ворота.

Після Вітовта Київ залишився без князя до 1440 р., коли київський престол посів Олександр (Олелько), сина Володимира Ольгердовича. Після нього правив Семен Олелькович (1455-1470), правнук Вітовта і Дмитра Донського, останній київський князь. Його мати Анастасія була дочкою Софії Вітовтівни і московського князя Василя Дмитровича. Резиденція Олелька і Семена знаходилась на лівому березі Дніпра. Замок було збудовано на місці згадуваного в Галицько-Волинському літописі "Піщаного містечка". Залишки княжого замку під назвою Олелькового городища в районі сучасної Вигурівщини зберігались

до XVIII ст. Село з давньою назвою Милославичі було подароване королем Сигізмундом III Станіславу Вигурі і перейменоване, а згодом (у 1613 р.) і подароване новим його володарем Михайлівському Золотоверхому монастирю.

В 1470 р., після смерті Семена Олельковича, князівство було скасоване, а місто перетворене на центр воєводства. Першим київським воєводою став Мартин Гаштовт. Він очолював міське військо, здійснював судовий нагляд, користувався правом дарувати землі Шляхетним. Він розпоряджався збиранням з населення податків, стягненням мита тощо. Одержання містом Магдебурзького права на підставі грамот, жалуваних великим князем литовським Олександром у 1494-1497 рр., значно обмежело функції воєводи на його території.

Магдебурзьке право веде свою історію від X ст., коли германський король Оттон Великий, одружившись із вдовою італійського короля Адельгейдою, вирішив застосувати принцип самоврядування, який сприяв збагаченню і розквіту земель італійських, у своїх землях. Оттон, що був представником саксонської династії, розпочав впровадження нововведень з рідного міста Магдебург. Так Саксонія отримала перше міське законодавство. Воно піддавалось удосконаленню, деталізації, поки у XIII ст. не був виданий правовий документ під назвою "Саксонське зерцало". Він став основою створеного згодом кодексу нормативних актів, що регламентував міське життя, відомого під назвою магдебурзького права. Це забезпечувало містам автономність управління і незалежний суд.

В Києві головним органом влади був магістрат, що складався з двох колегій: Ради, на яку покладались адміністративні і господарські функції, і Лави - судової палати. Управління містом здійснювали 12 виборних осіб: 5 радців (райців, ратманів, ратгерів) і 5 лавників. На чолі міської адміністрації (і одночасно Ради) стояв війт, який мав довічні повноваження. Лаву очолював бурмистр. У її компетенцію входило судочинство, аж до винесення смертних вироків. У місті існувала шибениця. Меч для обезглавлювання до самого початку XIX ст. знаходився в міській ратуші.

Міський бюджет міста складався з ринкових зборів, мита з численних суден, що причалювали до Подолу, платні за оренду будинків. Значною статтею доходу були ремісничі збори. Великі суми надходили від торгівлі вином, медом, пивом, яка давала більшу частину прибутку. Так, у 1761 р. ця стаття забезпечила понад 78% надходжень до міської каси. Це зумовило надання особливих привілеїв на торгівлю міцними напоями Магістрату і київським монастирям.

Магістрат розміщувався в ратуші на Подолі, на давньому Торговищі, яке з XV ст. стало називатись, як у містах Центральної Європи, Ринковою площею (або Ринком). Будинок ратуші спочатку був дерев'яним, а з 1697 р. - кам'яним, і мав два поверхи. Він стояв на місці теперішнього скверу між Контрактовим будинком і Гостинним двором. Головний фасад ратуші, що виходить до фонтану "Самсон", був прикрашений мідною скульптурою богині правосуддя Феміди, а також 30-метровою чотириярусною вежею з годинником. Під час пожежі 1811 р. будинок зазнав серйозних руйнувань. Його залишки пізніше були розібрані і використані для будівництва Контрактового будинку.

З кінця XV ст. кияни стали масово переходити в козацтво. Влітку вони спускалися в пониззя Дніпра, де займалися відхідницькими промислами, а на зиму поверталися до Києва. Міська влада насторожено ставилась до козацької вольниці, і тому забороняла козакам селитися в межах Києва. Через це козаки змушені були споруджувати свої житла - курені - за містом. Звідси назва міського району - Куренівка.

У середньовічний період, на рубежі XV-XVI ст., Київ відродив свою славу одного з найбільших торговельних центрів на перехресті доріг, що з'єднували Західну Європу зі Сходом. Дуже поживалено велась торгівля продуктами сільського господарства - передусім зерном, - а також промислів. Київські купці торгували сіллю, яку доставляли з Качибеївських (одеських) лиманів, а також з Галичини. На київському торзі можна було купити: найкращих татарських і турецьких коней, східні прянощі (перець, шафран, мускатний горіх, гвоздику, кардамон тощо), оливкове масло, мигдаль, рис, ізіум, інжир, тютюн, перли, перські килими і багато інших товарів з усього світу. В Києві знаходили збут вогнепальна і холодна зброя з багатим оздобленням, що надходила зі Сходу; біле полотно, шовкові тканини, окуляри, географічні карти, картини, дорогі лати, коси, серпи та інший сільськогосподарський реманент із країн західної Європи; хутра, залізо і вироби з нього та інші ремісничі товари - із Росії.

З Києва все це розвозилося в різні кінці річками Дніпровського басейну.

В Києві вільно конвертувалась будь-яка відома в світі валюта: срібні "празькі" гроші, золоті угорські флорини, німецькі талери, польські злоті, литовські гроші тощо. З XIV ст. в місті карбувались і власні гроші - срібні денарії. Міська торгівля зосереджувалась на Подолі, на Житньому торзі, а також на новому торзі, що виник на території Верхнього міста. У другій половині XVI ст. київський воєвода князь К.Острозький оголосив заснування слободи поблизу Софійського собору, населення якої звільнялось від повинностей на 24 роки. Це сприяло прискоренню заселення і відбудови Старого міста. Значним був обсяг товарообігу на київських ярмарках. Починаючи з XVI ст. вони відбувалися двічі на рік і діяли протягом тижня (в XVII ст. їх тривалість збільшилася до двох тижнів).

Після Люблінської унії (1569) Київ став королівським містом. При цьому збереглося традиційне міське управління. Поляки, чисельність яких значно зросла, селились переважно в північній частині Подолу, поблизу резиденції католицького єпископа - біскупа, що знаходилась неподалік від Житнього ринку. Це польське містечко увійшло в історію під назвою Біскупщини. В першій половині XVII ст. в Києві було 4 костьоли і домініканський монастир. Після Берестейської унії частину православних храмів і монастирів було закрито, а частину (в тому числі Михайлівський Золотоверхий, Софійський, Видубицький) передано уніатам. Але під впливом антипольських повстань уряд був змушений піти на поступки, в тому числі й у релігійній політиці. Так, у 1633 р. сеймом були затверджені "Статті для заспокоєння руського народу". Ними, зокрема, передбачалось закріпити вищу духовну владу в Україні за київським митрополитом, який обирався православними ієрархами. Цим документом

православному духовенству поверталися всі київські монастирі (крім Видубичів) і церкви.

В середині XVI ст. населення Києва становило 5-6 тис. чол., а на кінець століття збільшилось до 10-12 тис. чол. Протягом XVII ст. чисельність київського населення зазнавала різких коливань, що обумовлювалися історичними подіями: визвольною війною, Руїною, масовими епідеміями. Якщо у 20-і роки XVII ст. воно досягло 20 тис, то в 60-і роки в киян було не більше 10 тис, а у 80-і - близько 15 тис.

У середині XVII ст. Київ увійшов до складу Московської держави. Паралельно з магістратським управлінням впроваджувалось російське воєводське і козацьке сотенне управління. Київські воєводи координували діяльність воєвод в інших українських містах, стежили за судовими процесами, які зачіпали інтереси Московської держави, контролювали ситуацію в Україні, інформуючи з усіх питань Малоросійський приказ. Засобом зв'язку київських воєвод з урядом була кінна пошта. На них покладался також ряд інших обов'язків: нагляд за станом укріплень, командування російським гарнізоном, контроль за збиранням хліба і стягненням податку на утримання російських військ. 5-тисячний російський гарнізон був розквартирований на території Верхнього міста. В 90-і рр. для його потреб розпочато спорудження житлових будинків. У результаті вирости Стрілецька і Рейтарська слободи, про які нагадують назви сучасних вулиць.

В 1654 р. у Верхньому місті, по лінії оборонних укріплень XI ст., зведено нову фортецю. Для забезпечення будівництва необхідними матеріалами вирубували ліси, що примикали до міста з південного заходу. Укріплення були оточені підземними ходами, заповненими порохом. Ці галереї - потерни споруджувалися з фортифікаційною метою, через них під час облоги можна було вийти з ворожого кола оточення.

Печери розкидані по всій території стародавнього Києва - від Кирилівських висот на півночі до урочища Церковщина на півдні. Виявлено близько 300 підземних, порожнин штучного походження. В середні віки вони обростали легендами, формуючи у киян уявлення, що міські підземні галереї тягнуться на сотні кілометрів, з'єднуючи Київ з іншими руськими містами.

Наприкінці XIX ст. в ході спорудження будівлі управління Південно-Західної залізниці (нинішня вул. М. Лисенка) було виявлено підземний хід, що вів від Золотих воріт. Такий хід розкопаний також на території, прилеглій до Національного історичного музею. Система підземних галерей висотою 2 м і шириною - 1,5 м знайдена на Печерську, на території колишнього іподрому (нині вул. Суворова). Печерними ходами була прорізана підземна територія в районі Десятинної вулиці, Михайлівського Золотоверхого собору, Аскольдової могили, Інституту шляхетних дівчат (нині Міжнародний центр культури і відпочинку). Найдавнішими з київських підземель вважаються печери на території Кирилівського монастиря, викопані 4 тис. років тому.

У функції сотенного управління входило формування сотні, навчання козаків військовій справі, забезпечення їх зброєю, боєприпасами, одягом,

продовольством, а також організація сторожової служби, розгляд судових позивів козаків тощо.

Історія Києва ХУІІ ст. тісно пов'язана з історією Києво-Могилянської академії. Садиба на Подолі була пожертвована Гальшкою Гулевичівною. У 1615 р. була заснована Братська школа, де вивчали "сім вільних наук", як і в усіх школах Західної Європи. В 1631 р. Петро Могила відкрив школу в Лаврі. А вже в 1632 році ці дві школи об'єдналися в Братсько-Лаврський (згодом - Києво-Могилянській) колегіум, Протягом усього існування колегіуму змінювалась його структура, вдосконалювалась програма.

В граматичних класах викладалися латинська (на той час - міжнародна), грецька, українська (книжна), польська, церковнослов'янська мови, класична грецька і римська література, арифметика, катехізис, нотний спів.

У класі піітики оволодівали мистецтвом віршування, основами теоретико-літературних знань. У класі риторики учні здобували, крім теоретичної підготовки, практичні навички у сфері панегіричного, судового, церковного красномовства.

Спудеї (так називали учнів з класу піітики) в класі філософії протягом двох років слухали лекційні курси І.Гізеля, С.Яворського, І.Галятовського, Г.Кониського, М. Козачинського та інших відомих професорів, що містили відомості з різних галузей знання - фізики, біології, ботаніки, зоології, хімії, медицини, мінералогії та інших наук. Учні знайомилися також із філософією Р.Декарта, Дж.Локка, Ф.Бекона, системою М. Коперника, вченням Г. Галілея та ін.

У 1689-1693 р. професором І.Кроковським був прочитаний чотирирічний курс богослов'я.

Перелік навчальних дисциплін, що вивчалися в колегіумі, не відрізнявся від програми Кембріджського, Краківського та інших західноєвропейських університетів. Обсяг знань, одержуваний його учнями, постійно розширювався за рахунок введення нових предметів: історії, географії, сільської і домашньої економії, медицини, німецької і французької мов та ін. У 1751 р. було введено російську мову, а з 1784 р. викладання стало вестись виключно російською мовою.

У граматичних класах класна робота відразу перевірялась учителями. Домашню роботу перевіряли аудитори, що призначались учителями з числа найкращих учнів. Щосуботи підводились підсумки вивченого протягом тижня. Недбале ставлення до навчання і незадовільна поведінка передбачили неминуче покарання: за таку провину учнів били різками і лінійками. Екзекуції чинились калєфакторами, що призначались учителями з числа найгірших учнів.

Заняття проводились як у першій, так і в другій половині дня. По завершенні кожної третини навчального року учні складали екзамени вчителям, у клас до яких вони переходили наступного року.

У вищих класах не було ні домашніх завдань, ні екзаменів: спудеї писали дисертації, а щосуботи брали участь у диспутах, які називались домашніми і вимагали серйозної підготовки. Мовчання під час диспутів не припускалося. Ліниві і бездарні учні просто відсіювалися.

Наприкінці навчального року проводились публічні диспути, про які заздалегідь сповіщали оголошення. І домашні і публічні диспути проводились латинською мовою, якою вільно володіли учні. На той час в Україні знання латині вважалося обов'язковим для кожної освіченої людини. Нею користувалися в діловодстві, листуванні.

Києво-Могилянську колегію очолював ректор, який обов'язково мав бути професором богослов'я. Префект, що здійснював нагляд за навчальним процесом, поведінкою учнів, опікувався питаннями їх матеріального утримання, був професором філософії. Статутом академії висувалися суворі вимоги до викладачів і вихователів. Вони стосувались навіть зовнішнього вигляду викладачів, не кажучи вже про моральні якості. Не меншою мірою це стосувалося і учнів.

Більшість слухачів академії мала дуже скромне матеріальне забезпечення: їм не вистачало того мінімуму, який вони одержували від Братського монастиря. Обід вони часто заробляли співами під вікнами киян. Спудеї ж збирали публіку на майданах, виконуючи написані ними кантати. Підробляли вони й уроками, а під час літніх вакацій їздили на сільськогосподарські роботи.

Навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався в середині липня. Зарахування ж до академії проводилося протягом усього року за результатами співбесіди з префектом. Він з'ясовував рівень знань і вирішував, до якого класу направити новачка. Вікових обмежень не існувало і в одному класі навчалися учні різного віку. Невстигаючих не відраховували: вони могли залишатися в одному класі по кілька років. Після закінчення повного курсу навчання випускник одержував атестат. Ті, хто покинув навчання, виходили з академії з посвідченням, де зазначалося, які предмети він вивчав. З Києво-Могилянською академією пов'язаний розвиток українського театру. Шкільна драма призначалася для навчання студентів акторській майстерності. Згодом вона стала основою для створення шкільного театру, що здобув популярність серед киян. Авторами п'єс були викладачі і спудеї академії. Феофаном Прокоповичем була написана перша історична драма "Володимир". Ф. Прокопович здобув освіту в Києво-Могилянській православній колегії, Володимир-Волинському уніатському колегіумі, Римській католицькій академії. Він працював у Ватиканській бібліотеці. Петро I запросив Ф. Прокоповича до Москви, де він допомагав йому у здійсненні реформ.

Вихованці Києво-Могилянської колегії сприяли розвитку освіти в інших країнах. Наприкінці 1630-х років молдавський господар запросив Софронія Почаївського, ігумена Братського монастиря, для організації в Яссах школи на зразок київської.

Багато викладачів і випускників академії були запрошені до Росії для організації освітньої справи. В 1649 р. до Москви прибула перша група київських учених. Є.Славинецький був засновником і ректором першої в Москві греко-латинської школи в Чудовому монастирі. С. Полоцький заснував у Москві у Спаському монастирі школу, на основі якої пізніше була створена Слов'яно-греко-латинська академія. Реорганізацію Заїконноспаської школи за зразком Києво-Могилянської академії здійснив у 1701 р. колишній її ректор Стефан

Яворський (з 1700 р. - блюститель патріаршого престолу, з 1721 р. - президент Святішого Синоду). Протягом кількох десятиліть Московська академія перебувала під впливом київських освітніх традицій. З 1701 до 1763 р. на посаді ректора Московської академії змінився 21 чоловік, з яких 18 - були київськими вченими. Вихідцями з Києва було засновано також понад 30 училищ в інших російських містах - Астрахані, Вологді, Володимирі на Клязьмі, Іркутську, Костромі, Пскові, Рязані, Твері, Тобольську та ін.

Перший посібник з етики, що вийшов російською мовою "Юності чесне зерцало", - переклав з німецької і упорядкував Г.Бужинський, теж вихованець Могилянки.

Вихованці академії посідали високі державні посади в царському уряді. Г.Козицький був статс-секретарем Катерини II, О. Безбородько - секретарем Катерини II і канцлером за Павла I. Головою комісії у справі організації народних училищ у правління Катерини II, головою Державної ради і першим міністром народної освіти при Олександрі I був П. Завадовський. Посаду статс-секретаря Катерини II і першого російського міністра юстиції займав Д.Трощинський.

Випускниками Могилянки були також талановиті композитори - М.С.Березовський і А.Л.Ведель. М.Березовський після дев'ятирічного перебування в Болонській академії отримав звання капельмейстера і титул академіка. Там його ім'я вибито золотом на мармуровій дошці поруч з ім'ям Моцарта. Він також був обраний почесним членом багатьох музичних академій Італії.

В академії здобув освіту відомий письменник і мандрівник В. Григорович-Барський.

Російська знать, що з тих чи інших причин оселялася в Києві, віддавала своїх дітей на навчання в київську академію (А. Шереметев, Г. Гордон та ін.). З Могилянкою пов'язане також ім'я М.Ломоносова, який у 1734 р. перебував у Київській академії.

Зі створенням у 1708 р. Київської губернії Київ став губернським містом. До складу губернії увійшли такі міста, як Ніжин, Переяслав, Чернігів, а також значна частина території сучасних Чернігівської, Орловської, Курської і Брянської областей. На чолі губернської адміністрації стояв губернатор (пізніше - генерал-губернатор).

Адміністративні перетворення мало вплинули на життя міста. Як і раніше, кожний його район мав свою адміністрацію, що підпорядковувалася губернським властям.

На рубежі XVII-XVIII ст. Київ простягався уздовж Дніпра приблизно на 17 км.

Київ XVIII ст., як і раніше, складався з трьох частин: Нижнього (Поділ), Верхнього міста (Старе місто) і Печерська.

З середини XVII ст. Київ являв собою прикордонне місто і у зв'язку з цим особливою турботою властей було будівництво міських укріплень. У 1706 р. розпочато спорудження нової фортеці в районі Києво-Печерської Лаври. Вона

являла собою складну систему земляних валів з редутами, бастіонами, що були оточені глибокими ровами.

У 1750 р. навпроти головного входу в Лавру були збудовані майстерні для виготовлення боєприпасів, і окремих деталей для гармат, їх складання і ремонту - Арсенал (старий), приміщення якого збереглося до сьогодні. Раніше на цьому місці стояв Вознесенський жіночий монастир, у якому доживали віку знатні жінки. З 1705 р. ігуменею монастиря була Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи. У зв'язку з необхідністю побудови фортеці монастир був перенесений на Поділ і об'єднаний із Фролівським.

Фортеця мала троє воріт: Київські, Московські, Васильківські (залишки двох останніх збереглися).

В 1711 р. було прокладено дорогу, що з'єднала фортецю з Подолом.

Наприкінці XVII ст. в місті виросло чимало мурованих споруд. На кошти І.Мазепи збудовано собори в стилі українського бароко на території Братського і Микільського монастирів (обидва знищені в 1935 р.), церкву Всіх святих над Економічною брамою Печерської Лаври (1698), що збереглася до наших днів. Протягом 1698-1702 рр. навколо Києво-Печерського монастиря з оборонною метою зведено кам'яний мур. Він оточує все нагорне подвір'я головної частини монастиря площею в 10,5 га. Довжина муру - 1190 м, товщина стін - близько 3 м, висота - 7 м. На території Нижньої Лаври були споруджені церкви Різдва Богородиці (1696), Аннозачатіївська (1679) та Хрестовоздвиженська (1700). Поруч з Лаврою в 1696 р. побудовано Феодосіївську церкву (вул. Цитадельна, 4).

На території Видубицького монастиря збереглися Георгіївський собор і Трапезна, збудовані в 1696-1701 рр.

В XVIII ст. в місті пожвавилось цивільне будівництво. Численні архітектурні пам'ятки цього періоду і сьогодні прикрашають Київ. Зберігся навчальний корпус Києво-Могилянської академії на Конtrakтовій площі. Перший його поверх зведений у 1703 р., а другий надбудований Й. Шеделем у 1740 р. Вистояв двоповерховий будинок на вул. Костянтинівській, який називають будинком Петра І.

Багато київських будівель споруджено за проектами І.Григоровича-Барського, що був одним із зачинателів українського бароко. Ним побудовані церкви Миколи Притиски, Миколи Набережного, Покровську, на Подолі, приміщення бурси, магістратської хлібної лавки тощо.

В 1740-х рр. на Конtrakтовій площі грецькою громадою засновано грецький Свято-Катерининський монастир, підпорядкований безпосередньо монастиреві св. Катерини на Сінайській горі. Напередодні першої світової війни його архітектурний ансамбль був суттєво видозмінений. Споруджено п'ятиповерховий прибутковий будинок у стилі модерн (1912), що здавався монастирем в оренду, і багатоярусну дзвіницю (1914). З усього комплексу лише ці дві будівлі збереглися до наших днів.

У XVIII ст. розпочато зведення архітектурного ансамблю, ядром якого був Софійський собор. Протягом 1699-1706 рр. споруджено триярусну дзвіницю. Після землетрусу два верхніх яруси були розібрані і відбудовані Й. Шеделем у 1748 р. В середині XIX ст. був надбудований четвертий ярус. Й. Шеделем були

побудовані також митрополичий будинок (1748) і брама Заборовського (колишній західний портал; 1746), яку можна оглянути лише з Георгіївського провулку. До цього періоду відноситься також спорудження трапезної, братського корпусу, приміщення бурси, консисторії.

Серед пам'яток архітектури XVIII ст., що збереглися до наших днів - Андріївська церква, зведена в 1747-1753 рр. І.Мічуріним за проектом Б.Ф. Растреллі.

Відбудова архітектурного ансамблю Лаври після пожежі 1718 р. здійснювалась у стилі бароко. На її території споруджувались також нові будівлі. Й.Шедель у 1744 р. збудував головну дзвіницю, висотою 96 м. Тоді ж були встановлені і перші куранти. У 1768, 1788 рр. встановлювалися нові годинники. Тепер працює четвертий, встановлений 13 грудня 1903 р.

Дзвіниці біля Дальніх і Ближніх печер побудовані С. Ковніром, що теж стояв біля витків українського бароко в архітектурі. На місці дерев'яних келій, що були знищені пожежею, збудовано кам'яний корпус (1722). Зведені митрополичі покої (1727). У 1745 р. С.Ковнір об'єднав різні частини, зведені на рубежі XVII-XVIII ст., у єдину споруду. Тепер у ковнірівському корпусі розташований Музей історичних коштовностей України.

У XVIII ст. за Києвом зберігалася слава значного ювелірного центру. В місті на цей час працювало більше 200 майстрів. Серед найвідоміших - І.Равич, якого вважають основоположником українського бароко в ювелірному мистецтві. Збереглося понад 60 його виробів, більшість яких експонується в Музеї історичних коштовностей.

У середині XVIII ст. в Києві розгортається будівництво палацово-паркових комплексів. Серед них - Кловський палац, споруджений П. Неєловим і С. Ковніром (1756) в липовому гаю на місці давнього Кловського монастиря.

В цей самий період І.Мічуріним і П.Неєловим побудований Царський (государів) палац, що являв собою копію підмосковного палацу, спорудженого за проектом Б.Ф.Растреллі. Палац був дерев'яним, зведеним на кам'яному цоколі із кам'яними флігелями. Поруч було розбито великий парк і закладено фруктовий сад з виноградником. У 1819 р. другий поверх палацу був знищений пожежею, і з 1834 р. до кінця 1860-х років це приміщення орендувалось акціонерним товариством, що виробляло штучні мінеральні води. В головному корпусі було обладнано 10 кімнат для прийняття ванн, приміщення для виробництва і продажу мінеральних вод.

У флігелі були кімнати для приїжджих. У 1870 р. палац було відреставровано у зв'язку з приїздом до Києва імператора Олександра II. Тоді ж на честь імператриці Марії Федорівни палац одержав назву Марійського.

Наприкінці XVIII ст. в місті налічувалось біля 100 цегляних будівель, здебільшого церковних і монастирських. Житлових цегляних будинків було всього 12, а дерев'яних - 2692. Як і в попередні періоди подільський ринок був головним центром міської торгівлі різними товарами і продуктами.

На Подолі проводились великі ярмарки - Соборний (на другий тиждень після великого посту), Миколаївський (у травні) і Успенський (у серпні). У 1797 р., після входження Правобережної України до складу Київської губернії, із міста

Дубно на Волині був переведений Хрещенський контрактний ярмарок. Цей останній, у свою чергу, був переведений до Дубно зі Львова, що після першого поділу Польщі в 1772 р. відійшов до Австрії.

Київські контракти тривали три тижні (з 15 січня до 1 лютого). Тут можна було купити все. Для участі в ярмарку з'їжджалося до 5 тисяч чоловік, і значна їх частина - заради розваг. Під час ярмарку відбувались бали і концерти. У місті гастролювало багато відомих виконавців. Під час одного з таких ярмарків у Києві виступав знаменитий угорський композитор і піаніст Ференц Ліст. Серед гостей київського ярмарку в 1798 р. був принц Конде.

У XVIII ст. продовжувався розвиток промислів, передусім виноробства. Великим попитом користувалася продукція кондитерських підприємств, що знаходила збут не лише в Києві, Москві, Петербурзі, а й за кордоном. Найбільш відомими кондитерами були Балабухи і Григоровичі-Барські, на фабриках яких вироблялися славнозвісне сухе варення, пастила, цукати тощо.

На схилах Андріївської гори, від урочища Чортове беремище (неподалік від фунікулера) і майже до самої Дитинки (над Гончарами і Кожум'яками), вирощували лікарські рослини для забезпечення сировиною аптеки міста, вивезення до Москви і Петербурга.

З XVIII ст. в Києві набуває розвитку виробництво шовку. На Подолі і у Кловській долині були закладені великі тютюві сади. З 1725 р. на Подолі почав діяти державний шовковий завод.

Київ славився виробництвом художнього скла. На початку XVIII ст. тут було відкрито один із перших державних заводів кришталю.

У XVIII ст. продовжується розвиток мистецтв. З XVII ст. поруч з іконописом, яким переважно було представлене давнє українське малярство, починає розвиватися портретний живопис. Відомий ряд ктиторських портретів (**ктитор** - покровитель монастиря чи церкви). В Кирилівській церкві збереглися портрети сотника Сави Туптало, а також Іно-кентія Монастирського, ігумена Кирилівського (1681-1697), зусиллями якого монастир із бідної обителі перетворився на другий за значенням серед усіх київських монастирів, поступаючись тільки Лаврі.

Портретний жанр набуває більшого поширення у XVIII ст. Художнім достоїнством виділяється портрет князя Дмитра Долгорукого роботи ієромонаха Самуїла (1769 р.). Майстром написані також портрети Н.Б. Долгорукої та її брата С.Б.Шереметева, які пожертвували кошти на відновлення Трьохсвятительської церкви. Портрет княгині знаходиться в Чернігівському історичному музеї, а портрет С.Б.Шереметева - в Національному художньому музеї в Києві. Тут експонуються й інші портрети цього періоду - київського міщанина Івана Гудими (1755), Наталії Розумихи, Василя Гамалії (1750-і рр.), Івана Сулими (бл. 1721 р.), Параски Сулими (бл. 1754 р.) та ін.

Значного розвитку набуло в Києві мистецтво гравюри. Відомими майстрами цієї справи були Антоній (Олександр) і Леонтій Тарасевичі, Інокентій Щирський та ін. Збереглося чимало гравюр того періоду, серед яких 40 гравюр з видами Києва (переважно Києво-Печерської Лаври), виконані Л. Тарасевичем для "Патерика Печерського".

Статус Києва у XVIII ст. був обумовлений наступом царського уряду на автономію України, що особливо посилювався в період правління Петра І. Воеводи, а потім і губернатори (з 1708 р.) все частіше втручалися у справи магістрату. Губернська канцелярія була прилучена до управління міським господарством. Управлінський апарат складався з російських чиновників. У 1754 р. було скасовано митниці між Росією і Україною, а Київ виведено з гетьманського підпорядкування. В 1775 р. Указом Сенату Київ було включено до складу Малоросійської губернії, а в 1780-1796 рр. він був центром намісництва. З 1797 р. Київ було перетворено на центр новоствореної Київської губернії, що включала землі Правобережжя, переданого Росії після другого поділу Польщі. Крім того, він став головним містом Київського генерал-губернаторства.

2.2.3. Київ у XIX ст..

У 1802 р. спеціальною урядовою грамотою було підтверджено право Києва на самоврядування. Кияни вітали повернення місту магдебурзького права, яке, проте, було скасоване царським указом 1834 р. після польського повстання. На Київ поширилась дія екатерининського міського положення 1785 року. Замість магістрату була створена Дума. Виконавчі функції покладались на міську управу, очолювану міським головою.

Як і раніше, Київ залишався значним торговельним центром. Тут постійно розширювалась мережа торговельних закладів. Якщо в 1817 р. їх налічувалося 316, у 1846 р. - 846, то в 1890 р. - вже 4648. При цьому спостерігалось поглиблення їх спеціалізації: бакалійні (92), галантерейні (64), готового одягу (53), суконно-мануфактурні (52), взуттєві (23), булочні та кондитерські (22), тютюнові (14), книгарні (50) та ін. В Києві функціонувало дев'ять базарів: Олександрівський, Бессарабський, Галицький, Житній, Либідський, Львівський, Лук'янівський, Печерський, Сінний. Як і раніше, значна роль належала ярмарковій торгівлі. Щорічно в Києві проходило шість ярмарків. Найбільшим з них був Контрактовий, під час якого Київ відвідували 10-15 тисяч приїжджих, у тому числі представники іноземних фірм - з Австрії, Франції, Великої Британії та ін. У 1850-і роки він перетворився на головний ринок збуту цукру, торгівля яким набула біржового характеру.

З 1869 р. в Києві почала діяти торгова біржа для здійснення регулярного зв'язку між оптовими постачальниками товарів і покупцями - власниками постійних торговельних закладів. Її спеціалізація передбачала операції з торгівлі цукром і хлібом. У 1873 р. за проектом О.Шілле було побудовано приміщення біржі по вул. Інститутській, 7. У біржовій залі часто проводились виставки, концерти. В 1885 р. біржу було переведено в будинок на розі Хрещатика та Інститутської вулиці. На його спорудження художник І. Айвазовський пожертвував 300 крб. від виставки своїх картин у біржовій залі (будинок зруйнований у роки Великої Вітчизняної війни). Старий же будинок біржі зайняв Київський земельний банк (нині клуб Кабміну).

Продовжував розвиватися транспорт. У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав, а в 1838 р. було створено Дніпровську судноплавну кампанію, яка володіла 17 пароплавами. У 1858 р. було засновано "Товариство пароплавства по Дніпру та його притоках". У 1884 р. по Дніпру ходили 74 пароплави, а в 1900р. - 208.

У другій половині XIX ст. в Києві помітно зросла кількість банків - як державних, так і комерційних. Зручність географічного положення міста була фактором, що зумовлював вкладення приїжджими підприємцями, в тому числі й іноземними, своїх капіталів.

На початку XIX ст. продовжувалася забудова вільних земель між Старим містом, Подолом і Печерськом. Територія міста розширювалась, поступово зливаючись із передмістями - Звіринцем, Куренівкою, Лук'янівкою, Сирцем та ін. З середини XIX ст. частина жителів Подолу стала переселятись у район між Кирилівською лікарнею і Куренівкою. Це пов'язано з частими весняними повеннями на Дніпрі, які були для подолян справжнім стихійним лихом.

На початку XIX ст. забудова Києва здійснювалася за планом А. Меленського, який у 1799 р. був призначений міським архітектором і перебував на цій посаді протягом 30 років. Він - автор проектів багатьох житлових і громадських будівель, церков, споруджених в перші десятиліття XIX ст.: приміщення першого міського театру на Європейській площі, церкви-ротонди на Аскольдовій могилі, за його проектом на Поштовій площі на місці старого дерев'яного храму було зведено церкву Різдва Христового, в якій у 1861 році стояла домовина Т. Шевченка перед її відправленням до Канева. У 1802-1808рр. з нагоди підтвердження Києву магдебурзького права за проектом архітектора А.Меленського було збудовано кам'яну каплицю, увінчану 18-метровою колоною з хрестом. Вона піднялася над Хрещатицьким джерелом, де, за переказами, князь Володимир хрестив 12 своїх синів. Здавна на цьому місці зводили невеликі дерев'яні каплички.

У радянські часи каплицю було знищено і перетворено на звичайну арку під колоною, джерело замкнено в колектор, хрест знято. І лише до тисячоліття хрещення Русі пам'ятник було відреставровано, встановлено хрест. Хоча каплиця не була відновлена, цілюще джерело не звільнено з бетонного ложа.

З 1780-х років панівним стилістичним напрямом в архітектурі Києва стає класичний. На відміну від попереднього періоду, будівництво культових споруд втрачає колишній розмах, а спорудження монастирів після секуляризації 1787 р. майже зовсім припиняється. Натомість активізується цивільне будівництво.

Значних руйнувань завдала Подолу пожежа 1811 року, яка протягом трьох днів знищила понад дві тисячі будівель, у тому числі ратушу, 12 церков, 3 монастирі: Братський, Петропавлівський, Фролівський. Густий дим, за свідченням окремих джерел, застилав обрії аж до Ніжина. Забудова Подолу після стихійного лиха здійснювалася за планом Вільяма Гесте, шотландця за походженням, автора проектів різних споруд у Василькові, Катеринославі, Черкасах. Цим проектом передбачалось розширення Контрактової площі (з 1869 - Олександрівська, в 1919-1990 рр. - Червона), на якій за проектом В. Гесте в 1815-1817 рр. зведено Контрактовий будинок у стилі класицизму. На другому

поверсі розміщувався зал для концертів, у якому виступали відомі виконавці. Проектом передбачалось також спорудження нових будинків магістрату і міської пошти і з'єднання їх галереями з Контрактовим будинком.

В центрі площі ще в 1809 р. за проектом Луїджі Руска розпочато будівництво двоповерхового Гостинного двору - торговельного комплексу в формі замкненого прямокутника із внутрішнім службовим двором, до якого вело шість воріт. Тут планувалось розмістити 53 магазини. Після пожежі споруда була зведена як одноповерхова. До 1500-річчя Києва її було відновлено за кресленнями автора.

В місті збереглись будинки початку ХІХ ст., які мають архітектурну цінність. Це, зокрема, особняки С.Стрельбицького (Покровська, 5) і Н.Сухоти (Покровська, 8) на Подолі.

В цей період у Києві розгорнулися роботи з будівництва і ремонту оборонних споруд на Печерську. В 1806-1812 рр. вони велись під керівництвом великого російського полководця М.Л.Кутузова, який тоді був київським військовим губернатором. У 30-і роки відновилось будівництво Печерської фортеці. Вона мала охопити весь Печерськ, але її спорудження не було завершено у зв'язку з кримською війною. До наших днів збереглось чимало фортифікаційних споруд. Це Васильківські укріплення на площі Лесі Українки. Від них залишилися земляні вали, напівкругла (редут №1) і дві круглі башти - редут №2, де розміщувалась казарма для солдат (пізніше - політична в'язниця) і редут №3 - башта Прозоровського (генерала-фельдмаршала, похованого в церкві при башті). Збереглись також башти на вулиці Старонаводницькій, Печерському узвозі, над Кловським яром.

Госпітальні укріплення були споруджені на Черепановій горі (між вул.А.Барбюса, Щорса, Госпітальною та Еспланадною).

Поруч були зведені приміщення казарм - військових кантоністів (нині військовий інститут зв'язку) і саперного батальйону (Московська, 22).

Головний в'їзд у фортецю знаходився на місці вузького провалля між Печерськом і Липками (на перехресті вулиць Московської і І. Мазепа), де стояла "Казарма на перешийку", або "Нікольська брама", що частково збереглася до наших днів. Збереглись також дві підпірні стіни (одна з них - у Зеленому театрі) на печерських схилах.

Відомий військовий інженер Тотлебен розробив проект, [що передбачав оточення Печерської фортеці полем земляних фортів. Споруджено було лише один Лисогорський форт (1872) неподалік від впадіння р. Либеді у Дніпро. Лиса гора - це підвищення між Теличкою (промзоною уздовж Дніпра між Видубичами, Звіринецьким і Саперною слобідкою, в районі залізничної станції Київ-Московський) і Багриною горою (уздовж проспекту Науки; назва відома з ХІ ст. і походить від селища Багринів). Лисою горою називають також "Чортове беремище" на території Володимирської гірки; Юрковицю (Юрківку) між Подолом, Щекавицею і Плоским підвищенням (район сучасних вулиць Нижньо-юрківської, Юрківської, О. Шмідта); місцевість між Микільською слобідкою (масив Лівобережний, ліворуч від станції метро "Лівобережна") і Вигурівщиною.

Стара дорога, що з'єднувала Печерську фортецю і Поділ, перетворилась на довгу вулиця Олександрівську (з 1919 - Революції, з 1934 - Кірова, в 1955 відокремилась її частина на Подолі, як вул. Жданова. З 1991 - вулиці М. Грушевського і П. Сагайдачного). Олександрівський (Володимирський) узвіз виник на початку XVIII ст., коли була прорізана Михайлівська (Володимирська) гірка.

В 1837 р. В.Беретті розробив новий генеральний план, що визначав загальний вигляд центральних районів Києва. У відповідності з ним місто було поділено на шість адміністративних одиниць. Кожний район повинен був мати своє обличчя. Цей план поклав початок забудови міських пустирів за Золотими воротами і в районі Бессарабки. До середини XIX ст. біля Бессарабської площі була міська застава. Від неї уздовж Васильківського шляху у 1830-і роки простяглась одноповерхова забудова. Ці місця почали обживати кияни, виселені з Печерська у зв'язку із спорудженням фортеці. Район у долині Либеді стали називати "ною забудовою". Головними його вулицями були сучасні вулиці Велика Васильківська і В. Антоновича. В 1833 р. тут побудовано церкву князя Володимира (в районі нинішнього палацу "Україна"), що дала назву Володимиро-Либідській вулиці і Володимирському ринку.

З кінця XVIII ст. почав забудовуватися Хрещатик. Частина Хрещатого яру між майданом Незалежності і Європейською площею в давнину називалась Перевісцем і була місцем княжих полювань. Після XIII ст. її стали іменувати Євсейковою долиною. Решта яру називалась Пісками. Перший будинок зведено 1797 р. В 1807 р. на Хрещатику було вже 13 будівель, у тому числі перший київський театр і поштова контора.

Частина нинішнього майдану Незалежності була відома під назвою Козиного болота і у 1830-і рр. нагадувала "винокурну слобідку". Неподалік від стародавніх Лядських (Печерських) воріт був ставок, на якому споруджено греблю. Тут працював водяний млин. У 40-і роки на цій території функціонував Хрещатицький базар (Торг, Товкучка).

В 70-80-і роки на Хрещатику зводилися вже переважно триповерхові будинки з лавками, конторськими, банківськими приміщеннями на перших поверхах. Вулицю було покрито бруківкою. Поступово вона перетворилась на головну вулицю міста. В 1876 р. А. Шилле на Хрещатицькій площі (сучасний майдан Незалежності) побудував двоповерхове приміщення міської Думи в формі підкови. Воно було зруйноване в 1941 році.

На пустирі над Хрещатиком за проектом В.Беретті зведено будівлю університету Св. Володимира (1837-1842) у стилі класицизму. Її стіни були пофарбовані в червоний колір, а чавунні бази і капітелі колон - у чорний. За одним із припущень, ця символіка може бути пояснена кольором стрічок ордена Св. Володимира. Прилеглу до університету територію, де жили викладачі і студенти, згодом почали називати "Латинським кварталом" (по аналогії з паризькою Сорбонною).

В 1842 р. на вул. Костьольній споруджено Олександрівський костьол, а на вул. Лютеранській в 1857 р. - кірху в готичному стилі.

Володимирський собор закладений з нагоди 900-річчя хрещення Русі, він будувався протягом 34 років (1862-1896). Серед художників, що розписували храм під керівництвом А. Прахова - М. Врубель, М. Нестеров, В. Замирайло, С.Костенко, В.Котарбинський, Н.Пимоненко, П.Сведомський. Головні живописні роботи виконані В. Васнецовим. Серед них - 15 великих композицій ("Хрещення Русі", "Хрещення Володимира" та ін.) і 30 портретних фресок (портрети князя Володимира, княгині Ольги та ін.).

На площі між Софійським собором і Михайлівським монастирем за проектом К.Скаржинського в 1857 р. було споруджено будинок для присутствених місць.

У Верхньому місті протягом 1832-1848 рр. були знесені майже всі вали, що оточували давню київську фортецю, і прокладені нові вулиці - Володимирська, Михайлівська, Житомирська, Прорізна та ін. Всього протягом 1832-1850 рр. у місті з'явилося 36 нових вулиць і 4 провулки: Бульварно-Кудрявська, Дмитрівська, Павлівська, Річкова, Обсерваторна, Несторівський провулок, Університетський бульвар; у різні періоди - Бібіковський, бульвар Шевченка, Кадетська (Фундукліївська, Леніна, Б. Хмельницького) та ін.

В 1817 р. місто прорізувало 49 вулиць і більше 100 провулків, наприкінці ХІХ ст. в Києві налічувалось вже 230 вулиць, сьогодні їх - 1830.

З 1869 р. "Комісія для перейменування вулиць і провулків Києва" в найменуванні і перейменуванні міських вулиць намагалась виходити з історичних, географічних, топографічних і народних назв. При цьому перейменування зводились до мінімуму. Це робилось у випадках наявності передусім подвійних чи навіть потрійних назв, а також при необхідності поділу надто довгих вулиць. Вулиці одержували свої назви від розташованих на них об'єктів, насамперед храмів (Борисоглібська, Покровська, Притисько-Микільська); імен видатних історичних осіб (Ольгинська, Оленівська, Ігорівська; населених пунктів, у напрямку яких пролягали ці вулиці (Васильківська, Житомирська, Московська, Овруцька); заняття населення, що проживало в даній місцевості в давнину чи на момент найменування. (Рейтарська, Стрілецька, Рибальська, Різницька); місцевих топонімів - назв річок, ярів, пагорбів (Дорогожицька, Кловська, Наводницька, Оболонська, Почайнинська, Жиянська тощо). На Лук'янівці вулиці, прокладені уздовж колишніх ярів, зберегли їх назви: Вознесенський яр, Чмелів яр, Вовчий яр, Чорний яр, Кмитів яр.

Наприкінці ХІХ ст. між Хрещатиком і Липками з'явився новий квартал. Після смерті професора університету Ф. Мерінга його величезна садиба (територія між сучасними Хрещатиком, Інститутською, Банківською і Лютеранською вулицями) перейшла у володіння однієї будівельної компанії, якою тут були прокладені нові вулиці: Мерінгівська (Заньковецької), Миколаївська (Городецького), Ольгинська і Нова (Станіславського). На них виростили нові будинки, окремі з яких збереглися. В цей період побудовано приміщення театру "Соловцов" (театр ім. І. Франка), готель "Континенталь" (у роки війни був зруйнований, а після відбудови в цьому приміщенні розмістилась консерваторія).

У 1896-1898 рр., по вул. Ярославів вал, зведено будинок з химерним силуетом, стрілчастими готичними вікнами і гострою баштою, увінчаною гострим шпилем. При парадному вході - латинський напис "Salve" ("Привіт"). З 1916 р. власником будинку був "цукровий король" Л. Бродський.

В XIX ст. в Києві було зведено перші пам'ятники-монументи. 28 вересня 1853р. відкрито пам'ятник князю Володимиру роботи відомого скульптора П.Клодта, автора багатьох скульптур у Петербурзі. Постамент був зведений А.Тоном, барельєф "Хрещення киян" виконаний В.І.Демут-Малиновським. Статуя орієнтована на Схід. На висоті 20,5 м у руках Володимира здійснюється хрест. У 1895 р. в хрест були вмонтовані електричні лампочки. Тепер і в нічну пору він був помітний здалеку.

В 1863 р. московським меценатом В.Кокорєвим було подаровано 1000 карбованців на спорудження альтанки поблизу пам'ятника. І лише через 33 роки серед муніципальних паперів було виявлено фундаментальне свідчення про дарунок, який за цей час завдяки банківським відсоткам потроївся. На ці кошти в 1898 р. було споруджено відразу дві металеві альтанки: біля пам'ятника, на Михайлівській гірці, яку стали називати Володимирською, і у сквері поблизу Андріївської церкви.

В 1902 р. тут побудували дерев'яний павільйон із кам'яним порталом для панорами "Голгофа", яку створили австрійські художники Крігер і Фрош. Полотно мало довжину 93,8 м і висоту 12,9 м. Час від часу "Голгофу" демонстрували в інших містах, а на її місці експонували інші панорами релігійного чи батального змісту. Після 1917 р. павільйон став використовуватися для атеїстичних лекцій, а в 1934 р. був розібраний.

У 1872 р. на перехресті вул. Безаківської (Комінтерну) і Вібіківського бульвару зведено пам'ятник графу О. Бобринському, якого вважають засновником української цукрової промисловості. У Смілі ним відкрито перший в Україні цукровий завод. Зусиллями О. Бобринського Київ перетворився на "цукрову столицю світу". Кошти на спорудження пам'ятника були пожертвовані власниками київських цукрових заводів. Розташування пам'ятника поблизу від залізничного вокзалу пояснювалось тим, що граф був засновником і директором першої в Росії залізниці, яка з'єднувала Петербург і Царське Село, і здійснював управління гілкою залізниці, прокладеної між Києвом і Балтою. В 1926 р. статую було переплавлено в цехах заводу "Арсенал", а на графському постаменті зведено пам'ятник М.Щорсу (1954 р.).

В 1888 р. на Софійській площі відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому. Його п'єдестал виконаний із граніту, що залишився після спорудження ланцюгового мосту.

В 1898 р. перед Університетом постав пам'ятник Миколі І, в період правління якого в місті з'явилися університет, інститут шляхетних дівчат, гімназія, кадетський корпус. З 1939 р. на царському постаменті поставлений пам'ятник Т.Шевченку.

У середині XIX ст. на Хрещатику з обох його кінців побудовані готелі: на Бессарабці - двоповерховий готель, власником якого був архітектор Беретті; в ньому в 1846 р. зупинявся Т.Шевченко (пізніше тут містився готель

"Національ", сьогодні це - приміщення кінотеатру "Орбіта"), і готель "Європейський", побудований Беретті на місці театру (тепер тут розташований Український Дім). На стику сучасних вулиць Лютеранської і Хрещатики був готель "Англійський". Готелі були також на Печерську ("Лондон", "Зелений"), Подолі ("Московський" по вул. Братській, 7).

В приміщенні готелю Михайлівського Золотоверхого монастиря на Трьохсвятительській вулиці сьогодні міститься Інститут філософії НАН України. В Києві функціонувало також 29 заїжджих дворів.

Жителям і гостям міста пропонували свої послуги також 7 кондитерських, 2 кав'ярні, 16 трактирів, 1 ресторан, 24 харчевні, 21 ковбасна, 29 винних льохів (у тому числі улюблений студентами погрібець із червоним вином і обов'язковим "Gaudeamus igitur" в стіні Києво-Могилянської академії).

Щорічно місто відвідували майже 80 тис. приїжджих, з них 50 тис. - прочани. Бідним прочанам дозволялось ночувати у церковних дворах. На той час у місті було 105 православних церков і 10 монастирів (8 чоловічих і 2 жіночих).

На середину XIX ст. міське населення досягло рівня XI ст. і становило 50 тис. чоловік. Крім того, в місті був розквартирований російський гарнізон у складі 14 тис. чоловік.

У другій половині XIX ст. збільшилось число фешенебельних готелів. З'явилися "Бель-Вю", "Гранд-Отель", "Отель де Франс" на Хрещатику; "Метрополь", "Франсуа" на вул. Володимирській. **У двоповерховому будинку по вул. Володимирській, 21 (на розі Софійської вулиці) містився готель "Древняя Русь" з однойменним ресторанчиком, що користувався популярністю. На протилежному боці на розі вулиці, у триповерховому будинку за номером 23 містився готель "Женева".**

На вул. Володимирській, 16 розташовувався готель "Номери Чарнецького" (нині тут міститься посольство Узбекистану), в якому жили М.Врубель і М.Нестеров, запрошені для художнього оформлення Володимирського собору. В. Васнецов тоді проживав по вул. Володимирській, у будинках № 32, 36, 42.

По Володимирській, 36 розміщувався готель "Номери Ільїнської". В 1901 р. власником будинку став чех В. Вондрак, який надбудував (ще три поверхи) і перейменував готель на "Прагу". Під час першої світової війни в цьому готелі проживало чимало військовополонених чехів, серед яких був і Ярослав Гашек.

По вул. Золотоворітській, 6 у триповерховому флігелі поруч з особняком розміщувались мебльовані кімнати Є. Іваницького.

На вулиці Комінтерну (колишній Безаківській) збереглися приміщення колишніх готелів "Бристоль" (буд. 2) і "Франція" (буд. 27). По вул. Басейній, 1/2 досі стоїть будинок, у якому містився готель "Пале-Рояль" (пізніше "Великий слов'янський").

В Києві багато місць, пов'язаних з життям відомих людей. Так, на вул. Басейній, 5 у дитинстві (до 1903 р.) жила Голда Меїр, донька київського столяра І.Мабовича, що стала прем'єр-міністром Ізраїлю. Поруч, у будинку №6, народився і жив відомий композитор Р. Глієр. На жаль, будинок не зберігся.

Неподалік від цього місця цілий квартал, звернений до Бессарабської площі, був забудований прибутковими будинками. Тут стояв також готель "Оріон" (вул. Велика Васильківська, 1-3). В центрі міста були й інші готелі - "Дрезден", "Росія", "Петербурзька", "Лувр", "Рим", "Неаполь" тощо.

У першій половині XIX ст. в Києві побудували М. Гоголь, О. Пушкін (1821), О. Грибоєдов (1825), А. Міцкевич (1825; його рідний брат Олександр очолював кафедру римського права в Київському університеті), К. Рилєєв (1822; від батька успадкував садибу), І. Аксаков (1854, 1855), О. Бальзак (6 разів протягом 1847-1850 рр.). З 1849 по 1860 р. у місті жив Н.Лесков, який кілька своїх творів присвятив Києву (в їх числі - "Печерські антики").

З Києвом пов'язане ім'я Константиноса Іпсіланти, борця проти поневолення Туреччиною грецького народу. В Києві пройшли останні роки його життя (1807-1816). Правитель (господар) Молдавії і Валахії, що піддавався переслідуванням з боку турків, змушений був шукати притулку в чужих землях і поселився в Києві, на Печерську, де збереглась його садиба по вул. І. Мазепи (Січневого повстання), 6.

Київ цього періоду увічнений на полотнах іноземних художників. Англієць Дж. Джеймс, після повернення додому, видав великий альбом малюнків про Київ, що містив зарисовки Лаври, Софійського собору, історичних пам'яток Подолу, а також акварельні роботи.

Француз Я. де ла Фліз, який з 1812 р. жив у Києві і працював головним лікарем Київського намісництва, в 1848 р. видав книгу "Медико-топографічний опис Київського округу...", оформлену великою кількістю зарисовок давніх пам'яток Києва та його визначних місць ("Звіринець", "Китаївське пустище під Києвом" та ін.).

Ф.Ліст під час перебування в Києві у 1848 р. під впливом українських народних пісень створив свою "Думку", яка з успіхом виконувалась у багатьох країнах Європи і Америки.

Наприкінці XIX ст. Київ за розміром міської території (59 кв. верст) був на третьому місці після Петербурга (90) і Москви (63), а за чисельністю населення (248 тисяч) - на п'ятому після Петербурга, Москви, Одеси і Риги.

Попри значний розмах кам'яного будівництва, Київ усе ж залишався переважно дерев'яним містом: з 21 тис. будівель лише близько 3 тис. були кам'яними.

Наприкінці XIX ст. Київ досяг такого рівня благоустрою, що серед міст Росії за цим показником посідав одне з перших місць. Він мав усі комунальні зручності. Із 1872 р. вулиці стали освітлюватись газовими ліхтарями, а з 1890 р. - електричними.

У 1872 р. споруджено водопровід, що забезпечував місто дніпровською водою, потужністю 2700 кубометрів (або 270 тисяч відер) води на добу. В 1894 р. в місті було прокладено каналізацію.

В 1860-і роки в Києві було 4 лікарні на 268 ліжок. У 1875 р. побудовано Олександрівську (Жовтневу) міську лікарню спочатку на 65, а в 1880 р. - на 166 ліжок. Вона продовжувала розширюватись і в наступні роки. З 1881 р. при

міській управі запроваджено нічні чергування лікарів, що можна вважати початком нинішньої "швидкої допомоги".

В 1854 р., після прокладення повітряно-провідникової лінії Київ-Москва, введено в експлуатацію київський телеграф. Згодом з'явилися і інші лінії: Київ-Одеса, Київ-Берлін та ін.

У 1856 році створено державну телеграфну контору, що містилася по вул. Володимирській, 22 (нині Київський телеграф займає приміщення колишнього Земельного банку по вул. Володимирській, 10). У 1850-і потужність міського телеграфу дозволяла приймати і відправляти близько 500 телеграм протягом доби, а в 1911 р. - 1 млн. У 1886 р. стала до ладу перша телефонна станція на 60 абонентів. У 1904 р. число абонентів зросло до 1,7 тис, а в 1910 р. досягло 3,4 тис. Телефонна станція містилась на Хрещатику у дворі поштової контори (на місці нинішнього Держтелерадіо).

Слід сказати, що на той час з 762 міст Європейської частини Росії водопровід мали лише 19%, телефон - 18%, трамвай - 5,5%, каналізацію - 3,5%, а Київ мав усі ці зручності. Хоча вони були зосереджені в центрі міста, тоді як його околиці не були забезпечені комунальними вигодами.

В 1891 р. введено в дію кінну залізницю (конку) довжиною 12,8 версти, прокладену уздовж Хрещатика і Великої Васильківської. Але рельєф Києва не сприяв розвитку цього виду транспорту. Вже в наступному, 1892 році на одному з найбільш крутих у Києві схилів - Олександрівському - розпочався рух першого в Росії (і другого в Європі) електричного трамваю. Маршрут (1,5 км) пролягав від Царської (Європейської) площі до Нижньої (Поштової) площі. В 1893 р. трамвайний рух відкрито на Печерську, в 1894 р. - по вул. Володимирській, Караваєвській, до Лук'янівки, в 1896 р. - по Маріїнсько-Благовіщенській (Саксаганського), через Галицьку площу (площу Перемоги) до Сінного ринку, в 1899 - від Бессарабки до Політехнічного.

У 1855 р. за проектом інженера Ч.Віньоля в Києві було споруджено ланцюговий міст. Це Миколаївський міст довжиною 756 м, що був одним із найкрасивіших у Європі. Він розводився для переходу суден по Дніпру до 1900 р., а потім фарватер було поглиблено, і міст піднято на більшу висоту. На утримання і ремонт споруди стягалось мито за прохід, проведення корови, коня через міст. В 1912 р. через міст був пущений трамвай до Передмостової слобідки (Гідропарк). Міст двічі зазнавав руйнувань (1920, 1941). Після першого з них у 1924 р. його відбудували за проектом О. Патона за 85 днів. У 1965 р. на його місці було споруджено міст "Метро" і, як його продовження, міст через Русанівську протоку.

Дарницький залізничний міст (на той час найдовший у Європі - 1 км) було збудовано в 1870 р.

Сьогодні в місті функціонують також міст ім. О. Патона (1953 р.), парковий міст на Труханів остров (1957 р.), міст на Рибальський остров (1963 р.), Північний мостовий перехід (1976 р.), Південний мостовий перехід (1991 р.).

Початкову освіту в першій половині XIX ст. в Києві набували в шести парафіяльних і трьох повітових училищах, приватних пансіонах і школах. Елементарну освіту давали також 13 шкіл при церквах і монастирях.

В 1859 р. на Подолі у приміщенні Києво-Подільського повітового училища (вул. Костянтинівська, 9) була відкрита Перша недільна школа, перша не лише в Києві, а й в Україні.

На кінець XIX ст. в Києві було 8 чоловічих і 2 жіночі гімназії. У 1809 р. заснували Першу чоловічу гімназію. До 1812 р. вона розміщувалась на Подолі, звідти була переведена до Кловського палацу, а в 1857 р. - одержала нове власне приміщення (нині - жовтий корпус університету на бульварі Т.Шевченка, 14). Учнями гімназії були М.Булгаков, К.Паустовський.

В 1836 р. на Печерську було відкрито Другу чоловічу гімназію в будинку на розі Лютеранської і Левашовської (нині Шовковична) вулиць, пізніше теж переведену на Бібіковський бульвар (бульвар Т. Шевченка, 18).

Третя розміщувалась на розі вул. Покровської і Контрактової площі (Будинок для дітей подільського району), Четверта - на вул. Великій Васильківській, 96. (посольство Ватикану. Серед її учнів О. Вертинський), П'ята Києво-Печерська - на розі Суворова і І. Мазепи (Транспортна академія), Шоста - на Великій Дорогожицькій (Мельникова, 81), Сьома - на Тимофіївській (М.Коцюбинського, 16), Восьма - на Миколаївській площі (пл. І.Франка, будівля Київенерго); жіночі - Перша Фундуклеївська (Б. Хмельницького, 6. Серед учениць - Анна Ахматова), Друга Ольгинська (Терещенківська, 2).

Крім державних, у Києві були й приватні гімназії - О.Плетнєвої (вул.Резницька, 2), В. Науменко (Ярославів вал, 25), А. Жекуліної (Артема, 27), Жука (на розі Іллінської і Братської вулиць) та ін. Особливо місце серед київських гімназій належала Колегії Павла Галагана, заснованій у 1871 р. Григорієм Галаганом (1819-1888). Цей останній належав до відомого українського роду. Він очолював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, був почесним членом Товариства Нестора-літописця. Школу було названо на честь його єдиного сина Павла, що помер у віці у 16 років. На розі вулиць Кадетської (Б.Хмельницького) і Олексіївської (Терещенківської) Г.Галаган придбав будинок. Архітектором О.Шілле він був перебудований з урахуванням його нового призначення: збудовано вестибюль, парадні сходи, а над ними споруджено домову церкву, в якій у травні 1886 р. вінчався І.Франко з О.Хорунжинською, сестрою тодішнього директора Колегії. В 1871 р. приміщення колегії було розширене за рахунок ще одного будинку, купленого на Єлизаветинській (Пушкінській) вулиці. До цього навчального закладу могли вступати юнаки будь-якого суспільного стану і віросповідання у віці 16 років. Навчання в колегії тривало 4 роки. Класи були невеликими. Найчисленнішим виявився 13-й випуск: 19 чоловік.

В колегії були добре обладнані природничо-науковий кабінет і клас музики. Вона мала також чудову бібліотеку, її фонд, який постійно поповнювався, налічував у 1896 р. 3758 найменувань книг загальною кількістю 10522 томи. В 1919 р. він був переданий у володіння Всенародної бібліотеки України і сьогодні в науковій бібліотеці ім. В. Вернадського зберігається як окрема колекція.

Галагани не мали ні прямих нащадків, ні близьких родичів і вкладали в колегію всі свої кошти. За колегією були довічно закріплені навіть їх маєтки в Полтавській і Чернігівській губерніях - 8 тис. десятин.

Учні тут були оточені постійною увагою і турботою. Для них намагалися створити домашню обстановку. В неділю і на свята Галагани запрошували учнів до себе на обід. Спочатку в колегії був відсутній чіткий розклад занять, не було навіть оцінок.

Поступово вимоги до вихованців колегії стали зростати. Так, для 30 стипендіатів виключалась можливість навіть випадкової "трійки". Учні, що перебували на утриманні своїх батьків (40-50 чоловік) і протягом 6 навчальних чвертей одержували "трійку", повинні були покинути школу. Річна плата за навчання в колегії була найвищою в місті і складала 750 карбованців, тоді як у державних гімназіях вона не перевищувала 50-60 крб., а в приватних - 100-120 крб.

У 1910 р. було засноване "Товариство колишніх вихованців Колегії Павла Галагана", члени якого допомагали своїй школі.

Колегія припинила своє існування в 1920 р. згідно з наказом Наркомосвіти про ліквідацію гімназії.

Збереглися будинки колегії по вул. Б. Хмельницького, 9 (де жили викладачі) і 11 (головний корпус, у якому нині міститься літературний музей). Будинок №7, де жила родина Галаганів, а з 1900 р. - директор колегії, був розібраний у 1981 р.

В 1834 р. розпочалися заняття в університеті св. Володимира, на філософському факультеті, що складався з двох відділень - історико-філологічного і фізико-математичного. Наступного, 1835 року створено юридичний факультет.

В 1839 р. університет зазнав репресивних заходів, викликаних участю студентів-поляків у діяльності "Співдружності польського народу", створеної раніше у Кракові. Навесні 1838 р. в Києві відбулась нарада її активістів. У результаті товариство було розгромлене, 23 студенти були виключені з університету. Царським указом на один рік було припинений прийом студентів до університету Св. Володимира.

В 1841 р. відкрито медичний факультет, першим деканом якого став професор В.О. Караваєв.

У 1856 р. при медичному факультеті почав функціонувати гурток туристів на чолі з Ф.Новицьким.

1838 р. в будинку фельдмаршала Остен-Сакена (не зберігся), на розі Інститутської і Липської вулиць відкрито Інститут шляхетних дівчат. У 1843 р. він був переведений у приміщення, споруджене за проектом О. Беретті, на вул. Іванівській (нині Інститутська). Право на навчання в інституті надавалось лише дворянкам (з 1852 р. сюди допускались також дочки почесних громадян і купців І гільдії). Курс навчання сягав 6 років.

В 1852 р. створено Володимирський кадетський корпус (нині тут міститься Міністерство оборони). Гай біля нього здобув назву Кадетського, (зараз не існує)

В 1898 р. відкрито Київський політехнічний інститут -перший в Росії багатoproфільний навчальний заклад, що мав 4 факультети: механічний, хімічний, інженерний і сільськогосподарський.

Жіноча вища освіта була представлена Київським університетом ім. Св. княгині Ольги, що був заснований у 1870 р. Товариством природознавців для вивчення природничих наук і функціонував на безкоштовній основі.

У 1878 р. засновано вищі жіночі курси, де на двох факультетах - фізико-математичному та історико-філологічному - навчались понад 1 тис. дівчат. У 1889 р. курси були закриті, а в 1906 р. знову відновили свою діяльність. Спочатку вони функціонували в будинку по вул. Фундукліївській, 51 (тепер - редакція Української енциклопедії), а у 1913 р. для них було збудовано спеціальне приміщення (вул. О. Гончара, 55).

Серед слухачок юридичного відділення, відкритого в 1907 році, була Анна Ахматова. Медичне відділення курсів у 1916 році трансформувалося в жіночий медичний інститут, що розташовувався по вул. Мечникова, 5. У 1920 р. він був об'єднаний з медичним факультетом університету.

У 1875 р. художником М.Мурашком була заснована Київська школа малювання. В ній викладали В. Васнецов, М. Ге, Г. Мясоедов, М. Пимоненко, В.Полєнов, І. Рєпін та інші видатні майстри.

З ХІХ ст. починається також історія київського світського театру. Досі в місті не було спеціального театрального приміщення. У ХVІІІ ст. вистави відбувались у приватних будинках, деякий час - в одному з флігелів Марійського палацу. Перший дерев'яний міський театр на 740 місць збудований А. Меленським у 1805 р. на Хрещатику. Постійної трупі театр не мав. Міська сцена здавалася в оренду різним гастролуючим трупам, репертуар яких був представлений українськими, польськими, російськими творами різних жанрів - від драми до опери. На цій сцені виступали М. Щепкін, П. Мочалов, а також артисти з Італії, Іспанії, Франції та інших країн. У 1851 р. приміщення було знесено. Нове театральне приміщення на 970 місць було збудоване в 1856 р. на вул. Володимирській.

У Києві користувалась популярністю італійська опера. 1867 поклав початок постійним російським оперним сезонам. Відбулися прем'єри опер "Життя за царя" М.Глінки, "Русалка" О.Даргомижського, "Аскольдова могила" О.Верстовського. На спектаклі, поставлені за їх творами, до Києва приїздили композитори П. Чайковський, С. Рахманінов, М. Римський-Корсаков, брали участь у виставах або їх підготовці. С. Рахманінов диригував оперою "Алеко"; П. Чайковський готував прем'єру "Пікової дами", яка вперше побачила світло рампи саме на київській сцені. В Києві виступали Марія Гальвані, Тітта Руффо, Маттіа Баттістіані, А. Нежданова, Л. Собінов, Д. Усатов - учитель Ф. Шаляпіна. Сам Ф. Шаляпін розпочав свій творчий шлях у 1890 р. в хорі української мандрівної трупи Г. Деркача. Пізніше він часто виступав на київській сцені.

Перші українські опери - "Чорноморці" і "Різдвяна ніч" М. Лисенка на лібрето його двоюрідного брата М. Старицького - були поставлені в 1872-1873 рр. аматорською трупою на приватній сцені. В 1874 р. "Різдвяна ніч" була поставлена в київському театрі.

В 1896 р. театр згорів, і на період, протягом якого будували нове приміщення, одним із центрів музичного життя міста стало літературно-артистичне товариство (1895-1905). Воно організовувало симфонічні концерти і вечори камерної музики. На першому його літературно-музичному вечорі, що відбувся в січні 1896 р., зі своїм оповіданням виступив О. Купрін. Товариством були організовані вечори, присвячені творчості М.Римського-Корсакова, Ф.Шопена, О.Верстовського, Т.Шевченка, О.Пушкіна, Й.В.Гете, Г.Гейне, Гребінки та ін., на яких виступали М. Лисенко, М.Старицький, В. Немирович-Данченко, К. Станіславський. Неодноразово виступав на них Ф. Шаляпін.

Товариством було встановлено спеціальну премію - Золотий жетон - за кращі твори. Першим цієї нагороди удостоєний М. Лисенко за фортепіанний твір "Пісня без слів", а її останнім, п'ятим, лауреатом стала Олена Пчілка з нагоди 25-річчя її літературної діяльності.

Товариство містилося в невеликому приміщенні на вул. Рогнединській, 1, а пізніше перемістилось на Хрещатик, 15. Протягом 9 років його очолював відомий культурний і громадський діяч, академік архітектури В.М. Ніколаєв, за проектами якого в Києві протягом сорока років було споруджено 27 цивільних будівель і 18 храмів. Серед них - будинок Купецького зібрання (нині - Національна філармонія) і приміщення лікарні для чорноробів (Інститут охорони материнства і дитинства). В. Ніколаєв був також співавтором проекту особняка на вул. Десятинній, 9, у якому сьогодні міститься резиденція посла Великої Британії. Першим його власником був цукрозаводчик В. Симиренко, відомий меценат. Він заповів будинок Українському науковому товариству, що згодом увійшло до складу Академії наук. Під час Великої Вітчизняної війни тут відбувалися збори Спілки українських письменників. У лютому 1942 р. Спілка була розгромлена гестапо, а її лідери розстріляні у Бабиному яру. В їх числі - відома поетеса О. Теліга.

Протягом 1898-1901 років на тому місці, де стояв знищений пожежею театр, споруджено нове театральне приміщення за проектом В. Шретера, що здобув першу премію на всесвітньому конкурсі. Театр відкрився в 1901 р. оперою М.Глінки "Життя за царя".

В 1882 р. у приміщенні театру "Бергоньє" вперше гастролювала українська професійна трупа М. Кропивницького, до якої входили М. Заньковецька, М.Садовський.

У 1891 р. у приміщенні театру "Бергоньє" п'єсою М.Гоголя "Ревізор" відкрився перший сезон театру М. Соловцова; в 1898 р. театр переїхав у власне приміщення.

В 1869 р. на Бессарабській площі працював перший приватний цирк. Пізніше шапіто ставилися також в Університетському сквері, на Троїцькій площі, поруч із приміщенням Міської Думи (нинішній майдан Незалежності). В цьому цирку виступав А.Дуров. У 1903 р. на вул. Миколаївській (Городецького) було зведено "Гіппо палас" ("кінний палац") - на той час єдину в Європі двоповерхову циркову споруду під величезним скляним куполом на 2000 місць (на місці нинішнього кінотеатру "Україна"). Його зал відзначався чудовою акустикою, тому в ньому виступали Ф. Шаляпін, Л. Собінов, Тіто Руффо, Сара Бернар ...

У 1896 р. в приміщенні театру "Бергоньє" розпочато демонстрацію "сінематографи". Незабаром на Хрещатику з'явилися перші "ілюзії" (стаціонарні кінотеатри): "Корсо", "Експрес" та ін.

В 1840-і рр. П.Должиков, член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів Товариства історії і старожитностей Московського університету, відкрив бібліотеку, яку назвав "Аптекою для душі", або "Кабінетом для читання новин російської словесності". Бібліотечний фонд налічував 10 тисяч томів. При бібліотеці працювали читальний зал, букіністична лавка, кабінет старожитностей, нумізматична виставка. Бібліотека містилася в приватних будинках спочатку на Подолі, поблизу Поштової станції, а з 1865 до 1870-х рр. - на вул. Прорізній. У 1866 р. створено першу громадську публічну бібліотеку, приміщення для якої побудовано в 1911 році (нині Парламентська бібліотека). На середину ХІХ ст. в Києві було також 5 книгарень, дві з яких вели торгівлю іноземними книгами.

В 1836 р. в місті почала видаватись перша газета - "Киевские объявления". З 1838 р., як і у всіх губернських містах, видавались "Киевские губернские ведомости".

У приватних зібраннях київських меценатів - Терещенків, Б. Ханенка та ін. - зберігались колекції живопису, що стали основою експозиції київських художніх музеїв.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. було збудовано приміщення першого міського музею старожитностей і мистецтв (Художньо-промислового і наукового музею), заснованого в 1899 р. При Київській духовній академії існував церковно-археологічний музей, у якому налічувалося 5 тис. експонатів. У це число входили документи з історії православної церкви Південно-західного краю, а також колекція цінних ікон. Популярністю користувався археологічний музей відомого збирача старожитностей Т.В.Кибальчича, що містився в його власному будинку по вул. Дорогожицькій, 34. На вул. Безаківській (Комінтерну), 10 працював музей старожитностей археолога Хойновського.

Для відпочинку і розваг були облаштовані міські сади (парки). В 1862 р. у долині Царського саду (нині стадіон "Динамо") було відкрито "Шато де флер" (Замок квітів). Після пожежі в Царському палаці (1819) всі оранжереї став орендувати садівник Христіані, яким і створено цей розважальний заклад. Тут були кафешантан, буфет, а також зали для показу драматичних вистав, оперет, фарсів. У парку грав духовий оркестр, а у святкові і недільні дні влаштовувались феєрверки.

Купецький сад засновано в 1881 році, коли міською думою було передано в оренду Київському купецькому зібранню так званий Малий сад у кінці Царського саду.

В Києві функціонували також сади "Ермітаж" (на Трухановому острові), "Аркадія" (на Бібіковському бульварі), "Венеція" (в Микільській слобідці поблизу ланцюгового мосту). Популярністю серед киян користувались також заміські сади - "Нивка", "Ельдорадо" (на проспекті Перемоги) та ін.

На Мерінгівській (М. Заньковецької), 8 працював кафешантан "Аполло".

2.2.4. Київ ХХ ст.

Свідченням успіхів Києва у всіх галузях господарства і культури стало проведення в місті Всеросійських виставок у 1897 і 1913 роках. Основні павільйони розміщувались на Троїцькій площі і на схилах Черепанової гори. У 40 відділах виставки 1913р. (промисловості, повітроплавання, освіти, прикладного мистецтва, санітарному та ін.) було представлено близько 2 тис. експонатів. Ще понад 30 павільйонів представляли продукцію окремих підприємств.

Найбільш розвиненою галуззю економіки на початку ХХ ст. залишалась торгівля. В 1914 р. в місті налічувалось понад 10,5 тис. торговельних закладів. Київ перетворився на головний у Росії центр торгівлі цукром.

Зростала чисельність міського населення. За період з 1897 до 1914 р. вона збільшилась з 248 до 626 тисяч чоловік. Відповідно розширювалась територія міста. В 1910 р. до нього були приєднані передмістя: Солом'янка, Протасів Яр, Батієва гора, Шулявка. Міські райони Святошин і Деміївка теж вирости з київських передмість. Лівобережні поселення Микільська Слобідка і Дарниця, територіально включені до складу сусідньої Чернігівської губернії, в адміністративному відношенні були підпорядковані земській управі Київського повіту.

Напередодні першої світової війни Київ займав площу близько 170 кв. км. Продовжувалось інтенсивне будівництво, передусім житлове. В архітектурі цей період представлений різними стилями. Так, у класицизму, побудовані приміщення Комерційного інституту (педагогічний університет), Вищих жіночих курсів (редакція Української енциклопедії), Центрального телеграфу, комплексу Політехнічного інституту, університетської бібліотеки, Педагогічного музею, Ольгинської гімназії, пасажу, іподрому (вул. Суворова) ...

Стиль модерн виражений у будівлі Бессарабського ринку, житлових будинках на вул. Житомирській, 8, Круглоуніверситетській, 7, Лютеранській, 22, Рейтарській, 20, а також ряді будинків на вул. Гончара, Великій Васильківській, Городецького.

Декор будівлі на вул. Ярославів Вал, 40, спорудженої в 1905-07 рр. на кошти М.Терещенка як приміщення зразкового училища, був стилізований у дусі старовинного зодчества. В радянські часи тут розміщувалась артилерійська спецшкола, в повоєнні роки тут містилась консерваторія, а з 1950 р. - театральне училище (нині - інститут театального мистецтва).

На вул.Рейтарській, 22 збереглась одна з найкрасивіших будівель Києва, споруджена в 1912-14 рр. для Товариства швидкої медичної допомоги. Товариство існувало за рахунок членських внесків, міських субсидій і пожертвувань.

Поруч знаходилась лікарня швидкої допомоги. (Проект комплексу був розроблений архітектором Й. Зекцером).

Комплекс 6-7-поверхових будівель, споруджених у стилі модерн протягом 1908-1911 рр., розташований на Ярославому валу, 14.

Цікавими архітектурними спорудами того часу є приміщення Державного банку, музею ім. Богдана і Варвари Ханенко.

Будинок №15 на Андріївському узвозі, побудований у 1902-1904 рр. і стилізований у дусі англійської готики, кияни з легкої руки В.Некрасова називають Замком Ричарда.

Цікава також архітектура будинку Маріїнського товариства Червоного Хреста на Маріїнсько-Благовіщенській (Саксаганського, 75) вулиці.

Своєрідністю архітектурного вирішення відзначаються будівлі, споруджені за проектами В. Городецького. Випускник імператорської художньої академії в Петербурзі, він працював у різних містах Росії, але розквіт його мистецтва пов'язаний з Києвом. Він був одним з авторів проекту будинку Національного художнього музею, стилізованого в дусі давньогрецької архітектури. В 1899 р. розпочато будівництво римсько-католицького костюлу Св. Миколая. За основу було взято проект студента С. Валовського, майже повністю перероблений В. Городецьким, якого запросили керувати будівництвом. Миколаївський костюл представляє готичний стиль. У мавританському стилі збудовано приміщення караїмської кенаси (нині - Будинок актора по вул. Ярославів вал, 7). Караїмська громада в Києві була нечисленною, але до неї належав тютюновий "король" Соломон Коген, на кошти якого й було споруджено цю будівлю.

В лютому 1901 р. В. Городецький придбав ділянку землі на дуже крутому схилі і взявся звести будинок там, де ніхто з архітекторів не наважувався розпочати будівництво. Будівництво було закінчено у 1903 р. Фасади прикрашені скульптурними зображеннями різних напівміфічних істот роботи скульптора Е.Саля. Виконані з бетону, вони рекламували продукцію цементної фабрики "For", співвласником якої був В. Городецький. Сьогодні будівля відома серед киян під назвою "будинку з химерами".

В.Городецьким зведені також основні корпуси Південно-руського машинобудівного заводу (нині "Ленінська кузня").

Збереглися 3 мавзолеї, споруджені за проектами архітектора: склеп, у якому похований інженер М.Лялевський, на території Видубицького монастиря; склеп графів Вітте на лютеранській ділянці Байкового кладовища; склеп на Байковому кладовищі, неподалік від Вознесенської церкви.

В Євпаторії В.Городецький побудував власну віллу, в Сімферополі - фабрику штучного льоду, Старосільському Поріччі - греблю і шлюзи, в Туліні на Волині - палац Добровольського, в Умані - гімназію і міську школу, в Черкасах - гімназію, церкву, торговельний зал, бойню.

1913-1914 рр. споруджений будинок губернської земської управи. Після 1917р. тут був Палац праці - міський профспілковий центр. З 1934 р. тут розташовувався ЦК більшовицької партії, в роки другої світової війни - гестапо. Історія споруди по вул. Володимирській, 33 пов'язана в основному з діяльністю КДБ і Служби безпеки України.

Приймальня СБУ розташована в сусідньому будинку №35, що був особняком О.Беретті і збудований архітектором у 1848 р. Протягом 1927-1934 рр. тут містилась історична секція Всеукраїнської академії наук.

По вул. Володимирській, 39 на початку ХХ ст. був побудований найвищий на той час в Києві житловий будинок. Популярним серед киян було кафе-кондитерська "Маркіза" (пізніше ресторан "Лейпциг") на першому поверсі.

В будинку №43 по вул. Володимирській у 1889 р. народився О. Вертинський. У цьому ж будинку знаходився винний льох "Замок Тамари", описаний М.Булгаковим у романі "Белая гвардия".

30 серпня 1911р. у присутності царя Миколи II, прем'єр-міністра П.Столипіна, представників іноземних консульств був урочисто відкритий пам'ятник Олександрю II на Європейській площі. В радянський період пам'ятник було знищено, а майданчик з постаментом пристосовано для оформлення входу в Пролетарський парк. У 1943 р., після звільнення Києва, на старому постаменті деякий час стояв пам'ятник Сталіну.

В 1913 р. на Хрещатику перед будинком Думи відкрито пам'ятник Столипіну роботи італійського скульптора Е.Ксименеса, автора і пам'ятника Олександрю II на Європейській площі. 16 березня 1917 р. пам'ятник було скинуто з п'єдесталу і переплавлено в цехах "Арсеналу". Скульптури "Витязь" і "Жінка-Росія", що входили до скульптурного ансамблю, були збережені і в 1928 р. передані до лаврського музейного містечка як твори мистецтва, але звідти вони зникли і знайдені не були.

В 1911 р. встановлено пам'ятник княгині Ользі (відновлений у 1996 р.). Він був частиною проекту так званого "історичного шляху", запропонованого київським відділенням Російського військово-історичного товариства. Проектом передбачалось зробити алею і встановити на ній статуї великих київських князів та інших видатних людей, за зразком берлінської "алеї героїв". Проект був підтриманий місцевою адміністрацією і громадськістю Києва.

Спочатку передбачалося встановити статуї на Бібіковському бульварі (бульвар Шевченка), але потім місцем для реалізації проекту було обрано Михайлівську площу на території давнього міста. Центральною фігурою ансамблю мав стати пам'ятник княгині Ользі, який був споруджений першим.

У 1914 р. біля київського "Арсеналу" з'явився пам'ятник Кочубею та Іскрі (в 1921 р. на його постаменті встановлено гармату).

На початку ХХ ст. проблемам міського благоустрою приділялася значна увага. Так, довжина водопровідної мережі в 1913 р. збільшилась до 185 км, а її річна потужність складала понад 900 млн відер (на добу на кожного киянина припадала в середньому 4,3 відра води). В 1910 р. стала до ладу нова лінія каналізації, що досягла вже й деяких околиць міста.

З'являлись нові бруковані вулиці, ремонтувалися старі мостові в центрі міста. Хрещатик, Олександрівська, Миколаївська і частково - Фундуклеївська, Велика Васильківська і Володимирська вулиці були вимощені шматочками граніту на бетонній основі. Таке мозаїчне покриття вперше з'явилося у Росії в 1909 р. і саме в Києві. В 1912 р. вже половина київських вулиць була брукованою.

На фоні широкого благоустрою центру міста його промислові райони не відповідали елементарним санітарним нормам і були постійним вогнищем виникнення всіляких захворювань і епідемій. У більш як 50 міських нічліжках теж панували бруд і хвороби. Але навіть такими нічліжками місто не могло забезпечити всіх бездомних, які знаходили притулок серед портових дров'яних складів чи просто на схилах Дніпра.

Продовжувала розвиватися міська транспортна мережа. В місті налічувалося 20 трамвайних ліній, трамвайний парк складався з 300 вагонів. У місті працювало також близько 3 тис. візників. У 1905 р. став до ладу фунікулер довжиною 200 м, що називався спочатку михайлівським підйомником і з'єднував верхню терасу Володимирської гірки з вулицею Боричів тік. У 1938 р. фунікулер було реконструйовано, його лінію продовжено на 38 м (до вул. Сагайдачного).

В 1914 р. в місті було 5 міських і 1 приватний автобус, які курсували від Царської площі через Троїцьку до вокзалу.

На початок ХХ ст. в місті налічувалося 139 початкових шкіл. Доросле населення навчалось грамоті в 29 (14 чоловічих і 15 жіночих) безкоштовних вечірніх класах для робітників. Хоча близько 40% населення займалось неписьменним. Для виправлення становища протягом 1900-1904 рр. при Київському товаристві грамотності працювали недільні школи, в яких навчалось понад 700 чоловік. Діяльність київського товариства грамотності поширювалось також на три інші губернії Правобережної України. В 1902 р. на зібрані громадськістю кошти збудовано Троїцький народний дім, у якому проводились концерти, вистави, науково-популярні лекції.

В місті було 35 Гімназій, з яких 20 - жіночі приватні. На початок ХХ ст. провідною серед них була приватна Гімназія В. Науменка, розташована на вул. Володимирській, 25 (нині тут дитяча школа мистецтв). Діяли також 2 реальних і 7 комерційних училищ, військово-фельдшерська школа, військове училище, будівельно-технічне училище, учительський інститут, жіноча учительська семінарія.

Професійно-технічну підготовку здійснювали ремісничі школа, що готувала слюсарів, столярів, електромонтажників; ремісничі училище, де навчались водії, майстри з ремонту автомобілів; залізничне училище служби руху; річкове училище; школа десятників з дорожньої і будівельної справи; майстерні з друкарської справи.

В місті функціонувало більше 40 приватних курсів (іноземних мов, стенографічні, креслярські, сільськогосподарські, рахівництва, зуболікарські, фельдшерські, акушерські та ін.).

З 1905 р. до навчання в університеті Св. Володимира були допущені жінки. В цьому самому році відкрито вищі приватні жіночі курси Жекуліної.

Діяли також загальноосвітні вищі курси з історико-філологічним і економіко-комерційним відділеннями (з 1908 р. - Комерційний інститут), музично-драматична школа М. Лисенка (з 1904 р.), консерваторія (з 1913 р.).

Товариство сприяння вихованню і захисту дітей (з 1907 р. - Товариство народних дитячих садків) займалось організацією дитячих закладів. Своєрідним поєднанням дитячого садка з початковою школою були притулки, засновані Товариством денних притулків для дітей робітничого класу. Власники деяких великих підприємств відкривали дитячі садки. Зокрема на заводі Гретера і Криванека (завод "Більшовик").

Жіночий фребелівський педагогічний інститут здійснював підготовку вихователюк дитячих садків.

Насиченим було мистецьке життя Києва. Тут діяли Товариство київських художників і Товариство художників-киян. Щорічно в місті відбувалося більше 10 виставок. Окремі з київських художників були відомі в Європі. Академік живопису Н.К. Пимоненко брав участь у міжнародних виставках у Мюнхені, Парижі, Римі, Лондоні, був членом Товариства мюнхенських художників, Паризької інтернаціональної спілки мистецтв і літератури. В 1909 р. один з варіантів його картини "Гопак" був придбаний Лувром. До групи художників, близьких до художнього об'єднання "Мир искусства" (з 1914 р. - об'єднання "Кольцо"), входив К. Малевич.

З Києвом початку ХХ ст. пов'язані імена Лесі Українки і Олени Пчілки. В 1913 р. з Чернігова сюди приїхав на навчання П. Тичина, що вступив до Комерційного інституту. В Києві написала свої перші вірші Анна Ахматова. В Києві жили М. Булгаков, К. Паустовський.

На вечорі "нового мистецтва", що відбувся в 1907 р. в оперному театрі, читали свої вірші О.Блок і А.Белый. У 1914 р. в Києві виступав В.Маяковський.

В 1907 р. в приміщенні Троїцького народного дому почав працювати перший стаціонарний український театр М. Садовського. Одним із кращих у місті був театр Соловйова. В приміщенні театру Бергоньє у 1913 р. діяв театр мініатюр, аз 1917 р. - Молодий театр Леся Курбаса. На території Всеросійської виставки в театральних павільйонах "Вар'єте", "Мистецтво", "Мозаїка" з оперетами і фарсами виступали вітчизняні і зарубіжні артисти. Популярним центром розваг залишався "Шато-де-Флер".

На початку ХХ ст. в Києві набувало популярності кіно. Перші кінострічки, що демонструвались на київських екранах, були переважно французькими. Фірма "Брати Пате" навіть організувала свою київську філію, що продавала фільми і кіноапарати. В 1911 р. в центрі міста було вже 30 "Ілюзіонів", "сінематографів", кінотеатрів. Кіносеанс тривав 25-40 хвилин і складався з невеликих кінострічок різного змісту.

Одна з перших вітчизняних сюжетних стрічок, створених в ательє фотографії на Хрещатику в 1907 р., називалась "Кочубей у в'язниці".

В 1911 р. власник кінотеатру "Експрес" Шанцер створив студію з виробництва хронікальних фільмів. Тут уперше в Росії було створено фільм з використанням повітряної зйомки, виконаної фотографом В.Добржанським з літака П. Нестерова між Києвом, Ніжином, Остром, Козельцем.

У 1912 р. фірма "Тіман і Рейнгард" відкрила на Сирці павільйон для зйомки фільмів, у яких брали участь артисти театрів Садовського і Соловцова. Тут працював відомий режисер Я.Протазанов. Художником-гримером був І.Кавалерідзе, що згодом став відомим скульптором.

У 1914 р. на Лук'янівці була створена кіностудія "Світлотінь", основним напрямом діяльності якої була екранізація літературних творів. Тут поставлені фільми "Прийняті і ображені" за Ф. Достоевським, "Рабиня розкоші і моди" за "Дамським щастям" Е. Золя та ін.

Київ був одним із центрів розвитку повітроплавання. В 1908 р. в політехнічному інституті почав діяти авіаційний гурток, на основі якого було створене Київське повітроплавальне товариство (1909). Членом товариства був

військовий льотчик П.Н.Нестеров, який у 1913 р. вперше у світі виконав над Києвом одну з найскладніших фігур вищого пілотажу - "мертву петлю".

Перший політ над Києвом було здійснено в 1910 р., членом Одеського аероклубу С.І.Уточкіним.

Гідролітак типу "літаючий корабель", створений Д.П.Григоровичем незадовго до першої світової війни, вважався найдосконалішим у світі. Київським конструктором І.Сікорським (1889-1972) створені перші у світі надпотужні багатомоторні літаки "Русский витязь" та "Илья Муромец". У 1912 році студент політехнічного інституту І. Сікорський на 2-й міжнародній виставці за літак С-6 був удостоєний Великої золотої медалі, після чого, ще не здобувши диплому інженера, був запрошений на посаду головного конструктора авіаційного відділу Російсько-Балтійського заводу. В тому ж 1912 р. він поставив літак на поплавки, поклавши тим самим початок російській морській авіації. В 1914 р. ним було встановлено серію світових рекордів. І. Сікорський був нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня. Для одержання цієї нагороди необхідно було мати 5 орденів, а для молодого авіаконструктора було зроблено виняток. Щоб переконати Державну Думу в доцільності прийняття літаків на озброєння армії, І.Сікорський на своїй машині разом із 5 впливовими депутатами здійснив переліт Петербург - Київ - Петербург. Під час першої світової війни він очолював ескадрилью бомбардувальників. Після революції емігрував за кордон.

Протягом 1909-1912 рр. у Києві було сконструйовано близько 40 типів літаків.

На рубежі XIX-XX ст. у Києві починає розвиватися спорт. Виникають спортивні гуртки, товариства, організовуються змагання. В 1899 р. на базі Київського атлетичного гуртка, заснованого в 1895 р., було створене Київське атлетичне товариство, що мало атлетичне і гімнастичне відділення. До його складу входили уславлений борець І. Піддубний, а також артилерійський капітан О.Купрін, що став відомим письменником.

У 1909 р. гімнастичне відділення було перетворене на гімнастичне товариство "Русский сокол", яке відвідувало 650 чоловік, у тому числі 60 жінок. Товариством проводились масові показові виступи (один з них був знятий на плівку і демонструвався у всіх сінематографах міста), організовувались курси викладачів гімнастики. В місті існували й інші спортивні товариства ("Спортивний клуб", "Спорт", "Санітас", "Клуб любителів спорту"), представлені різними видами спорту - легкою і важкою атлетикою, гімнастикою, футболом та ін. З футболом кияни познайомились у 1901 р., коли чехи і словаки - службовці заводу Гретера і Криванека - розпочали тренування на Сирецькому полі (нині - територія кіностудії ім. О. Довженка). Перша київська футбольна команда "Юг", що також складалась із чехів, почала виступати в 1904 р. В 1906 р. було створено команду зі студентів київського політехнічного інституту "Політехніки". Невдовзі виникли команди "Славія", "Любителі спорту", "Сокіл" які в 1911 р. об'єднались у футбольну лігу. У 1913 р. до неї входило понад 500 футболістів із 7 клубів. Перший міжміський матч за участю київських футболістів, де їх суперниками були харків'яни, проведено в 1911 р. Незабаром

відбулися зустрічі киян з командами Москви, Петербурга, Миколаєва, Курська, Гомеля.

В Києві проходила I Всеросійська олімпіада 1913 р., в якій взяли участь близько 580 спортсменів з Петербурга, Москви, Варшави, Самари та інших міст. Змагання проводилися з 14 видів спорту. Київські спортсмени успішно виступили і на II (що стала останньою всеросійською) олімпіаді в Ризі у червні 1914 р.

В 1917р. було обрано Українську Центральну Раду (засідання якої проводилися спочатку в будинку по вул. Володимирській, 42, а згодом - у приміщенні Педагогічного музею).

Після жовтневого перевороту 1917 р. в Петербурзі звідти перебравось до Києва багато людей, серед яких банкіри, підприємці, міністри, генерали, артисти.

8 лютого 1918 р. більшовицькі війська на чолі з Муравйовим при підтримці міських повстанців зайняли Київ. Протягом 3 тижнів у місті загинуло понад 5 тис. чол.

1 березня 1918 р. Київ був взятий військами Центральної Ради та її союзниками - німцями. З 29 квітня до 14 грудня 1918 р. місто було столицею Української гетьманської держави. В цей період почали діяти українські Академія Наук, Національна бібліотека, гімназія.

7 лютого 1919 р. Київ знову перейшов до рук більшовиків. У результаті загинуло ще кілька тисяч киян. У цей період цілодобово працювала ЧК в будинку по вул. Ярославів вал.

7 травня 1919 р. було видано декрет "Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених царям і царським слугам".

Натомість на Думській площі було встановлено бюст К.Маркса. На Софійській площі (в 1920 р. - площа Червоних героїв Перекопу) поруч з пам'ятником Б. Хмельницькому з'явився дерев'яний обеліск, присвячений перемозі Жовтневої революції, і бюст Леніна. На Караваївській площі встановлено колону на честь вождів революції, на Троїцькій - бюсти Ф.Енгельса і Л. Троцького, на Контрактовій - бюст Р. Люксембург. На перехресті Микільської (Січневого повстання, І. Мазепи) і Московської вулиць з'явився бюст Я. Свердлова. Перед оперним театром зведено пам'ятник К. Лібкнехту, а театрові присвоєно його ім'я. Театр Соловцова став носити ім'я В.І.Леніна. У приміщенні театру Бергоньє діяв театр Червоної армії, а в кафе-шантані "Аполло" - клуб Першого комуністичного червоноармійського полку.

30-31 серпня 1919 р. до міста з двох боків майже одночасно увійшли українська (від Поста Волинського) і денікінська (від Дарниці) армії. Під натиском денікінців українські війська відступили до Василькова.

16 грудня 1919 р. місто знову захопили більшовики, хоча вже 7 травня 1920р. вони були вибиті з Києва українською армією і союзними польськими військами.

12 червня 1920 р. місто черговий раз перейшло під владу більшовиків. Чисельність міського населення значно зменшилось: частина його була перебита, частина залишила місто. В 1920 р. у Києві було 376 тис. жителів.

Київ втратив статус столичного міста: з 1917 по 1934 рр. столицею радянської України був Харків.

12 жовтня 1923 р. площа міста розширилась майже удвічі за рахунок включення в межі Києва 20 прилеглих населених пунктів: Дарниці, Микільської слобідки, Біличів, Совок та інших передмість.

У 1920-і роки торгівля втратила свою провідну роль в економіці міста, натомість почала розвиватися промисловість.

У 1920 р. було закрито університет і створено інститут народної освіти, що готував учителів для загальноосвітніх і професійних шкіл. Діяльність університету була відновлена лише в 1933 році.

29 вересня 1926 р. Києво-Печерська Лавра була оголошена Всеукраїнським музейним містечком, метою діяльності якого була атеїстична пропаганда. Його філіалом став Володимирський собор, оголошений антирелігійним музеєм. У приміщенні лютеранської кірхи, побудованої в 1857р., у 30-і роки діяв клуб войовничих атеїстів.

Конфісковані у церкви і окремих громадян цінності продавались на європейських аукціонах (1920-1923, 1928-1934), а на виручені гроші здійснювалась закупівля продовольства, верстатів, машин.

У середині 1930-х років у зв'язку з поверненням Києву статусу столиці радянської України було знищено багато церков. Для цього висувались найбезглуздіші причини: наприклад, залізна церква Іоанна Златоуста на Галицькій площі (площа Перемоги) нібито заважала рухові трамваїв. На Печерську під виглядом "соціалістичної реконструкції" були знищені особняки, що мали архітектурну цінність, а на їх місці зведені безликі сірі коробки житлових будинків для урядових чиновників. У 1938 р. було споруджено десятиповерховий будинок Раднаркому УРСР, що на той час був найбільшим у місті. В 1939 р. поруч з Марійським палацом було споруджено будівлю Верховної Ради, що закрила собою палацово-парковий ансамбль з боку вул.Грушевського. Неподалік від цього місця було знищено Олександрівську церкву (тепер на її місці стоїть пам'ятник Н. Ватутіну).

Кілька старих будинків, на сусідній вул. Банковій були надбудовані і об'єднані новим фасадом з ордерним членуванням і карнизом, що підкреслював головний вхід. Тут розміщувався штаб Київського військового округу, пізніше - ЦК КПУ. Сьогодні тут міститься адміністрація президента.

На Подолі зруйновані Богоявленська церква Братського монастиря, церква Успенія Богородиці (Пирогоща).

Наприкінці 20 - початку 30-х років комунальне господарство міста не піддавалось реконструкції. Вулиці в багатьох районах залишалися неможливі, слабо освітленими в нічний час. Зношеними і перевантаженими були водопровід і електромережа. Міській транспорт не забезпечував потреб пасажирів. Не було постійного транспортного зв'язку з Чоколівкою, Шулявкою, Дарницею. Тільки з поверненням Києву статусу столичного міста питанням його розвитку стали приділяти увагу. В 1935 р. було створено спеціальну комісію, в компетенцію якої входили питання розширення житлового будівництва, спорудження таких

об'єктів, як новий водопровід, нові трамвайні і тролейбусні лінії, набережної Дніпра, стадіонів, Центрального універмагу, адміністративних будинків тощо.

В 1936 р. був споруджений стадіон "Динамо", а в наступному році розпочалось будівництво республіканського стадіону.

В 1937-1938 рр. побудовано гранітну набережну довжиною 3 км. з широкими кам'яними сходами і масивними парапетами з граніту і чавуна.

В 1936 р. по Хрещатику був пущений перший тролейбус.

У 1939 р. стала до ладу система центрального опалення будинків.

В 1933 р. почав діяти аеропорт, було відкрито регулярний поштово-пасажирський рух на повітряній лінії Київ-Харків. Незабаром з'явились і нові лінії.

Ще в 1927 р. розпочалось будівництво найбільшої в Радянському Союзі кінофабрики (з 1936 - Київська кіностудія художніх фільмів) площею понад 20га. З кінця 1926 р. існував мультиплікаційний кабінет. З кінця 1939 р. діє Київська студія хронікально-документальних фільмів.

Значних руйнувань зазнало місто під час Великої Вітчизняної війни. З наближенням ворожих військ почали вивозити у східні райони країни устаткування промислових підприємств та інші матеріально-культурні цінності. Люди працювали цілодобово, протягом кількох днів, а то й тижнів не виходячи з цехів підприємств. До вересня було евакуйовано 197 великих підприємств, 32 вищих і середніх навчальних заклади, ряд науково-дослідних інститутів. З Києва виїхало 335 тис. чол. із загального числа 846 тис.

Оборона Києва тривала 71 день. 19 вересня 1941 р. радянська армія залишила місто. Фашистська окупація продовжувалася 778 днів.

24 вересня 1941 р. деякі житлові будинки і будівлі громадського призначення були підірвані мінами, закладеними радянськими підпільниками. Величезна пожежа охопила Хрещатик і прилеглі вулиці, знищивши довкола майже всі будинки. В листопаді 1941 р. був зруйнований Успенський собор у Лаврі. Залишаючи місто, радянські війська знищили всі мости через Дніпро, електростанції, залізничні віадуки.

Після окупації Києва німцями було зроблено спробу відродити українське життя. Проте взимку 1941-1942 рр. цей рух був придушений. Уже в 1941 р. німці розстріляли близько 100 тисяч чоловік, серед яких було чимало українських націоналістів.

Німецька окупація Києва тривала більше двох років. Залишаючи місто, німці спалили багато будівель, у тому числі будинок університету, зруйнували мости, вивезли музейні і бібліотечні зібрання, інше цінне майно.

За роки війни було зруйновано 940 державних і громадських будівель, 1742 комунальних і 3,6 тис. приватних житлових будинків загальною площею понад 2,5 тис. кв. метрів, тобто майже половина довоєнного житлового фонду міста.

Після звільнення Києва в листопаді 1943 р. населення міста складало 305 тис. чол. (проти 846 тис у 1939 році).

В основному Київ був відбудований до початку 1950-х років. У 1948 р. в квартири киян було підведено газ. У 1951 р. в місті став до ладу телевізійний центр. У 1960 р. здано першу чергу (п'ять станцій) київського метрополітену, від

"Вокзальної" до "Дніпра", довжиною 5,2 км. У 1961 р., вперше у країні, в Києві було створено бюро добрих послуг (з 1966 р. - фірма побутових послуг "Світанок"). Згодом такі фірми відкрились у Москві, Ленінграді. В 1967 р. відкрився найбільший в Україні торговельний заклад - універмаг "Україна". В 1970-і роки збудовані готелі "Либідь", "Славутич", "Київ", у 1980-і - "Київська Русь", "Хрещатик", "Салют".

У 70-і роки розпочато забудову Борщагівки, Воскресенки, Оболоні, Русанівки, Березняків, Теремків, у 80-і - Вигурівщини, Троєщини, Новобіличів, Харківського масиву, в 90-і - Осокорків, Позняків та інших районів.

Екскурсійні бюро і культурні установи столиці здатні забезпечити щорічне обслуговування більше як 2 млн. чол. В Києві діють понад 30 театрів, цирк, Національна філармонія, палац "Україна", Міжнародний центр культури і мистецтв.

У Києві діє 35 музеїв, що мають 21 філіал і відділ і володіють фондами, які перевищують 900 тис. одиниць зберігання. Найвідоміші серед них - Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (заснований 1926 р.), Національний заповідник "Софія Київська" (заснований 1934 р.) з філіалами - музеями "Золоті ворота", "Кирилівська церква", "Андріївська церква".

Національний музей історії і Національний художній музей належать до числа найстаріших в Україні і діють з моменту заснування в 1899 р. міського музею старожитностей і мистецтв, який у 1936 р. було поділено на два окремих музеї.

Зібрання історичного музею налічує понад 600 тис. експонатів - від археологічних знахідок, що відносяться до первісного суспільства, предметів матеріальної трипільської культури, скіфських і ранньослов'янських племен, пам'яток періоду Київської Русі до матеріалів кінця 20 ст.

Музей історичних коштовностей України - філіал НМІ, створений у 1963 р. В ньому зберігаються і експонуються художні вироби з дорогоцінних металів і коштовного каміння, що дозволяють простежити історію ювелірного мистецтва упродовж майже трьох тисячоліть і включають шедеври світового значення. Такою є, зокрема, пектораль із кургану Товста могила (II половина IV ст. до н.е.). Значну історичну і художню цінність має колекція єврейського культового срібла (XVIII-XX ст.).

Зібрання Художнього музею налічує понад 20 тис. творів мистецтва. В його експозиції досить широко представлений український іконопис, де однією з найстаріших є ікона "Святий Георгій з житієм" (XII ст.). Тут експонуються також картини відомих живописців - М.Пимоненка, О.Мурашка, К.Малевича, А.Маневича та ін.

Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років" заснований у 1974 р. Він включає споруду власне музею, над якою підноситься монумент висотою 62 м, а також скульптурну галерею на честь героїв фронту і тилу, "Вогонь Слави" (чаша діаметром 16 м), алею міст-героїв і виставку військової техніки.

Музей історії міста Києва відкрито у 1982 р. у Кловському палаці, що є пам'яткою архітектури XVIII ст. Його відділ, Літературно-меморіальний музей М. Булгакова, функціонує з 1991 р. у відреставрованому будинку, в якому в період між 1906 і 1919 рр. наїздами жив відомий письменник. Саме тут відбувається дія роману "Біла гвардія" і п'єси "Дні Турбіних". Основу експозиції склали особисті речі письменника, подаровані музею його рідними та колекціонерами.

Музей російського мистецтва заснований у 1922 р. як картинна галерея, в якій експонувалися твори з приватних зібрань. Музей розміщений в особняку відомого цукрозаводчика і мецената Ф. Терещенка. Його фонди складають 12 тис. творів живопису, графіки, скульптури, прикладного мистецтва, датованих у межах історичного відрізка від часів Київської Русі до наших днів. Тут, зокрема, зберігається одна з найдавніших пам'яток вітчизняного іконопису - ікона "Борис і Гліб" (XII ст.). В музеї представлені картини Д. Левицького, В. Боровиковського, В. Тропініна, О. Корейського, І. Айвазовського, В. Перова, М. Врубеля, М. Ге, В. Верещагіна, І. Рєпіна, І. Крамського, І. Шишкіна, М. Періха, Б. Кустодієва, скульптурні твори В. Мухоміної та ін.

Київський музей Т. Г. Шевченка заснований відразу після звільнення Києва від німецької окупації в 1943 р. Він розмістився в іншому особняку сім'ї Терещенків і налічує близько 70 тис. експонатів, що висвітлюють життєвий і творчий шлях поета і художника. Тут зібраний майже весь його живописний доробок, а також прижиттєві видання його поетичних творів, архівні документи.

Музей має філіал - літературно-меморіальний будинок-музей (пров. Шевченка, 8-а) - і відділ - меморіальний будинок Т. Шевченка (вул. Вишгородська, 5).

Музей видатних діячів української культури (створений у 1987 р.) об'єднує 4 меморіальні будинки-музеї, пов'язані з іменами Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького. Тут представлено понад 40 тис. експонатів, що містять біографічні свідчення або знаменують віхи їх творчого шляху.

Музей народної архітектури і побуту України заснований у 1969 р. Він розмістився на площі у 150 га, де в мальовничі ландшафти природно вписуються понад 300 пам'яток народного зодчества. В експозиції - предмети побуту, знаряддя праці, одяг, зразки прикладного мистецтва загальним числом близько 80 тис. одиниць. Експозиція музею згрупована у відповідності з історико-етнографічним поділом: Середня Наддніпрянщина, Південь, Полтавщина, Слобожанщина, Полісся, Поділля, Карпати.

Контрольні питання

Яка площа зеленої зони Києва?

Назвіть кількість київських парків.

Який п'ятизірковий готель функціонує у Києві?

В якій частині сучасного міста був розташований град Кия?

Яку територію охоплювало місто Володимира?

Які ще назви мала Десятинна церква?

Де проходить межа історичного міста Ярослава?
Де було побудовано перший Михайлівський храм у Києві?
Яка роль належить ученим Києво-Могилянської академії в розвитку освіти в Російській імперії?
Назви яких київських вулиць пов'язані з перебуванням у місті російських військ у другій половині XVII ст.?
Які архітектурні споруди XVII ст. збереглися в Києві?
Які назви мали ворота Київської фортеці XVIII ст.?
Коли започатковано проведення в Києві Контрактового ярмарку?
Які архітектурні пам'ятки XVIII ст. збереглися в Києві?
Які споруди Печерської фортеці, зведені в XIX ст., дійшли до наших днів?
Які архітектурні пам'ятки XIX ст. збереглися в Києві?
Які готелі діяли в місті в XIX ст.?
Де знаходився "Шато де Флер"?
Де пролягав маршрут першого електричного трамваю?
Хто автор проекту "будинку з химерами" і що вам про нього відомо?
В якому приміщенні відбувались перші кіносеанси?
Коли кияни познайомилися з футболом?

Теми рефератів

Туристична індустрія Києва.
Історико-архітектурна спадщина Києва як основа розвитку пізнавального туризму.
Ресурсний потенціал паломницького туризму в Києві.
Можливості розвитку в Києві ділового туризму.

Розділ III. Туристичні ресурси Правобережної України

Назва "Правобережна Україна" бере свій початок від поділу українських земель у XVII ст. між Росією і Польщею. Після включення регіону наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії він називався Південно-Західним краєм.

Правобережна Україна включає такі історико-географічні краї: Київщина, Волинь і Поділля.

3.1. Туристичні ресурси історичної Київщини

Історична Київщина охоплює територію сучасних Київської і Черкаської областей і входить до Придніпровського рекреаційного району Дніпровсько-Дністровського рекреаційного регіону.

В IX-XI ст. правобережжя Дніпра від р. Прип'яті на півночі до р.Рось і верхів'їв Південного Бугу па півдні, Случі і Горині на заході мало назву Київської землі. З XII по XV ст. ця територія Київського князівства. В результаті

подальших політико-адміністративних перетворень ці землі здобувають статус воєводства, полків Київського, Черкаського та ін., намісництва, губернії, округ Київської, Черкаської та ін. В радянський період на цій території створені Київська і Черкаська області.

Київщина історично склалася як політичне ядро України. Перші поселення з'явилися тут ще в епоху палеоліту. Саме ці землі стали центром Давньоруської держави. Після розпаду її наприкінці XI ст. на окремі державні утворення Київське князівство зберігало свою силу і могутність до самої татаро-монгольської навали. В середині XIV ст. Київщина увійшла до складу Литовської Русі. З 1470 р. цій території надано статус воєводства.

Люблінська унія поклала початок активному переселенню на київські землі польської шляхти. В результаті ревізії так званих "пустих" земель, тобто таких, що не перебували в феодалному володінні, поляки одержали грамоти на володіння ними. Подвійне пригноблення, феодалне і національне, стало причиною зростання визвольного руху, очоленого козаками. Повстання проти польського гніту під проводом К. Косинського (1591-1593) розпочалося нападом на Білоцерківську фортецю і охопило Київщину і Волинь. Це був рух, що переріс у Визвольну війну українського народу. Одна з вирішальних її битв відбулася під Корсунем в урочищі Горохова Діброва, 16 (26) травня 1648 р., в якій армія Б. Хмельницького здобула блискучу перемогу.

На той час саме тут, на Київщині, були гетьманські столиці Суботів і Чигирин.

Середня і південна Київщина майже обезлюдніли внаслідок подій Руїни. Польща всіляко намагалась повернути собі владу над цими землями. Король Ян Собеський універсалом від 1684 р. відновив на Правобережжі козацтво. Сеймом у 1685 р. були підтверджені козацькі права і привілеї. Правобережна Україна почала інтенсивно заселятися. Були створені Богуславський, Корсунський, Фастівський полки. Успішність колонізації пов'язана, зокрема, з ім'ям Семен Палія.

Після підписання миру з турками (1699 р.) і повернення під владу Польщі Правобережної України польським сеймом були скасовані усі рішення стосовно козацьких прав і привілеїв. В результаті спалахнуло козацьке повстання, що здобуло назву Паліївщини. Центром подій знову стала головна польська фортеця на Київщині - Біла Церква. На підкріплення полякам проти правобережних козаків виступили лівобережні козацькі полки на чолі з І.Мазепою, які окупували Київщину і Волинь (1704-1711).

В результаті двох останніх поділів Польщі Правобережна Україна наприкінці XVIII ст. була приєднана до Росії.

3.1.1. Київська область

Розташована на Півночі України в басейні середньої течії Дніпра, в межах лісової і лісостепової географічних зон. Площа її становить 28,1 тис. кв. км (бл.4,8% території країни). Річки, що пересікають сучасну Київщину, належать до басейну Дніпра, який тече в межах області на протязі 246 км. Всього в області 177 річок, серед яких - Прип'ять, Тетерів, Ірпінь, Стугна, Рось. На її

території 55 водосховищ (найбільші з них Київське, більша частина Канівського), 2383 ставки. Річкові заплави утворюють понад 750 невеликих озер.

В області налічується 85 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. дендрологічний парк Олександрія і пам'ятки садово-паркового мистецтва - Згурівський і Кагарлицький парки.

Сприятливі кліматичні умови, наявність численних водних об'єктів визначають роль Київської області як важливого рекреаційного регіону, де функціонують санаторії, будинки і бази відпочинку, дитячі табори. Серед курортів найважливіші - Біла Церква, Ворзель, Ірпінь, Конча-Заспа, Миронівка. Рекреаційно-оздоровче значення мають також курортні місцевості - Піритове, Лютіж, Клавдієво-Тарасове, Буча. В області є 30 готелів.

В області функціонують 16 музеїв, у тому числі три заповідники - історико-етнографічний "Переяслав", музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 р." у с. Нові Петрівці, історико-культурний заповідник у місті Вишгороді.

Цікавий і цінний матеріал зібраний у Білоцерківському і Фастівському краєзнавчих, Яготинському історичному музеях. У с.Мар'янівка створено музей-садиба видатного співака І.С. Козловського.

211 нерухомих пам'яток області внесено до Державного реєстру національного культурного надбання. Багато населених пунктів Київщини мають давню історію, насичену подіями.

Біла Церква є спадкоємницею міста Юріїв, заснованого Ярославом Мудрим у 1032 р. В 1050 р. було збудовано Георгіївську церкву. Серед археологічних пам'яток міста - городище XI-XIII ст.

Фортеця неодноразово зруйновувалась і відбудовувалась. Після татаро-монгольської навали вона довгий час лежала в руїнах. У XIV ст. починається відродження міста. Перша документальна згадка про його нову назву - Біла Церква, пов'язану можливо з руїнами давньої церкви, датується 1331 роком. У середині XVI ст. воєводою Ф.Пронським тут побудований замок. Стимулюючи заселення цього важливого опорного пункту боротьби з татарами, польські королі надають міщанам пільги, звільнивши їх від податків. Натомість на них покладаються витрати на утримання замку і обов'язок польової варті. В 1589 р. місто здобуло Магдебурзьке право.

В період Паліїщини Біла Церква була фактично другою столицею Гетьманщини (1704-1711). У 1706 р. І. Мазепою та К.Мокієвським тут закладено Миколаївську церкву, що збереглася до наших часів.

У 1774 р. Біла Церква була подарована королем Станіславом Августом Понятовським коронному гетьману Польщі Ф.Браницькому. В 1793-99 рр. Олександра Браницька на місці діброви на лівому березі р. Рось заклала ландшафтний парк, який здобув назву "Олександрія". Він створений за проектом і під безпосереднім керівництвом італійця Д.Ботані. В паркових композиціях природні пейзажі органічно поєднуються з архітектурними спорудами - павільйонами, альтанками, колонадами, містками, побудованими в романтичному стилі. Деякі з них збереглися до наших днів. Це - колонада "Відлуння", "колона чалі", водоспад "Руїни", а також інші численні ставки з

водоспадами, каскадами і фонтанами. Флора парку представлена місцевими та екзотичними видами.

На кошти Браицьких протягом XVIII-XIX сі споруджені зимовий і літній палаци, будинок дворліського зібрання, торговельні ряди (Гостинний двір із 85 крамницями), поштова станція, костьол Св. Іоанна Предтечі на Замковій горі (1789-1812), Преображенський собор (1833-1839), церква Св. Марії-Магдалини (1843). Все це приваблює туристів.

Перша письмова згадка про Білогіродку (колишній Білгород), володіння князя Володимира, датована 980 роком. Вона була однією з найбільш укріплених фортець у руських землях і входила до числа найбільших міст, перевищивши за чисельністю населення Чернігів, Переяслав, Рязань. Могутня фортеця, розміщена на підступах до столиці, не раз вирішувала долю Києва в битвах з ворогом. Після татаро-монгольської навали втратила своє колишнє значення і перетворилася на село. Від давнього Білгорода залишилось велике городище, що охороняється як археологічна пам'ятка.

Васильків заснований Володимиром у 988 р. і названий на честь Св. Василя. Першу згадку про Васильків містить літопис 996 р. у зв'язку з описом битви з печенігами, в якій князь Володимир зазнав поразки. Він дав обітницю побудувати церкву, якщо врятується. Через рік у Василеві була зведена Преображенська церква, яка, на жаль, не збереглася. В 1157 р. місто було перейменовано у зв'язку із зміною володаря, яким став син Юрія Долгорукого князь Василько.

Історики висловлюють припущення, що у Василькові народився Феодосій Печерський (бл. 1036-1074). У 1756-1758 рр. С. Ковнір спорудив у місті Собор Св. Антонія і Феодосія.

Вишгород був одним із найбільших і найважливіших за своїм політико-економічним значенням міст Київської Русі. Він уперше згадується в літописах від 946 р. як "Ольжин град", резиденція київської княгині Ольги. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний називає Вишгород у ряду таких руських міст, як Київ, Чернігів, Новгород, Псков. У період між 946 і 1314 рр. літописи 38 разів згадують місто у зв'язку з різними політичними подіями.

У Вишгороді в 1054 р. помер Ярослав Мудрий, похований у Борисоглібському соборі (пізніше його прах був перенесений у Київ до Софійського собору).

До найстаріших міст Київської області належить Переяслав-Хмельницький (до 1943 р. - Переяслав). Його назва вперше письмово зафіксована в договорі між Руссю і Візантією від 907 р. Там він згадується в числі трьох найбільших міст-фортець Київської держави. У XI-XII ст. Переяслав був столицею великого князівства, що межувало на півночі і заході з Чернігівським і Київським князівствами, очолюваного в різний час Володимиром Мономахом, Юрієм Долгоруком.

У ході археологічних розкопок на території міста виявлено Переяславський дитинець, оточений валами (висотою 17-18 і шириною - 18 м) і кріпосними ровами. Знайдено також залишки кількох церков (зокрема, храму Св. Михаїла), князівських палаців й помешкань простого люду.

У XVII-XVIII ст. місто було центром Переяславського полку. В цей період (1646-1666 рр.) було збудовано церкву Св. Михаїла, що збереглася до наших днів. Споруджено також ансамбль Вознесенського монастиря, від якого уціліли Вознесенський собор (1695-1700), побудований на кошти І. Мазепи, колегіум (1753-1757) і дзвіниця (1760-і рр.). Збереглось також Борисоглібська церква, споруджена в 1839 р. В колегіумі, відкритому в Переяславі в 1738 р., викладав Г. Сковорода. В місто двічі приїздив Т. Шевченко, і в один із цих приїздів ним був написаний "Заповіт".

У Переяславі-Хмельницькому діє національний історико-етнографічний заповідник, до складу якого входять Музей народної архітектури і побуту і Музей Трипільської культури (в с.Халеп'я). Функціонують також історичний і кілька меморіальних музеїв - Г.Сковороди, Т.Шевченка, Шолом Алейхема та ін.

Період заснування і походження назви міста Фастів не встановлено. Перша документальна згадка про нього відноситься до 1390 р.

У XVI ст. Андрій Івашенцевич - Макаревич, що володів фастівськими землями (головний його маєток був розташований у Макарові), заповів Фастів київському біскупу (римо-католицькому єпископу). Відтоді Фастів перетворився на офіційну резиденцію єпископів. Тут було засновано католицьку друкарню, побудовано костьол. У місті діяли єзуїтський колегіум (1612 р.), монастир бернардинців (1638 р.).

Внаслідок подій Визвольної війни і Руїни містечко було спустошене. Відродження в ньому економічного і політичного життя наприкінці XVII ст. пов'язане з ім'ям Семена Палія.

Після Паліївщини місто знов спорожніло, і для заохочення переселенців польський уряд впровадив для них ряд пільг.

У місті збереглися Покровська церква (1779-1781) і Костьол (1903-1911).

У селі Пархомівка в 1903-1906 рр. була споруджена Покровська церква, мозаїка якої виконана за ескізами М. Реріха.

3.1.2. Черкаська область

Розташована в центральній частині України. Її площа - 20,9 тис. кв. км (3,4% території країни).

Черкащина лежить у лісостеповій зоні. Тут зберігся останній великий суцільний лісовий масив українського лісостепу площею 40 тис. га - реліктовий Черкаський бір, що є пам'яткою природи. Його територія включає заповідник "Мошнігір'я".

Всього в області налічується 381 територія і об'єкт природно-заповідного фонду, в т.ч. Канівський заповідник, дендропарк Софіївка, Черкаський зоопарк, а також 6 парків, що є пам'ятками садово-паркового мистецтва (в місті Корсунь-Шевченківському, Тальному, Кам'янці, в с. Козацькому, Великій Буримці, Синицях).

У Канівському заповіднику, розташованому неподалік від Канева, природні об'єкти поєднуються з пам'ятками історії, археології, геології, палеонтології.

В області досить густа річкова мережа, яку складає 181 річка. Тут також понад 650 заплавлених озер і ставків, 33 водосховища. Найважливішою водною артерією є Дніпро, в який у межах області вливаються притоки Рось, Вільшанка, Тясмин та ін. Річки, що пересікають західну частину Черкащини - Гірський Тікич і Гнилий Тікич, - належать до басейну Південного Бугу.

Рекреаційні ресурси області визначаються м'яким кліматом, мальовничими пейзажами на прирічкових ділянках, наявністю радонових і гідрокарбонатних натрієво-магнієво-кальцієвих вод. Основні курортні місцевості - Прохорівка і Сокирна. В області діють 27 готелів.

На Черкащині 25 музеїв, серед яких 6 історико-культурних заповідників: національний заповідник "Чигирин", Шевченківський національний заповідник у м. Каневі, історико-культурний заповідник у м. Корсунь-Шевченківському, історико-культурний заповідник "Трахтемирів", історико-культурний заповідник у м. Кам'янка, історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка".

В с. Моринці 9 березня 1814 р. народився Тарас Шевченко. Його дитинство пов'язане з сусідньою Кирилівкою (нині Шевченкове).

Т.Г. Шевченко похований у Каневі на Чернечій горі, де в XVI ст. оселялися доживати віку літні запорожці, що вже не могли брати участі в походах. Вони знаходили притулок у монастирі, спаленому в 1678 р.

Канів розташований на горах (Княжій, Московці, Пипенковій). Тут ще в епоху бронзи існувало поселення. Одні дослідники виводять його назву від слова "канюка" (хижий птах), інші обстоюють її татарське походження ("ханський перевіз", "місто крові"). Перша літописна згадка про Канів датується 1144 роком, до якого відноситься спорудження київським князем Всеволодом церкви Св. Георгія (пізніше вона була перейменована на Успенський собор). На початку XIX ст. храм був перебудований у стилі класицизму.

У Каневі функціонує музей відомого дитячого письменника Аркадія Гайдара, який перебував у партизанському загоні, що діяв у цих місцях, і в 1941 р. не повернувся з розвідки.

Місто Корсунь-Шевченківський (до 1944 Корсунь) виросло на місці давнього поселення, що належало до трипільської культури (IV-III тис. до н.е.). Поблизу виявлені також сліди скіфської присутності. Збереглися залишки давньої фортеці, спорудженої близько 1032 р. Ярославом Мудрим. Неподалік від міста розташовані так звані "змієві вали".

Польський король Стефан Баторій з метою забезпечення своїх володінь від татарсько-турецьких набігів наказав у 1580 р. збудувати в Корсуні укріплений замок і надав корсунцям значні привілеї.

З 1780 р. Корсунем володів небіж польського короля Станіслава Понятовського. В його правління зведено палац у романтичному стилі з елементами неоготики, оточений парком. Збереглися в'їзні ворота, флігель, "швейцарський" будинок. Сьогодні це один із кращих садибно-паркових ансамблів в Україні, відомий під назвою садиби Лопухіних.

На початку XVII ст. втікачами з Поділля, північних районів Київщини, Полтавщини на кам'янистих берегах р. Тясмина засноване місто Кам'янка.

Наприкінці XVIII ст. маєток у Кам'янці був придбаний князем Г. Потьомкіним, який подарував його своїй небозі К.М. Самойловій, дружині Л.Д. Давидова - героя війни 1812 року, декабриста, засудженого до 20 років каторжних робіт, що помер у сибірському засланні. В 1820-1822 рр. садибу відвідав О.С. Пушкін.

Син Давидових був одружений із рідною сестрою П.І. Чайковського, який, протягом майже 30 років приїздив на відпочинок у Кам'янку. Він писав: "Я знайшов у Кам'янці ті відчуття миру в душі, яких марно шукав у Москві та Петербурзі". Тут і в сусідньому селі Вербівка він працював над створенням опер "Мазепа", "Євгеній Онєгін", "Орлеанська діва", балетів "Лебедине озеро", "Спляча красуня". Тут ним написано 2 симфонії, 2 фортепіанних концерти, п'єса "Пори року" та ін. Всього під час перебування в Україні він частково або повністю написав 30 творів. З ім'ям П.І. Чайковського пов'язані також Низи і Тростянець на Сумщині, Браїлів на Поділлі, Копилів у Київській області. У Кам'янці в "Зеленому будиночку" на території садиби Давидових створено літературно-меморіальний музей О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського.

Село Суботів виникло на місці поселення епохи бронзи. Перша письмова згадка про нього відноситься до початку XVII ст. і пов'язана з козацьким сотником Михайлом Хмельницьким, що служив при дворі коронного гетьмана С. Жолкевського на Львівщині, а пізніше перейшов на службу до Я. Даниловича. Після призначення Даниловича корсунським, а потім чигиринським старостою М. Хмельницький разом з ним переїхав до Чигириня. Тут на виділеній для нього землі він заклав хутір, що сьогодні має назву Суботова.

В селі за бажанням Богдана Хмельницького в 1653 р. збудована Іллінська церква у стилі українського бароко. Тут у 1657 р. гетьман був похований, на виконання його заповіту. В 1664 р. Суботів був спустошений поляками, які поглумилися над прахом Богдана Хмельницького та його сина Тимоша.

Чигирин - давній козацький осередок, одна з гетьманських столиць.

У 1655 р. Павло Алепський записав своє враження від Чигириня: "Міська фортеця не має собі рівної по всій країні козаків". Занепад Чигириня почався після смерті Б. Хмельницького.

Перша згадка про **Умань** відноситься до 1609 р. Але місто виросло на місці давніх поселень, що належали до трипільської культури. З 1648 р. Умань - центр Уманського полку. Вона була однією з наймогутніших фортець в Україні. Під час Руїни в 1686 р. місто було дощенту зруйноване.

З 1726 р. Уманню володіли магнати Потоцькі. Для охорони своїх володінь вони відбудували фортецю, утримуючи там полк надвірних козаків.

У 1796 р. за розпорядженням графа С. Потоцького в урочищі Кам'янка був закладений парк, названий на честь його дружини Софії.

В основі архітектурних композицій парку - сюжети давньогрецької міфології. Детально продумана система гідроспоруд, серед яких - цілий ряд ставків, розташованих у різних рівнях, водоспади, шлюзи, каскади, фонтани і т.п. В парку створені ландшафти з використанням природного каменю. Це нагромадження величезних кам'яних брил (Долина велетів), мальовничі скелі з

вирубаними в них печерами і гротами, кам'яні розсипи (Критський лабіринт) та ін.

В 1832 р. Умань разом з усіма іншими маєтками Потоцьких була конфіскована за активну участь їх власників у польському повстанні. Парк "Софіївка" був перейменований на Царицин сад. Будівництво на території парку продовжувалося. В 1852 р. споруджені входні ворота, в 1844 р. - павільйон флори, в 1852 р. - рожевий павільйон на острові Кохання, в 1841 р. - Китайська альтанка та ін.

У 1929 р. парку надано статус заповідника, який був переданий у відання НАН України.

Умань є центром прощі хасидів, які щорічно приїждять із різних країн світу до могили цадика Нахмана.

В місті Тальне зберігся мисливський замок, споруджений у 1896-1903 рр. за зразком французьких замків епохи Ренесансу. В замку розміщується музей історії хліборобства. На території міста виявлено сліди великого давнього поселення землеробів, вік якого визначається майже 6 тис. років.

В місті Городище народилися Семен і Петро Гулаки-Артемовські, на їх честь створено меморіальний музей.

312 нерухомих пам'яток Черкащини внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

Контрольні питання

Назвіть курорти і курортні місцевості Київської області.

Яка перша назва міста Біла Церква?

Ким засноване місто Васильків?

Назвіть найбільш згадуване в літописах місто Київщини?

Хто автор проекту собору Св. Антонія і Феодосія у Василькові?

Ким засновав парк "Олександрія"?

В якому храмі збереглася мозаїка за ескізами М. Реріха?

Які козацькі столиці знаходилися на Черкащині?

Скільки історико-культурних заповідників функціонує на Черкащині?

Де знаходиться "Зелений будиночок" - музей О.С.Пушкіна і П.І.Чайковського?

В якому місті діє музей хліборобства?

Назвіть об'єкти релігійного паломництва на Черкащині.

Ким заснований парк "Софіївка"?

Теми рефератів

Туристичні ресурси міста Переяслав-Хмельницького.

Місто Біла Церква, її туристичний потенціал.

Історико-культурні заповідники Черкащини.

Об'єкти релігійного паломництва на Черкащині.

3.2. Туристичні ресурси історичної Волині

Велика Волинь - історико-географічний край у північно-західній частині України, що охоплює територію трьох областей: Волинської, Житомирської, Рівненської.

За уявленням Геродота, саме в цих краях береги Святого озера в селі Тур на Ратнівщині, Світязя, озер Веліхов і Пульма у III-II тис. до н.е. населяло войовниче жіноче плем'я - легендарні амазонки.

У IX ст. Західна Волинь перебувала під впливом Великої Моравії, в X ст. - під владою Києва. У 1018-1031 роках волинські землі були захоплені польським князем Болеславом Хоробрим, з дочкою якого був одружений київський князь Святополк Володимирович, що здобув київський престол завдяки військовій допомозі тестя. Київські князі змогли повернути Волинь лише після смерті Болеслава.

Східна Волинь - нинішня Житомирщина - була населена древлянами, підкореними наприкінці IX ст. київським князем Олегом. У період правління Ігоря вони намагалися відстояти свою незалежність. Центром древлянської землі був Іскоростень, знищений княгинею Ольгою, після чого древлянською столицею став Вручій - теперішній Овруч.

У середині XII ст., за Мстислава Ізяславича, Волинь вийшла з-під влади Києва, перетворившись на самостійне князівство. Воно ще більше зміцніло в період правління князя Романа (Бориса) Великого (бл. 1152-1205). Посаджений на князівство в Новгороді в 1168 р., після смерті батька Мстислава Ізяславича в 1170 р. він зайняв володимирський престол, де княжив до 1205 р. З 1199 р. Роман - князь галицький. У Візантії Романа іменували "ігеґон", тобто князь, тоді як його тестя київського князя Рюрика Ростиславича називали "діеґон", тобто правитель.

Син Романа князь Данило-Іоанн (1202-1264) прославився передусім своєю впертою боротьбою з татаро-монголами. Протягом п'яти років він не визнавав влади Орди. І хоча в 1246 р. йому все ж довелося їхати до Орди за ярликом, він і після цього не припинив боротьби. В пошуку союзників він зав'язав стосунки з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем (братом Олександра Іжевського), закріплені в подальшому шлюбом Андрія Ярославича з дочкою князя Данила Дубравкою. Проводячи політику, спрямовану на організацію антимонгольської коаліції, він встановив зв'язки з римським папою, з рук якого одержав королівську корону. Коронація Данила Романовича відбулася в 1253 р. в Дорогочині.

У 1259 році монгольське військо на чолі з Бурундаєм здійснило новий похід на західно-руські землі, примусивши Данила знищити укріплення всіх волинських і галицьких міст. Свою столицю Данило переніс у Холм, збудований ним у 1237 р. Тут він і був похований.

Один із синів Данила, Роман, у 1252 р. одружився з Гертрудою Бабенберг, племінницею австрійського герцога. Сестра герцога Маргарита Бабенберг вийшла заміж за короля Чехії Пшемисла II. Після смерті герцога і Роман, і Пшемисл заявили про свої претензії на австрійський престол. Волинський князь зазнав у цій боротьбі поразки і змушений був залишити Австрію.

Ще один син Данила Галицького, Шварн, одружений з дочкою литовського князя Міндовга, протягом 1264-1269 рр. був великим литовським князем. На честь іншого сина Данила, Лева, названо місто Львів.

На Волині, коли Данило Романович став на чолі знов об'єднаної Галицько-Волинської держави, безпосередньо правив його рідний брат Василько (бл. 1205-1269), якого замінив син Володимир (1269-1288). Літописи називають Володимира філософом, книжником, будівничим. Після смерті бездітного Володимира князівство перейшло до сина Данила Галицького Мстислава, потім до його онука - Юрія Львовича, короля Русі і князя Лодомерії, як було записано на його печатці. Після Юрія правили його сини Андрій I і Лев II. На жаль, ми не знаємо точних дат життя і князювання багатьох волинських князів. Як правили Юрійовичі, як і коли померли чи загинули, не з'ясовано. Після їх смерті закінчилася династія Рюриковичів в Галицько-Волинській землі. Престол посів їх племінник, син сестри Марії Юріївни і мазовецького князя Тройдена Болеслав - Юрій II. Але в 1340 р. він був отруєний, і волинський престол перейшов до князя Любарта-Дмитра Гедиміновича (1340-1386), одруженого з представницею галицько-волинського князівського роду. Його правління супроводжувалось безперервними війнами з польськими правителями. Врешті поляки таки захопили західні землі князівства - Холм, Белз (1377 р.).

У 1399 р. Волинь перейшла під владу князя Вітовта, який частину підвладних йому земель (Кременець, Стожок) передав у володіння князю Свидригайлу.

Після смерті Вітовта в 1431 р. поляки повторили спробу захопити Волинь. Вони оволоділи Володимиром, намагалися взяти Луцьк та інші волинські міста. Боротьбу з поляками очолив князь Свидригайло. Угода 1443 р. між польським королем Казимиром Ягайловичем і князем Свидригайлом закріплювала Волинь за Литвою.

Свидригайло був останнім волинським князем. Після його смерті в 1452 р. князівство було скасовано, здобувши статус Волинського воєводства з Володимирським, Луцьким, Кременецьким староствами у складі Литовсько-Руського князівства. Східні волинські землі (Житомирське, Овруцьке староства) були включені до Київського князівства (з 1471 р. - воєводства).

Після Люблінської унії (1596 р.) уся Волинь опинилася під владою Польщі. В роки визвольної війни 1648-1654 рр. тут точилися жорстокі бої. Наприкінці 1648 р. загін Максима Кривоноса зайняв Збараж. У середині 1649 р. місто знову стало ареною військового протистояння. Бойові дії відбувалися під Зборовом. Але найбільша за масштабом битва відбулася в 1651 р. під Берестечком.

Напередодні першої світової війни на місці битви під Берестечком було споруджено величний храм-пам'ятник "Козацькі могили".

Національно-визвольна війна завершилась закріпленням над волинськими землями влади Польщі. Над краєм пройшла хвиля репресій. Українська шляхта втратила свою політичну роль.

Після другого поділу Польщі (1793) Східна Волинь увійшла до складу Росії як Ізяславське намісництво. Його центром був проголошений Ізяслав, проте адміністрація квартирувала в Житомирі за браком відповідних приміщень.

Після третього поділу Польщі (1795) до Росії була приєднана і Західна Волинь. Головним її містом став давній Звягель (Возвягль), викуплений казною у його власників князів Любомирських і перейменований на Новоград-Волинський. Хоча адміністрація з тієї ж причини залишилась у Житомирі.

Після приєднання Волині Катерина II видала указ про скасування унії і литовських статутів. Після 1796 р. Павлом I була відновлена дія місцевих законів і легалізована релігія, що укорінилася в краї. Олександр I також не чинив утисків стосовно місцевих порядків. І лише Микола I після польського повстання 1830-1831 рр. остаточно скасував унію і литовські статuti, започаткувавши процес русифікації краю. Були впроваджені російські закони, закриті польські школи. Після поразки Росії в Кримській війні 1853-1855 рр. сталися деякі послаблення, хоча після польського повстання 1863 р. русифікаційні тенденції посилились. Усе це вилучило Волинь із процесів українського національного відродження. Тут до 1911 р. не існувало навіть земств, які в інших губерніях підтримували український культурний і національний рух.

Після революційних подій 1917 р. окреслились перші прояви національного відродження: в краї з'явилися українські школи, кооперативи, відділення товариства "Просвіта". В 1918 р. в Житомирі діяла Центральна Рада. Саме тут нею були затверджені державний герб, нова гро-шова одиниця (шаги, гривні, карбованці), впроваджено новий календар.

В 1920 р. Західна Волинь була окупована поляками і за Ризьким миром (1921 р.) відійшла до Польщі. В результаті цілеспрямованої деукраїнізації: з 443 українських народних шкіл у 1922 р. на 1939 р. їх залишилося всього 8 проти 1459 польських. Державних середніх українських шкіл не було взагалі (не рахуючи трьох приватних). Така політика польського уряду спричинилась до виникнення руху опору. В результаті у 1930-і роки на Волині почала діяти ОУН.

На підставі пакту Рібентропа-Молотова у вересні 1939 р. Західна Волинь була приєднана до радянської України.

З початком гітлерівської окупації Волині тут була зроблена спроба відновити дорадянські порядки: організувати цивільну владу, налагодити функціонування церкви. Але з початком німецького терору восени 1941 р. на Волині активізувався український опір. Після звільнення від німецької окупації навесні 1944 р. цей рух був спрямований проти радянської влади.

Східна Волинь (Житомирщина) увійшла до складу радянської України.

Західні волинські землі - Підляшшя і Холмщина - лежать за межами української держави, у Польщі. Це Берестейсько-Дорогочинська земля, як вона іменувалася в Середньовіччя, де відбувалась коронація князя Данила Галицького (місто Дорогочин). Місцеве українське населення зберегло мову, традиції, фольклор, віру предків.

Історики-етнографічні особливості Волинського краю завжди були предметом інтересу науковців і краєзнавців. Його досліджували В.Антонович, М.Грушевський, М.Костомаров, М.Максимович, О.Цинкаловський та ін. Центром краєзнавчого вивчення Східної Волині став у середині XIX ст. Житомир. Тут діяв створений при Волинському губернському статистичному

комітеті краєзнавчий осередок, діяльність якого пов'язана з іменами відомих людей, у числі яких - П.Косач, батько Лесі Українки. На кінець XIX ст. вивчення краю зосередилось навколо Волинського єпархіального сховища старожитностей і Волинського церковно-археологічного товариства. В 1900 р. в Житомирі створено Товариство дослідників Волині, у складі природничої, етнографічної, економічної та історичної секцій. Його силами організовано видання наукових праць, яких вийшло 14 томів. Товариство підтримувало зв'язки із 104 науковими установами.

У відання товариства передано музей, що функціонував при публічній бібліотеці. Згодом Центральний волинський музей, колекція якого налічувала 8292 експонати, здобув статус самостійної установи.

Товариство припинило своє функціонування у 1920 р. і відновило його лише в 1949 р., на цей раз у Нью-Йорку. Його філії були створені у Клівленді, Буффало, Торонто, Вінніпегу. Найбільшою активністю відзначалась діяльність останньої. В цьому канадському місті в 1951 році було створено Інститут дослідження Волині і товариство "Волинь", видано перший науково-популярний збірник "Літопис". Через 50 років ці організації припинили свою діяльність, яку продовжили Волинський державний університет і Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, створені в 1990 р. Це останнє регулярно організовує наукові всеукраїнські і міжнародні краєзнавчі конференції, видає наукові збірники.

У Луцьку з кінця 1920-х років дослідження Західної Волині проводилося членами Краєзнавчого товариства Волині, що мало свій друкований орган "Земля Волинська". За його сприяння відкрито музей Волині. Товариство функціонувало до його злиття в 1932 р. з аналогічним польським. Натомість у Луцьку створюється Товариство "Друзів музеїв". Діяло також Волинське товариство прихильників наук, яке видавало у Рівному "Волинський щорічник".

3.2.1. Волинська область

Розташована на північному заході України, в лісовій і лісостеповій зонах. Площа - 20,2 тис. кв. км (3,3% території України). Ліси займають 649,1 тис. га -- третину території області. 130 річок, які протікають по Волині, належать до басейнів Дніпра (Прип'ять, Турія, Стохід, Стир) і Західного Бугу.

В області налічується 209 природно-заповідних територій і об'єктів. Природа краю, різноманітність його флори і фауни створюють умови для відпочинку і оздоровлення, розвитку індустрії туризму.

Особливою привабливістю для туристів відзначається південно-західна частина Волині - край лісів і озер. Різноманітністю ландшафтів характеризується створений у 1983 р. Шацький національний природний парк, територія якого простягається на 20 км з півночі на південь, і на 29 км - із заходу на схід. В межах парку розташовані 22 унікальних озера карстового походження, які мають здатність до самоочищення. В їх числі - найбільше і найглибше в Україні озеро Світязь, площею 24,4 км², середня глибина якого

складає 7 м, а максимальна - 58,4 м. У парку 9 озер з однаковою назвою - Святе. Озерна фауна налічує 31 вид риб, серед яких найціннішим є європейський вугор.

Флора парку представлена 825 видами рослин, з них 28 занесено до Червоної книги.

У тваринному світі переважають типові поліські види: лось, дикий кабан, заєць, козуля, білка. З хижаків зустрічаються вовк, куниця, єнотовидний собака, лисиця. Видра, борсук, горностай занесені до Червоної книги.

Район Шацьких озер відзначається різноманітністю видів водоплавних птахів. Це "транзитний" пункт на шляху сезонних міграцій пернатих. Відомо, що у XV ст. перед Грюнвальдською битвою польський король відрядив спеціальні загони для заготівлі дичини і риби саме в ці краї.

Парк володіє унікальними ресурсами завдяки поєднанню лісових, лугових і озерних екосистем, які забезпечують необхідні умови для відпочинку. Сприятливим фактором є також віддаленість рекреаційних зон від джерел техногенного навантаження. Кліматичні умови краю дозволяють продовжити сезон літнього відпочинку до 120-140 днів. Крім того, в регіоні добре розвинена транспортна мережа.

У парку виділяється кілька функціональних зон: заповідна, господарська, регульованої і стаціонарної рекреації. До заповідної зони входять озера Кримне і Мошне з прилеглими лісами, а також лісові масиви навколо заплави Західного Бугу. Зона відкрита лише для наукових досліджень.

Зона регульованої рекреації призначена для нетривалого відпочинку (переважно у вихідні і святкові дні). Тут відведені стаціонарні ділянки під намети, прокладено дві туристські стежки - "Світязанка" та "Лісова пісня", створено рекреаційні пункти - "Перемут" і "Турист".

Зона стаціонарної рекреації в центральній частині парку і частково включає приозерну територію біля Світязя і Піщаного озера. Тут розташовані бази відпочинку, санаторій "Лісова пісня", спортивні та дитячі табори. Тут проводиться міжнародний пісенний фестиваль "На хвилях Світязя".

Сприятливі кліматичні умови, великі лісові масиви, чисельні водні об'єкти, мінеральні джерела, запаси лікувальних грязей є факторами, що стимулюють розвиток туристичної сфери.

Крім того, в регіоні перехрещуються важливі транспортні шляхи, що з'єднують Східну Європу з Центральною і Західною. Все це обумовлює активізацію міжнародного співробітництва, зокрема, в галузі туризму.

Область підтримує добросусідські зв'язки з прикордонними воєводствами Польщі. Тут діє транскордонне об'єднання "Єврорегіон "Буг".

В області діє 14 готелів. Кращі готелі - "Лучеськ", "Україна", "Світязь". найпопулярніші ресторани - "Старий замок", "Едем", "Версаль", "Золотий дракон", "Корона Вітовта" та ін., розташовані в Луцьку.

Історія сучасної Волині сягає в глибоку давнину. Перші поселення навколо південних приток Прип'яті і у верхів'ях Західного Бугу виникли ще в період пізнього палеоліту. В ході розкопок виявлено понад 160 археологічних пам'яток епохи палеоліту і мезоліту. Науковий інтерес являють залишки давніх городищ

VI-VII ст. у с.Зимне, IX-XII ст. в м.Устилуг, X-XIII ст. в м.Володимир-Волинський, XI- XII ст. в м.Любомль, с Білосток, Затурці, Старий Чарторийськ.

Область має значний історико-культурний потенціал: загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва складає 2,6 тис. До державного реєстру національного культурного надбання внесено 468 пам'яток архітектури.

В області діє 6 державних музеїв і заповідників. Краєзнавчий музей, зібрання якого налічує понад 120 тис експонатів функціонує з 1923 р. у приміщенні колишнього Волинського окружного земельного управління. У фондах музею - Качинський скарб срібних виробів IV-V ст., давньоруський скарб срібних прикрас XI-XII ст. з с.Городище Луцького району, рукописи і стародруки XVI-XVII ст. Музей має багату етнографічну колекцію: ткацькі вироби, вишивки, зразки волинських народних костюмів, плетені вироби з соломки, коріння і лози, гончарні вироби, писанки.

На території Луцького замку в Шляхетському будинку (XVIII ст.) розміщена картинна галерея. Найбільшу цінність у її зібранні мають колекції Радзивілів з Олицького замку. В експозиції - твори живопису, графіки, скульптури вітчизняних і зарубіжних майстрів XVIII-XX ст.

У 1993 р. в Луцьку на основі колекції сакрального мистецтва краєзнавчого музею було відкрито музей волинської ікони. Експозиція дає уявлення про розвиток і специфічні особливості іконопису Волині XVI-XVIII ст. Найдавнішою в ряду цих пам'яток є ікона "Спас у славі", що відноситься до першої половини XVI ст. Колекція музею налічує понад 500 ікон і поповнюється новими експонатами.

Літературно-меморіальний музей Лесі Українки відкритий у 1949 р. в садибі родини Косачів у с. Колодяжне, де в період з 1882 по 1907 р. з перервами жила поетеса. Основна експозиція розміщена в двох меморіальних будинках: так званому "сірому", батьківському, і "білому", її власному. Крім того, у приміщенні літературного музею представлені документальні матеріали про життя і творчість членів родини Косачів. В фондах музею налічується близько 6 тис експонатів, у тому числі особисті речі Лесі. Музейний комплекс включає лісопарк, закладений на честь 100-річчя від дня народження Лесі Українки.

З ім'ям поетеси пов'язують також мальовниче урочище Нечимне в лісовому масиві, що належить до Скулинського лісництва, яке нібито надихнуло її на створення "Лісової пісні". На березі й досі стоїть дуб дядька Лева, тільки тепер його називають Лесиним дубом.

У старовинному місті **Устилуг**, перша згадка про яке підноситься до 1150 р., виявлено давнє городище XI-XII ст.

З ним пов'язані також життя і творчість видатного композитора І.Ф. Стравінського, на честь якого тут відкрито меморіальний музей. Його дядько мав у цих краях маєток, а в 1906 р. композитор спорудив новий будинок на березі Луги, де бував щоліта упродовж кількох років - аж до 1914 р. Саме тут він приступив до створення балету "Весна священна", поставленого в 1913 р. в Парижі. Лібрето написане композитором у співавторстві з Миколою Реріхом.

На території області чимало міст і сіл, що мають давню історію.

Перша літописна згадка про **Луцьк (Лучеськ)** датується 1085 р. Незважаючи на численні археологічні знахідки, досі немає однозначної відповіді на запитання про час виникнення укріпленого поселення на території нинішнього Луцька. Його історичним ядром був острів на річці Стир. На місці найдавнішого поселення, що дало початок Луцьку, стоїть луцький замок.

Давня легенда пов'язує назву Луцька з ім'ям вождя східнослов'янського племені дулібів Луки, який нібито поставив на пагорбі над Стиром свої курені.

З 1097 р. Луцьк - центр удільного князівства, де правив правнук Ярослава Мудрого, онук Святослава Чернігівського Святослав Давидович. Після вигнання його з міста Давидом Ігоровичем він став ченцем Києво-Печерської Лаври, відомим під ім'ям Миколи Святоші.

З Луцьком пов'язано ім'я Андрія Боголюбського, який у період з 1150 по 1152р. був удільним князем пересопницьким, дорогобузьким, туровським, пінським. Він допомагав своєму батькові, суздальському князю Юрію Долгорукому, в його боротьбі з волинським князем Ізяславом II за київський престол. В одній із битв Андрій врятувався лише завдяки коню, який виніс його з поля бою і тут же загинув від ран. Вдячний князь звів над Стиром пам'ятник своєму коню. Саме на цьому місці був споруджений Луцький замок. Розквіт Луцька припадає на другу половину XII ст. - період правління сина Данила Галицького Мстислава, коли місто називали Лучеськом Великим. За князювання Мстислава розпочато будівництво кафедрального собору Іоанна Богослова.

При князі Вітовті Луцьк був по суті другою, після Вільно, столицею Князівства Литовсько-Руського. Саме тут у 1429 р. за ініціативою Вітовта відбулась велика рада за участю імператора "Священної Римської імперії" Сигізмунда I, впливових німецьких князів, польського короля Ягайла, данського короля, московського князя Василя II Темного, посланця Папи Римського, гротмейстера Пруссії, волозького воєводи, посланця візантійського імператора, хана Перекопської орди. Це зібрання було присвячене узгодженню колективних дій проти спільного ворога - турецького війська.

В 1439 р. Луцьку було надано Магдебурзьке право.

Після Люблінської унії (1569) Луцьк був перетворений на центр Волинського воєводства.

В 1428 р. в місті заснована католицька єпископська кафедра. В XVI-XVII ст. більшість міського населення складали польські міщани, другою за чисельністю була українська громада. Значну частку городян становили євреї і вірмени, а також караїми, переселені Вітовтом із Криму і розосереджені в різних регіонах литовсько-руської держави.

Луцьк пов'язаний з подіями Північної війни (1700-1721), в якій протистояли, з одного боку Росія в союзі з Польщею, Саксонією, Данією, а з другого - Швеція: в 1706 р. протягом кількох місяців місто було зайняте шведами.

З 1795 р. Луцьк перебував у складі Росії як повітовий центр Волинської губернії і був типовим провінційним містечком, у якому в 1838 р. налічувалося 32 кам'яних і 413 дерев'яних будинків.

Під час війни з наполеонівським військом у 1812 р. в Луцьку містився штаб другої російської армії на чолі з П. Багратіоном, пізніше - штаб третьої армії на

чолі з О.Тормасовим. Влітку того ж року в місто увійшли наполеонівські війська.

В роки Першої світової війни Луцьк був прифронтовим містом. У 1915 р. він був захоплений австрійською армією. Окупація тривала майже рік, після чого його зайняли російські війська.

У місті народився відомий письменник Г.Мачтет. У 1840-і роки в луцькій гімназії працював П. Куліш. У 1879-1881 рр. тут жила Леся Українка, тут нею був написаний перший дитячий вірш - "Надія".

Серед архітектурних пам'яток Луцька - споруди верхнього і залишки стін нижнього луцького замку (XIV ст.); Оборонна вежа князів Чарторийських (XV ст.); синагога (XIV- XV ст.); Покровська церква (XV ст.), єзуїтський монастир (XVI-XVII ст.); Хрестовоздвиженська церква (1619 р.); монастир бригідок (1624 р.); Василіанський монастир (1647 р.); домініканський монастир - дерев'яна споруда 1390 р., перебудована у XVIII ст., зведено кам'яні стіни; Святотроїцький кафедральний собор (споруджений у 1752-1755 рр. як монастир бернардинців, після перебудови в 1877-1879 рр. функціонує як собор); монастирі шариток (XV-XVII ст.) і тринітаріїв (1729 р.); житлові будинки XVI-XVII ст. Усі ці будівлі входять до складу Луцького державного історико-архітектурного заповідника, створеного в 1985 р.

Одне з найстаріших міст краю - Володимир (з 1795 р. Володимир-Волинський) - уперше згадується в літописі "Повість временних літ" під 988 р. як місто-фортеця, передане київським князем Володимиром у володіння його сину Всеволоду. З того часу - центр удільного Володимирського князівства.

Істориками встановлено, що це місто існувало ще в IX ст. під назвою Лодомира, Лодомерія. Воно було приєднане до Києва в 883-885 рр. князем Олегом.

Після смерті Володимира в боротьбі за владу між його синами польський князь Болеслав Хоробрий, допомагав старшому з них Святополку, одруженому з його дочкою, і захопив у 1018 р. волинські землі, серед яких був і Володимир. Лише в 1031 р. Ярославу вдалося повернути ці території під владу Києва.

В XI - на початку XII ст. місто, яке було важливим центром літописання (саме тут у XIII-XIV ст. створений Галицько-Волинський літопис), відвідав знаменитий давньоруський літописець Нестор.

За Данила Галицького Володимир став одним із найкращих і найбільш впорядкованих руських міст. 1231 р. угорський король Андраш був вражений його красою. "Такого града не бачив я і в німецьких країнах".

В місті виявлено давнє городище X ст. Зберігся Успенський собор, споруджений за Мстислава Ізяславича (1157-1160 рр.).

Видатною пам'яткою кінця ХНІ ст. є Василівська церква-ротонда, яка вважається фахівцями унікальним явищем у світовій архітектурі.

Серед архітектурних пам'яток міста - будинок із дзвіницею (1494 р.), міські мури з воротами (XVII ст.), костьол Іоакима і Анни (1752 р.), костьол єзуїтів (1766 р.), Миколаївська церква (1780 р.).

Володимир був одним із центрів розвитку освіти: з 1577 р. тут існували школи, у XVIII ст. діяв один із найбільших в Україні колегіум.

Неподалік від Володимира, в с. Зимне, розташований Святогірський монастир, заснований в XI ст. Ансамбль включає Успенську церкву (1495 р.) з печерами (перебудована в 1898-1900 рр.), Троїцьку церкву (1567 р.) і церкву Різдва Богородиці (1723 р.) у стилі бароко, оборонні мури (XV ст.). У храмах збереглися настінні розписи XVII-XVIII ст.

Жидичинський монастир відомий із XIII ст. За літописним свідченням від 1277 р., сюди приїздив на молитву Данило Галицький. У 1662 р. в монастирі під іменем Гедеона жив Ю. Хмельницький. До ансамблю входять Миколаївська церква (1723 р.), дзвіниця (XVIII ст.) і будинок єпископа (1723р.).

Берестечко в документах XV ст. згадується як село. В 1547 р. воно здобуло статус міста, якому було надано Магдебурзьке право. У другій чверті XVII ст., увійшовши до володінь луцького старости О.Пронського, який сповідував кальвінізм, місто перетворилось на головний центр реформаторства на Волині.

У Берестечку збереглася каплиця Св. Текли, споруджена над Дівочою греблею - високою могилою, в якій, за переказами, в 1658 р. поховано 500 замордованих татарами дівчат.

Ще однією пам'яткою Берестечка є костьол, побудований у 1765 р. в стилі бароко.

З XV ст. відомий **Ковель** - спочатку як село Ковля, назву якого пов'язують із ремеслом першого його поселенця, що нібито був ковалем. Ковель згадується як місце народження польського короля Казимира II (1310-1370). З початку XVI ст. Ковель одержав право на самоврядування. В 1564 р. місто разом із прилеглими селами було передано польським королем Сигізмундом II Августом у володіння князя А. Курбського, що втік від гніву Івана Грозного. Новий володар фактично скасував міське самоврядування, доручивши управління міськими справами і судом своєму ставленику І.Келемету. Після смерті А.Курбського в 1583 р. ці землі знову перейшли у власність польської держави, в 1611 р. Сигізмундом III тут було відновлено Магдебурзьке право.

В Любомлі збереглися Георгіївська церква (1264 р.), палац Браницьких (XVIII ст.), частково - торгові ряди (XVIII ст.).

Серед пам'яток Олиці - Петропавлівський костьол (1450 р.; перебудований у 1612 р.), що є найдавнішим римо-католицьким храмом Волині; замок (1564 р.); Луцька брама (1630 р.); костьол колегіатів (1640 р.), дзвіниця (1650 р.), міські мури з вежами і воротами (1650).

У селі Низкиничі в Успенській церкві знаходиться саркофаг і мармуровий бюст А.Киселя (1599-1653).

У **містечку Глоби** збереглася садиба XVIII ст. і в'їзна арка.

В'їзні ворота поміщицької садиби і будівля, в якій у XVIII ст. містилась монастирська школа, збереглись у селищі Любешів. У цій школі навчався Т.Костюшко (1746-1817) - керівник польського повстання 1793 р.

3.2.2. Житомирська область

Розташована на півночі Правобережної України. За своєю площею (29,9 тис. кв. км - 4,9% території країни) вона є однією з найбільших областей України. На

території області виділяються дві природні зони: Полісся (перше місце в Україні за обсягом лісових ресурсів) і лісостеп.

Річки, яких налічується 221, належать до басейну Дніпра. Найбільші з них - є Тетерів, Случ, Ірша, Ірпінь, Здвиж.

Кількість природно-заповідних, територій і об'єктів області - 102, в тому числі 5 парків (пам'яток садово-паркового мистецтва), ботанічний сад Житомирського сільськогосподарського інституту, скеля "Кам'яний гриб" (валун льодовикового походження, що зберігся на південній межі поширення льодовиків під час максимального зледеніння). Область володіє багатими природними ресурсами. Тут виявлено понад 250 родовищ корисних копалин: мармуру, самоцвітів та ін. На території області видобувається напів-дорогоцінне каміння - берил, топаз, кварц.

Сприятливий клімат, значні лісові масиви, чисельні водні об'єкти, джерела мінеральних вод (радонові - в районі Житомира і с.Денишів), запаси лікувальних грязей (поблизу сіл Зарічани і Вілька) - все це створює умови для розвитку курортів і туризму. В області діють 27 готелів. Серед кращих - "Житомир", "Михайловград", "Ялинка". Функціонує турбаза "Лісовий берег".

В області налічується 5 музеїв з 8 відділами. В Житомирі функціонують краєзнавчий музей, літературно-меморіальний музей В.Г.Короленка, музей космонавтики ім. С.П.Корольова, літературний музей Житомирщини, музей історії пожежної охорони.

Краєзнавчий музей заснований у жовтні 1865 р. Найбільш цінною в його експозиції є природнича колекція - одна з найбільших в Україні. Вона включає також етнографічні експонати, зібрані на житомирському Поліссі, і колекцію живопису. Основою музейного зібрання стали колекції, подаровані волинським губернатором М.Чертковим, житомирським предводителем дворянства К.Симоничем, а також колекції волинського єпархіального давньосховища і музею Товариства дослідників Волині, націоналізовані колекції баронів де Шодуар (м.Житомир), графів Ілльїнських (м.Романів; з 1933 р. - смт.Дзержинськ).

На Житомирщині в давньому місті **Новоград-Волинський** (до 1725 р. - Звягель) народилась Леся Українка, на честь якої в 1971 р. тут відкрито літературно-меморіальний музей. У будинку, де жили Косачі, відтворені вітальня і дитяча кімната. Серед експонатів - особисті речі поетеси.

Музей космонавтики ім. С.Корольова складається з двох відділів: меморіального будинку-музею С.Корольова та експозиції "Космос". Меморіальний музей відкрито в 1970 р. в будинку, де народився видатний конструктор космічних кораблів. Основу експозиції складають особисті речі вченого і членів його сім'ї, рідкісні книги і документи, фотографії.

В експозиції "Космос", відкритій у 1991 р., представлені зразки космічної техніки і обладнання.

В смт. **Баранівка** функціонує музей порцелянового посуду. В цій місцевості в 1802 р. на лівому березі р. Случ було відкрито родовище каоліну. Француз М.Мезер, придбавши у поміщиці Гагаріної ділянку землі, заснував фарфоровий завод. У 1815 р. власник підприємства здобув від російського уряду право

ставити на своїх на виробках клеймо з державним гербом, а також одержав грошову допомогу для розвитку виробництва.

Поселення на території області існували ще в епоху пізнього палеоліту. Серед зареєстрованих археологічних пам'яток - городище другої половини I тис. до н. е. в Житомирі, давньоруське місто Волохів (1150 р.) залишки замку Любарта в Любарі.

Житомир є одним із давніх міст, заснованим бл. 884 р. Перша документальна згадка про місто відноситься до 1305 р.

Майже з усіх сторін Житомир оточений лісовими масивами. Його територію пересікають річки Тетерів, Кам'янка Лісова, Кам'янка

Польова, Крошенка, Путятинка. В місті багато парків і скверів. На берегах Тетерівського водоймища облаштований гідропарк. У приміській лісопарковій зоні функціонують санаторні установи.

Старовинна частина Житомира - "городище" - лежить на трьох високих скелястих пагорбах над річкою Кам'янкою: Охрімівій, Замковій і Петровській горах. На місці давнього городища (VIII-IX ст.) у другій половині XIV ст. зведено замок, навколо якого виросло місто.

В 1444 р. Житомиру було надано Магдебурзьке право.

З 1668 р. Житомир - центр Київського воєводства. Після приєднання Волині до Росії він став адміністративним центром Волинської губернії.

Наприкінці XIX ст. в місті з'явилися комунальні зручності. З 1897 р. тут введено в дію водопровід. Функціонував громадський транспорт. Так, у 1899р. Житомир третім серед російських міст одержав трамвайну лінію, що з'єднувала центр із залізничним вокзалом.

Житомир був театральним містом. Не маючи власної стаціонарної театральної трупи, він уже на початку XIX ст. володів приміщенням театру.

З 1843 р. у Житомирі діяв один з чотирьох в Україні інститутів шляхетних дівчат.

Житомир - батьківщина відомого письменника В.Короленка, поета О.Ольжича-Кандиби, конструктора перших космічних кораблів С.Корольова. Тут також народився командуючий збройними силами Паризької комуни Я.Домбровський.

Протягом 1802-1809 рр. у місті неодноразово бував російський полководець М. Кутузов. У 1811-1812 рр. тут жив відомий полководець П. Багратіон.

З містом пов'язані імена відомих письменників М.Коцюбинського, О.Купріна, Г. Мачтета, які на початку XX ст. працювали в газеті "Волинь".

У Житомирі збереглися архітектурні споруди різних історичних періодів: церква Пресвятої Богородиці, кафедральний костюл Св. Софії (XVIII ст.), будинок магістрату (XVIII ст.), семінарський костюл (1838 р.), Михайлівський собор, комплекс поштової станції (XIX ст.), Преображенський собор (XIX ст.). Найдавнішою з міських споруд є будинок колишньої колегії єзуїтського монастиря (1724 р.).

Одним із найдавніших міст Східної Європи є Овруч, який у 997 р. вперше згадується під назвою Вручій. У давнину місто було могутньою фортецею. Після знищення київською княгинею Ольгою в 945 р. Іскоростеня саме Вручій

став політико-економічним центром древлянської землі. В місті збереглася церква Св. Василя (1190 р.), спорудження якої пов'язують з ім'ям Петра Мілонєга. В 1908-1912 рр. вона була відреставрована О. Щусєвим.

Серед архітектурних пам'яток Бердичева - ансамбль монастиря кармелітів (XVI-XVIII ст.) і костьол Св. Варвари (1826 р.). Перша документальна згадка про місто відноситься до XVI ст. У 1593 р. тут було споруджено замок. Заснований у 1627 р. монастир босих кармелітів одержав його в дар від власника цих земель, київського воєводи Я. Тишкевича. В 1634 р. на території монастиря збудовано підземний Марійський костьол. У 1740-х рр. розпочато спорудження над печерним храмом кам'яного костюлу у стилі бароко. Монастир став одним із центрів паломництва завдяки чудотворній іконі Божої Матері. Паломництво сприяло розвитку міста. В 1756 р. князем Радзівілом одержано право на проведення в місті десяти щорічних ярмарків європейського значення.

Архівні документи підтверджують факт перебування в місті у 1820-х рр. Фредерика Шопена, який жив у замку Антона Радзівіла.

З Бердичевом пов'язане ім'я Оноре де Бальзака, який у 1850 р. вінчався в костьолі Св. Варвари з Евеліною Ганською. З ім'ям видатного французького письменника пов'язане також с Верхівня, що було володінням графині Ганської. В її маєток він приїздив двічі - в 1847 і 1850 рр. У Верхівні збереглись палац (XVIII-XIX ст.) і костьол (1810 р.).

Поміщицькі особняки XIX ст. збереглись також у селах Андрушівка, Нова Чорторя і Турчинівка.

Неподалік від міста **Малин** знайдені залишки давнього городища. Деякі історики схильні думати, що саме тут було місто древлянського князя Мала.

В Малині бував видатний етнограф, антрополог, мандрівник М.М. Міклухо-Маклай. У 1874 р. його мати придбала маєток у Малині, де в 1876 р. гостював учений. Протягом двох місяців він вивчав побут, звичаї, традиції місцевого населення, цікавився історією цих країв. Об'єктом його наукового інтересу стала також давня рослина "азалія понтійська", що збереглася з дольодовикового періоду лише на Поліссі, в околицях Малина. Свій другий приїзд до Малина вчений здійснив у 1888 році.

В с.Тригир'я зберігся Троїцький монастир (XV ст.), комплекс якого включає Преображенську церкву (1873 р.) і келії ченців (1782 р.).

210 пам'яток архітектури Житомирщини внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

Із Житомирщиною пов'язані імена багатьох видатних громадських і культурних діячів. У с.Брусилів народився І.Огієнко. У с.Романівка пройшли дитячі та юнацькі роки М.Рильського. С.Туровець - батьківщина Г.Пустовойтової, що брала участь у польському повстанні 1863 р., боролася в рядах гарібальдійців, була ад'ютантом командуючого збройними силами Паризької комуни. В с.Терехове народився англійський письменник Дж. Конрад (1857-1924), поляк за походженням (його справжнє ім'я - Юзеф Теодор Конрад Коженьовський).

3.2.3. Рівненська область

Розташована на північному заході України, на Поліссі і в лісостеповій зоні. Її площа - 20,1 тис. кв. км, що становить 3,3% території країни.

Область включає 227 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі 2 парки - Гоцанський і Рівненський, що є пам'ятками садово-паркового мистецтва.

Сприятливі кліматичні умови, значні лісові масиви, чисельні річки (171), озера (понад 500), лікувальні грязі і мінеральні води (радонові і хлоридно-натрієві) є складовими рекреаційних ресурсів області. В Сарненському районі функціонує курорт Горинь. В області функціонує 19 готелів, в тому числі "Мир", "Турист".

В області діє 7 державних музеїв (березнівський, дубнівський, млинівський, рівненський і сарненський краєзнавчі, корецький історичний, літературно-меморіальний музей М.Островського у с. Вілія, на батьківщині письменника). На Рівненщині налічується близько 3 тис історико-культурних, пам'яток. 338 нерухомих пам'яток області внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

Державні історико-культурні заповідники створені в Дубні і Острозі. З 1991р. функціонує меморіал, що включає заповідник "Поле Берестецької битви" в с. Пляшева і музей-заповідник "Козацькі могили", куди перенесена з с. Острів дерев'яна Михайлівська церква. Ця остання знаменита тим, що в ній митрополит Іосаф відправив молебень на честь перемоги і підперезав Б.Хмельницького мечем, освяченим на гробі господньому в Єрусалимі. До комплексу входить також Георгіївська церква - храм-мавзолей (1914), у якому поховані останки загиблих під час битви козаків. Церква з'єднана з храмом сімсотметровим тунелем. Автор проекту храму-мавзолею - відомий архітектор О.В. Щусєв.

В області кілька міст, які мають давню історію - Дубно (1100), Острог (1100), Корець (1150).

Дубно з 1498 р. володіло Магдебурзьким правом і дозволом на проведення щотижневих базарів і щорічного ярмарку.

Місто пов'язане з подіями визвольної війни: в 1660 р. армія польського коронного гетьмана, розквартирована в Дубно, була взята в облогу російсько-українським військом під командуванням В. Шереметьєва.

Дія повісті М.В. Гоголя "Тарас Бульба" відбувається саме в Дубно. В період її створення письменник неодноразово бував у цих місцях. Пізніше місто відвідав М.В. Лисенко з метою збирання матеріалу для опери "Тарас Бульба".

Перебування в м. Дубно І.Мазепи в 1704-1705 рр. пов'язане з подіями Північної війни. За взяття міста він був удостоєний титула князя Римської імперії (у зв'язку з претензією Москви на роль "третього Риму"). Мазепа провів зиму у Дубно, часто навідуючись до Анни Дольської в Біло-криницю. Княгиня була рідною тіткою польського короля Станіслава Лещинського, якого підтримував шведський король Карл. Можливо, саме це поклало початок зближенню Мазепи із шведським королем.

У 1772 р., після включення Львова до складу Австрії, в Дубно був перенесений великий контрактний ярмарок. Він супроводжувався пишними

балами, театральними виставами, концертами, які влаштовували князі Любомирські. З 1797 р. ярмарок почав проводитись в Новоград-Волинському, а пізніше він став функціонувати в Києві.

У зв'язку з подіями Першої світової війни в Дубно побували всесвітньо відомий льотчик П.М.Нестеров і письменник О.Толстой, що був військовим кореспондентом.

Комплекс архітектурних споруд Дубно є основою історико-культурного заповідника, до якого входять: замок XVI-XVII ст., перебудований у XVIII ст., що стоїть на місці давньоруського городища; Луцькі ворота (залишки укріплень XV-XVI ст.); Спасо-Преображенська (XVII ст.) і Георгіївська дерев'яна (1709 р.) церкви; бернардинський монастир (XVII ст.), від якого збереглись костюл (1620 р.) і корпус келій; монастир кармеліток (1630-1686 рр.); палац (кінець XVIII ст.).

Серед архітектурних пам'яток міста - Хрестовоздвиженський і Преображенський, або Спаський, чоловічі оборонні монастири. До оборонних споруд належать також двір князя Заславського (1631 р.) і синагога (XVI ст.).

Новою дубнівською фортецею називають форт Тараканів (за назвою села), споруджений напередодні Першої світової війни. Фортеця, розташована над р.Іквою, має числені тунелі, переходи, сховища, казарми, конюшні. До комплексу входить також церква.

Перша літописна згадка про місто **Острог** з'явилася до 1100 р. Хоча деякі вчені відносять його виникнення до XI чи навіть IX ст.

Наступна згадка про Острог, що з'являється в 1341 р., пов'язана з князями Острозькими. Є кілька версій щодо походження княжого роду. Так, М.Костомаров виводив його від сина Данила Галицького Романа, претендента на австрійський престол. Інша ймовірна родова гілка - князі Туровські чи Пінські. Історично перша документальна згадка, що стосується цього роду, пов'язана з ім'ям Данила Острозького. Відомо, що його син Федір, луцький староста, в 1410 р. брав участь у Грюнвальдській битві на чолі бойового загону. В 1438 (1441) р. він прийняв постриг у Києво-Печерській Лаврі, де одержав ім'я Феодосія. Прилучений до лику святих.

У 1570-і роки в Острозі діяла греко-слов'янська академія, першим ректором якої був Герасим Смотрицький. Серед її вихованців - Мелетій Смотрицький і П.Конашевич-Сагайдачний.

У 1577 р. Іван Федоров на кошти князя К. Острозького заснував друкарню, четверту після московської, заблудовської і львівської. В ній у 1581 р. було видано "Острозьку біблію" з передмовами Г. Смотрицького і К. Острозького і післямовою І. Федорова, а також виданий "Буквар", один примірник якого зберігається в Королівській бібліотеці в Копенгагені, а другий - у крайовій бібліотеці міста Готи в Німеччині. Після від'їзду І. Федорова до Львова друкарська справа в Острозі перейшла до рук Дем'яна Наливайка. В 1603 р. в Острозі працювали вже три друкарі: Іван, Тишко і Федір. Ними видано більше 20 книг. У місті також діяла мануфактура, що виробляла папір (1580-1630-і рр.).

Історико-культурний заповідник у Острозі включає територію Замкової гори з відреставрованими залишками княжого замку. До ансамблю входять житлово-

оборонна башта - так звана "Вежа мурована" (XV ст.), Нова (або Кругла) башта (XVI ст.), Богоявленська церква (XV ст.) і надбрамна дзвіниця.

У трьох міських музеях - історії книги і друкарства, краєзнавчому, художньому - зібрано 48 тис. експонатів.

Неподалік від Острога - мальовниче старовинне **село Дермань**, "королева волинських сіл". Перша документальна згадка про нього відноситься до 1497 р. і пов'язане із спорудженням там К. Острозьким кам'яного замку. В 1499 р. вперше згадується дерманський Свято-Троїцький монастир, де в 1575-1576 рр. І.Федоров був управителем маєтками. В 1627-1633 рр. тут служив у сані архімандрита Мелетій Смотрицький. Дермань була значним культурним центром: у місцевому монастирі діяли друкарня і духовна школа. З монастирських споруд збереглися Троїцька церква, надвірна вежа-дзвіниця, корпус келій, а також залишки оборонного муру.

Старовинне місто Корець уперше згадується в Іпатіївському літописі під 1150 р. як Корчеськ. З 1380 р. містом володів князь Ф. Острозький, який у 1386 р. спорудив великий замок, що неодноразово перебудовувався протягом XV-XVIII ст. Руїни замку - найважливіша історико-архітектурна пам'ятка міста. Збереглися залишки зовнішніх цегляних стін і кам'яний аочний міст, що з'єднував замок з містом. За мостом височіє трьох'ярусна надвратна башта із в'їзною брамою.

У 1571 р. заснований (за іншим припущенням - відновлений більш давній, споруджений ще у XII ст.) жіночий монастир Воскресіння Господня. В 1620 р. тут засновується ще один, Троїцький, жіночий монастир, споруди якого частково збереглися. На території монастиря похована Анна Оленіна, якій О.Пушкін присвятив цикл віршів. Вона провела останні роки свого життя у Корці разом з дітьми та онуками.

На лівому березі р.Корчик підносяться костюл Св.Антонія (1533 р.; перебудовувався в 1706, 1916 рр.), де збереглися розписи XVIII ст., і Миколаївська церква (1834 р.).

До найдавніших міст відноситься також Рівне, яке вперше згадується в 1282р. у зв'язку з битвою між краківським князем Лешком Чорним і литовським князем Вітенем.

У місті збереглися два храми: Успенська дерев'яна церква (1756 р.) і Воскресенський собор (1895 р.). У 1839 р. в Рівному була відкрита гімназія, де викладав історію М. Костомаров (1844-1845 рр.) і навчався В. Короленко (1866-1871 рр.). Нині в цій будівлі міститься краєзнавчий музей.

Під час Великої Вітчизняної війни Рівне було центром Рейхскомісаріату України.

Давню історію має **селище Гоща**. Наприкінці XIV ст. тут був споруджений замок.

З кінця XVI до середини XVII ст., за Романа Гойського, Гоща була одним з центрів протестантизму. Сестра правителя, Раїна Соломирецька, була прихильницею православ'я і сприяла заснуванню в 1638 р. православного монастиря і монастирської школи, ректором якої був Інокентій Гізель (пізніше - ректор Києво-Могилянської академії), а опікуном - Петро Могила. З

монастирських споруд збереглася Михайлівська церква (1639 р.). У 1994 р. тут було відновлено функціонування жіночого монастиря.

В Гощі зберігся також англійський парк, закладений на початку XVIII ст.

Значні архітектурні пам'ятки збереглися в селищах Клепань (Благовіщенський костюл (1630 р.), синагога (XVII ст.), церква Різдва (1777 р.), залишки замку (XV- XVIII ст.) і Млинків (залишки поселення III-II тис. до н.е.; палац (1780 р.), у селі Межиріч (поселення і могильник кінця III - початку II тис. до н.е., давньоруське городище X-XIII ст., замок-фортеця, костюл Св. Антонія (1725 р.), палац (1789 р.).

Залишки фортифікаційних споруд XIV-XVII ст. збереглися у селах Губків, Новомалин, Тайкури.

Село Пересопниця відоме тим, що тут було створено Пересопницьке євангеліє - визначна історико-культурна пам'ятка. В 1556-1561 рр. М.Василевичем і архімандритом

Пересопницького монастиря Григорієм євангеліє було перекладене мовою, близькою до народної. Рукопис, прикрашений орнаментикою, художніми заставками, мініатюрами, зберігається в інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського НАН України. Саме на ньому присягав на вірність народові перший президент незалежної України Л. Кравчук.

Пересопниця, що стоїть на правому березі р.Стубла, вперше згадується в історичних документах 1149 р. У XII- XIII ст. це - резиденція удільних князів. Від тих часів збереглося городище.

Архітектурні пам'ятки наявні в селищах історичної Волині Вишнівці (палац); Кременці (архітектурний комплекс Кременецького колегіуму, Богоявленський монастир, францісканський монастир (1760 р.), залишки замку (IX- XVI ст.); Почаєві (ансамбль Свято-Успенської Лаври), що нині включені до складу Тернопільської області.

До історичної Волині належить старовинний Ізяслав, де збереглися руїни замку (1539 р.), монастир бернардинців (початок XVII ст.), костюл Св. Іоанна Хрестителя (1599; перебудований у XVIII ст.), костюл Св. Іосифа (1760 р.), руїни палацу (XVIII ст.), а також Старокостянтинів із старовинним замком (1516р.), костюлом Іоанна Хрестителя (1754 р.), руїнами костюлу (1612 р.). Адміністративно ці міста належать до Хмельницької області.

Контрольні питання

Які території охоплює історична Волинь?

Де розташований Шацький природний національний парк?

Де знаходиться найбільше озеро в Україні?

В якому районі Волині розташований Святогірський монастир?

Хто з синів Данила Галицького був великим литовським князем?

Який син Данила Галицького відомий як претендент на австрійський престол?

Де похований Данило Галицький?

Яка історична подія сталася в Луцьку в 1429 р.?

Хто з волинських князів був обраний у 1669 р. польським королем?

До якого волинського міста М.В. Гоголь відносив події, зображені ним у повісті "Тарас Бульба"?

Яка роль належить місту Острог у розвитку культури в Україні?

Де народився англійський письменник Дж. Конрад?

Які населені пункти на Волині пов'язані з ім'ям О. Бальзака?

Де розташований музей-садиба композитора І. Стравінського?

В якій місцевості розташований музей-заповідник "Козацькі могили"?

Де знаходиться "Білий будиночок" - літературно-меморіальний музей Л.Українки?

В яких населених пунктах Рівненської області збереглися середньовічні замки?

Де знаходиться музей космонавтики ім. С. Корольова?

Теми рефератів

Історико-архітектурна спадщина Волині як основа розвитку пізнавального туризму.

Природно-рекреаційний потенціал розвитку туризму на Волині.

Оноре де Бальзак і Волинь.

3.3. Туристичні ресурси історичного Поділля

Поділля у давніх джерелах згадується як Пониззя (перша згадка - 1226 р.), Русь долішня (на відміну від Русі горішньої, тобто Карпат). Назва "Поділля" вперше зустрічається в документах XIV ст. у зв'язку з битвою на Синіх Водах.

Поділля - це історико-географічний край, що охоплює сучасні Вінницьку, Тернопільську і Хмельницьку області. Його площа становить 60,9 тис. кв. км, тобто 10% території України.

Поділля ніколи не було окремою адміністративно-територіальною одиницею: Подільське воєводство охоплювало середню частину Поділля; Західне Поділля входило до Руського, а Східне - до Брацлавського воєводств. Подільська губернія включала територію колишніх Подільського і Брацлавського воєводств.

Починаючи з раннього палеоліту, територія Поділля була постійно заселена. Вона лежала на шляху міграції кочових племен - скіфів, сарматів, готів, гунів, аварів. Населення регіону торгувало з грецькими колоніями Причорномор'я, зокрема, з Ольвією.

У слов'янську добу цю територію населяли уличі і тиверці, на заході - дуліби і хорвати. На початку X ст. в південних районах Поділля закріпились печеніги, відтіснивши уличів і тиверців на північ.

Після Любецького з'їзду (1097 р.) Поділля зазнало територіального поділу, в результаті якого західна його частина приєдналась до Галичини, перейшовши у володіння онуків Ярослава - Ростиславичів. На цих землях утворились Теребовлянське (південна і центральна частина сучасної Тернопільської області) і Шумське (північна частина Тернопільської області) удільні князівства. Східне Поділля перебувало в залежності від Києва, після ослаблення якого у XII ст. ця територія під час правління князя Романа була приєднана до Галицько-Волинської держави.

Після нападу Бурундая в 1259 р. Поділля було піддане черговому поділу: західна його частина (до Збруча) залишилася під владою Романовичів, а східна потрапила в залежність від Орди.

В 1349 р. Західне Поділля було захоплене Польщею, увійшовши у складі Львівської і Галицької земель до Руського воєводства.

Після розгрому в середині XIV ст. литовським князем Ольгердом татарських військ переможець передав Середнє Поділля у володіння своїм небогам - князям Коріятовичам, які заснували тут міста Бакота, Кам'янець, Смотрич та ін.

Боротьба за ці землі не припинялась і в наступний період. Так у 1393 (1395)р. князь Вітовт, вигнавши з Поділля Федора Коріятовича, віддав Середнє Поділля з містами Кам'янець, Смотрич та ін. польському королю Ягайлу, який у свою чергу передав ці володіння у власність краківському воєводі Спитку. Східне Поділля з містами Брацлав, Вінниця та ін. Вітовт подарував князю Дмитру Корибуту.

Після загибелі в 1396 (1399) р. на березі р. Ворскли Корибута і Спитка вдова останнього повернула Ягайлу подаровані ним землі, а той передав їх у власність своєму брату Свидригайлу. Східна частина цих володінь перейшла до сина Корибута Федора.

В 1410 р. Поділлям знову заволодів Вітовт, хоча Свидригайло не припиняв спроб повернути собі владу над Середнім Поділлям. Навколо цих земель почалася тривала боротьба з Польщею, якій у 1434 р. нарешті вдалося встановити тут свою владу. Територія стала іменуватися Подільським воєводством із центром у Кам'янець-Подільському. Протягом XV ст. Західне і Середнє Поділля входили до складу Польської держави. Східне Поділля - Брацлавщина - належало Литві. Після Люблінської унії (1569 р.) ці землі під назвою Брацлавського воєводства так само стали територією Польщі.

З другої половини XV ст. почастишали татарські набіги на Поділля, через яке вони досягали волинських, галицьких, холмських земель. Для захисту краю побудовані укріплені замки в Барі, Брацлаві, Вінниці, Жванці, Зінькові, Летичеві, Меджибожі, Пилаві, Сутківцях, Хмільнику, Ям-полі та ін. Але ці споруди не могли стримати татарських загонів, і на рубежі XV-XVI ст. південно-східна частина Поділля була майже повністю спустошена.

З середини XVI ст. інтенсифікується процес заселення цієї частини Поділля, що було обумовлене підвищенням попиту на зерно в Західній Європі.

У XVI ст. на Поділлі (в Білогір'ї, Панівці, Хмільнику) набули поширення ідеї Реформації. З'явилися протестантські школи і друкарні. На противагу цьому рухові єзуїти відкривали свої колегії в Барі, Вінниці, Кам'янці, Шаргороді та інших містах.

Середина XVII ст. на Поділлі ознаменована важливими історичними подіями. В 1648 р., відбулась битва під Пилявцями (сучасна Хмельницька область), у 1649 р. - Зборівська битва (нині - Тернопільська обл.), в 1652 р. - битва під Батогом (Вінницька обл.), у 1653 р. - битва під Жванцем (Хмельницька обл.).

За Андрусівською угодою Поділля закріплювалось за Польщею, що виключало мирний розвиток подій. П. Дорошенко виступив зі своїм військом у союзі з Туреччиною проти Польщі. Бойові дії завершилися укладенням у 1672 р.

Бучацького миру, за яким Подільське воєводство переходило безпосередньо під владу Туреччини, а Брацлавщина залишалася в руках П.Дорошенка, який визнавав себе васалом турецького султана. Після зречення П.Дорошенка турки посадили на гетьманство Ю.Хмельницького, резиденцією якого став Немирів (1677-1681).

27-річне турецьке панування (1672-1699) перетворило Поділля на майже безлюдний край. Але вже в першій половині XVIII ст. регіон починає інтенсивно заселитись. Значну роль у цьому процесі відіграла діяльність магнатів Вишневецьких, Замойських, Любомирських, Ржевуських, Сангушків, Чарторийських, Яблоновських та ін. Уже на середину XVIII ст. Подільське воєводство було найбільш густо населеною частиною Речі Посполитої, що пізніше стало однією з причин інтенсивної еміграції місцевого населення на захід (США, Канада) і на схід (Сибір, Далекий Схід).

У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі територія Західного Поділля, розташована за р. Збруч, разом з Галичиною опинилася під владою Австрії. Середнє і Східне Поділля відійшло до Росії у складі Подільського і Брацлавського намісництв, а з 1796 р. - Подільської губернії.

Після польських повстань 1830-1831 і 1863 рр. на цих землях спостерігалось послаблення польського впливу, натомість інтенсифікувалась політика русифікації.

Посилення кріпосницького гніту призвело в 1820-1830-х роках до активізації селянського руху, очоленого Устимом Кармалюком (1787-1835 рр.), який народився в с. Головчиці (тепер Кармелюкове) на Вінниччині. У 1812 р. кріпак був відданий у солдати, але через рік втік із рекрутчини і продовжив боротьбу. Ще через рік він був спійманий, покараний і знову відправлений у солдати, але по дорозі йому вдалося втекти. Організувавши великий загін, він об'єднував навколо себе повстанців, які діяли протягом 1814-1828 рр. Спійманий і засуджений до каторжних робіт, він ще чотири рази втікав від виконання вироку.

У 1920 р. Західне Поділля було окуповане поляками і до 1939 р. перебувало в складі Польщі як Тернопільське воєводство.

Східне Поділля увійшло до складу УРСР як Подільська губернія. У 1924-1932 рр., після скасування губерній, воно було поділене на Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Могилівську, Проскурівську, Тульчинську округи. У 1932 р. була створена Вінницька область, з якої у 1937 р. виділена Кам'янець-Подільська (з 1954 р. - Хмельницька) область.

Після Другої світової війни вся територія Поділля увійшла до складу України.

3.3.1. Вінницька область

Розташована в центральній частині Правобережної України, в лісостеповій зоні. Площа - 26,4 тис. кв. км (4,4% території країни).

Мальовнича природа Вінниччини, природно-територіальні комплекси є важливими рекреаційними ресурсами. На базі радонових вод створено курорт

Хмільник. Курорт Немирів заснований завдяки наявності мінеральних джерел. В області функціонує 28 готелів.

На території області 204 річки, що належать до басейнів Південного Бугу (Згар, Рів, Снивода), Дністра (Мурафа, Немія, Русава) та Дніпра (Рось, Гнилоп'ять, Гуйва).

В області 320 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі 11 парків, що є пам'ятками садово-паркового мистецтва.

Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва становить 2204 одиниці. 511 пам'яток архітектури внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

Цікавими туристсько-екскурсійними об'єктами є залишки скельних храмів. Печерний храм VI-VII ст. з унікальними рельєфними композиціями і написами був виявлений В. Антоновичем ще у 1883 р. в розколині скелі над річкою Бушка (с. Буша). Тут збереглися також Вежа, що входила в комплекс укріплень XVII ст., і Покровська церква з келіями (1787 р.).

Скельний монастир - комплекс споруд XI-XIX ст., до якого входять 3 печерних церкви (Усікновення голови Св. Іоанна Предтечі, Св. Параскеви П'ятниці, Св. Антонія Печерського), розташований над Дністром у с.Ладова.

Палацово-паркові ансамблі XVIII-XIX ст. збереглися у селах Антопіль, Верхівка, Вороновиця.

У вороновицькому палаці розміщується музей авіації. У 1869-1876 рр. тут жив відомий авіаконструктор О.Ф. Можайський у маєтку брата, де провів свої перші експерименти, збудував дерев'яний планер із нерухомими крилами.

В пейзажному парку селища Муровані Курилівці зберігся палац (1805 р.), а також залишки укріплень XVI ст. з підземними казематами.

Палац із прилеглим парком (1897-1917 рр.) у м. Немирів з 1921 р. функціонує як будинок відпочинку. Тут у 1821 р. народився відомий російський поет М.О. Некрасов.

Кращим зразком класицизму серед архітектурних споруд України вважається палац (1757 р.) у Тульчині. Художнє оздоблення інтер'єру майже повністю знищене вже в радянський період. Ремонт палацу триває з 1975 р. В Тульчині зберігся також малий палац (1782 р.). Обидви вони належали Потоцьким.

Ще однією пам'яткою Тульчина є Успенська церква (1789).

У 1796-1797 рр. у Тульчині знаходилася штаб-квартира російської армії на чолі з О.В.Суворовим. У 1806р. ад'ютантом командира корпусу, розквартированого в місті, служив І. Котляревський. Після закордонних походів 1813-1814 рр. в Тульчині квартирували частини 2-ї армії, де ад'ютантом командуючого був П. Пестель. У 1818 р. тут було створено тульчинський осередок "Союзу благоденства", а у 1821 р. - Головну управу Південного товариства декабристів.

У документах XVII ст. Тульчин згадується як Нестервар. Топонімічний словник пов'язує назву Тульчин з турецьким пануванням в краї (1672-1699рр.). У Нестерварі турки збудували фортецю, про яку в народі говорили: "У тій фортеці турчин стоїть". Пізніше звук "р" змінився на пом'якшене "л".

Православні, католицькі, іудаїстські культові споруди XVII-XIX ст. збереглись у Вінниці.

Миколаївський собор (1829 р.), приватний корпус із дзвіницею і вежа з оборонними мурами (XVIII ст.), а також господарчі споруди Миколаївського монастиря, костюл Непорочного зачаття (1627 р., 1791 р.) збереглись у Шаргороді.

В м. Хмільник до наших днів дійшли оборонна вежа (1534 р.), костюл Усікновення голови Св. Іоанна Предтечі (1630 р.) і поміщицький палац (1911-1915 рр.).

Проект і розписи церкви в с. Кукавка здійснений В. Тропініним, ще під час його перебування у кріпацтві.

У Браїлові, в маєтку Надії фон Мекк, у XIX ст. бував П. Чайковський. Клод Дебюссі давав тут уроки музики.

У Брацлаві, колишньому центрі воєводства, зберігся будинок, у якому жив винахідник польової кухні Турчанович. Не збереглась міська церква, в якій правив службу дід Ф. Достоевського.

Місто Рів називали "стіною Поділля". В 1537 р. фортеця, подарована королем Сигізмундом I його дружині Боні Сфорца, була перейменована на Бар.

На Вінниччині народилися історик В. Антонович (с. Махнівка), архітектор В.Городецький (с.Шолудьки), письменник М. Коцюбинський (Вінниця), композитор М. Леонтович (с.Селевенці - нині Монастирьок), поет С.Руданський (с. Хомутиці - нині Руданське), поет В. Стус (Гайсині).

3.3.2. Тернопільська область

Розташована в західній частині Поділля, в лісостеповій зоні. Площа - 13,8 тис. кв. км, що становить 2,3% території України. В області 120 річок, головною з яких є Дністер із притоками Джурин, Збруч, Золота Липа, Коропець, Нічлава, Серет, Стрипа.

Область має 421 об'єкт природно-заповідного фонду, в тому числі заповідник "Медобори", 12 пам'яток природи, серед яких Кременецькі гори; печери Вертеба, Кристальна, Млинка, Озерна, Оптимістична, Перлина, Ювілейна та ін.; Гермаківський і Хоростківський дендропарки; 4 пам'ятки садово-паркового мистецтва (Більче-Золотецький, Вишневецький, Раївський, Скала-Подільський парки). Знаменита липова алея, закладена в XVII ст., тягнеться від Бережан до с.Рай. Основними природними об'єктами, на базі яких розвивається екскурсійний туризм, є Товтровий кряж, Кременецькі гори, Дністровський каньйон, карстові печери (з яких досліджено понад 60). Карстові печери поблизу Борщова - найбільші у світі. Сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, лісові масиви, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі складають рекреаційний потенціал області. Відомий кліматичний курорт - Заліщики.

В області є 24 готелі і 1 мотель. Обслуговуванням туристів в у Тернополі зайняті готелі "Тернопіль", "Галичина", "Україна", а також ресторани "Вечірній Тернопіль", "Україна", "Європа". В місті чимало культурно-розважальних закладів, у тому числі казино "Імперія".

В області діють 3 музеї з 22 відділами. Фонди краєзнавчого музею в Тернополі налічують понад 100 тисяч експонатів. У художньому музеї зберігаються старовинні і сучасні полотна відомих європейських і місцевих художників. У місті функціонує також картинна галерея.

Серед архітектурних пам'яток області - замки XIV-XVII ст., католицькі і православні храми, зразки церковного дерев'яного зодчества. 1178 пам'яток архітектури і містобудування внесено до Державного реєстру національно культурного надбання.

На базі Збаразького замку в 1994 р. створено державний історико-архітектурний заповідник.

Тернопіль заснований коронним гетьманом Яном Тарновським у 1540 р. як місто-фортеця на незаселеній території для оборони подільських земель.

Давні укріплення не збереглися. Старий замок на початку XIX ст. був перебудований на палац. На місці оборонних валів зведений костьол єзуїтів, пристосований під швейну фабрику.

В місті збереглися давні церкви оборонного призначення - Воздвиженська (кінець XVI ст.) і Різдва Христового (1602-1608).

В 1746 р. Великим коронним гетьманом Речі Посполитої Ю. Потоцьким був заснований Домініканський монастир, зруйнований під час Другої світової війни і відреставрований у 1953 р. До комплексу входять костьол і корпус келій.

У Тернополі навчалась видатна співачка Соломія Крушельницька. На її батьківщині, в с. Біла Бучачського району, створено меморіальний музей). Тут у 1887 р. перебував як кореспондент газети "Кур'єр львівський" Іван Франко. Лесь Курбас очолював створений ним театр "Тернопільські театральні вечори".

Перша письмова згадка про **Бережани** датується 1375 роком. Протягом 20 років (1534-1554) тривало будівництво місцевого замку, який несе в собі риси, обумовлені тенденцією до перетворення замків із споруд військово-оборонного характеру на оборонно-житлові. Двір по периметру оточують не оборонні мури, а житлові будинки, зовнішні стіни яких оснащені бійницями. У XVII ст. комплекс був доповнений пишно оздобленим палацом. Замок зазнав серйозних руйнувань під час Першої світової війни і відтоді більше не відновлювався. До комплексу входить костьол Св. Трійці.

В Бережанах збереглися також костьол Св. Миколая (1630-1683 рр.) з келіями (1716-1742 рр.) і костьол Різдва Пресвятої Богородиці (1600 р.), православні Миколаївська дерев'яна церква (1691 р.) і Троїцький собор (1768, 1903 рр.), синагога з ознаками оборонної споруди.

У приміщенні ратуші (1811 р.) функціонує краєзнавчий музей.

У селі **Буданів** зберігся замок кінця XVI - початку XVII ст., сильно пошкоджений турками в 1675 р. У 1765 р. коштом Потоцьких частину замкових мурів і дві башти перебудовано на костьол. Дві інші башти межують з монастирем сестер Милосердя. Уцілів палац. Біля замку простежуються сліди оборонних валів.

Місто **Бучач** вперше згадується в документах 1397 р. В XVI-XVII ст. воно було добре укріпленою фортецею з міцними оборонними мурами. Від замку XIV-XVII ст. тут залишились самі руїни. В Бучачі збереглася

Хрестовоздвиженська церква (1753-1770 рр.) василіанського монастиря, корпус келій. Серед міських пам'яток - оборонна церква Св. Миколая (1610 р.) з різьбленим іконостасом і розписом, Покровська церква (середина XVIII ст.) з унікальним різьбленням по дереву, Успенський костіол (1761-1763 рр.), руїни монастиря на г.Федор, (спалений у 1672 р.) і оборонної церкви (XVI ст.) в урочищі "Монастирок" під Бучачем. Збереглась будівля міської ратуші, зведена в 1751 р. коштом М. Потоцького.

У місті в 1672 р. був підписаний договір між Польщею і Туреччиною, що передбачав переділ Поділля між двома сторонами. Кордон пройшов по річці Стрипі. Досі збереглися прикордонні камені, що відмежовували турецькі володіння (східна частина) від польських (західна частина).

Неподалік від Бучача розташоване **село Яблунівка**, в минулому відоме як місто Язловець, де була велика вірменська колонія, процвітали ремесла, відбувались ярмарки. В середині XV ст. містечко як торговельний центр було здатне конкурувати навіть зі Львовом. У ньому збереглися руїни замку (XIV ст.), навколо якого розкинувся нині запущений парк. Серед інших пам'яток - церква Св. Миколая (до 1810 р. - вірменська), споруджена в 1551 р., Успенський костіол (1589-1590 рр.), оточений оборонним муром з вежею. Збереглась також міська ратуша.

Селище Вишневець було власністю сина литовського князя Ольгерда Дмитра-Корибута, який у 1395 р. розпочав будівництво замку. В 1640 р. замок був перебудований воєводою Ієремією Вишневецьким, а невдовзі зруйнований козаками і - пізніше - турками. Прийнявши католицизм, воєвода спорудив поруч із замком костіол Св. Михайла (1645 р.), зруйнований уже в радянський час. Його син Михайло-Корибут Вишневецький, що пізніше став польським королем, на місці колишнього замку спорудив палац (1720-1744р.), який зберігся до наших днів.

В садибі бували російський цесаревич Павло I, польський король Станіслав Август, французький письменник Оноре де Бальзак.

Після 1852 р. маєток неодноразово переходив від одного господаря до іншого, що супроводжувалось неминучою втратою значних художніх цінностей. Під час Першої світової війни палац був остаточно пограбований і частково зруйнований. У 1920 р. його було відновлено за участю В.Городецького, але чотири роки потому споруду знищила пожежа. Відновлений у 1960-х роках, палац частково втратив свою архітектурно-художню цінність.

Англійський парк, закладений у 1789 р., в радянський період зазнав серйозних втрат від стихійних порубок, безсистемних насаджень і порушення початкового планування. Збереглася замкова церква Воскресіння 1530 р. (перебудована у XVIII-XIXст.), в якій поховані православні предки Корибутів-Вишневецьких. Вона відома ще й тим, що тут відбулися заручини Марини Мнішек із Лжедмитрієм.

Попри всі досить відчутні втрати, цей ансамбль і досі є одним із найцінніших серед історико-архітектурних пам'яток України.

Перша згадка про **Гусятин** відноситься до 1559 р. Давнє поселення було розташоване на обох берегах р. Збруч. У 1772 р., після першого поділу Польщі,

кордон пройшов по річці Збруч, і лівобережна частина Гусятина стала територією Австрії. Відтоді існує два населених пункти - селище в Тернопільській і село в Хмельницькій області - з однією назвою.

В Гусятині збереглася синагога, споруджена у другій половині XVI ст. - один із найкращих зразків іудейської культової архітектури в Україні. Серед пам'яток міста - Онуфріївська церква (XVI ст.) і монастир бернардинців (XVI ст.).

Палац, оточений парком, і костьол (XVIII ст.) збереглися в м. Залішки.

Залишки міських укріплень Збаража, зруйнованих ще в 1589 р., збереглися поблизу с. Старий Збараж. Замок неодноразово зазнавав руйнувань і знову відбудовувався, але під час Другої світової війни остаточно перетворився на руїни. Нині продовжуються реставраційні роботи, розпочаті ще в 1965 р. У 1994 р. замок включений до складу державного історико-архітектурного заповідника.

В селі Кривче знаходиться знаменита Кришталева печера, що є однією з найбільших у світі гіпсових печер.

У центрі села збереглися залишки замкових споруд, дві оборонні вежі (ХУПст.).

Зберігся замок 1516 р. в селищі Заложці. В Микулинцях крім руїн замку середини XVI ст., ще два історико-архітектурних об'єкти 1760-х років - Троїцький костьол і палацовий комплекс, перебудований у середині XIX ст. Нині в палаці розмістилась обласна лікарня, парк навколо нього запущений. Залишки замку, відомого як "оборонна вежа Володимерського" (напівзруйновані вежа, вали і рови), збереглися в с.Новосілка. В с.Окопи вистояли Львівські і Кам'янецькі ворота, частково збереглись вали і оборонні рови.

В давньому містечку Підгайці уціліли костьол 1634 р., синагога XVI ст. і церква Успення Пресвятої Богородиці 1650-1653 рр.

В містечку Скала-Подільська (давня назва - Ягельниця, до 1940 р. - Скала-над-Збручем) є залишки замку 1538 р. (за іншими даними - 1518 р.), перебудованого з більш давнього (XIV-XV ст.), який, у свою чергу, був споруджений на місці давньоруського городища. Збереглися дві вежі, напівзруйнований палац і фрагменти оборонних мурів. Неподалік - костьол XVII ст. з мурами, вежею і бійницями. Міський парк-дендрарій закладений на початку XIX ст.

Багато старовинних пам'яток є у **м.Теребовля**. Тут збереглися зведені на горі вали давньоруського міста (перша згадка про нього відноситься до 1097 р.), де пізніше було споруджено замок. Нині від замку залишились лише руїни. В 1687р. місто і замок були захоплені і спалені татарами. Пам'ятки Теребовлі представлені комплексом будівель монастиря кармелітів (1635-1639) і церквою Св. Миколая (XVI ст.). На околиці міста на високій горі над глибоким урвищем збереглися руїни василіанського монастиря (XVI ст.), відомого під назвою "Підгорянський" ("Угорницький").

Потужний замок був споруджений у 1610 р. в м.Чортків. Від нього збереглися дві башти і оборонні мури. У XVIII ст. замок втратив оборонне значення, і його башти були перебудовані на палац.

В місті є також дві пам'ятки дерев'яної архітектури - Воскресенська (1738 р.) і Успенська церкви (1635 р.) Збереглися домініканський костюл (1731 р.), монастир кармелітів (1635 р.), ратуша (XIX ст.).

В місті Кременець (історична Волинь) на вершині однойменної гори збереглися залишки замку IX-XVI ст., який згадується в різних джерелах 1064, 1227, 1241, 1255 років. За літописними свідченнями, замок не вдалося взяти ні угорському королевичу Андрію, ні Бату-хану, ні хану Куремсі. І лише в середині ХІІ ст. він був зруйнований за наказом Бурундая, хоча невдовзі його відбудував син Данила Галицького Мстислав Данилович (можливо, небіж Данила Володимир Василькович). Тоді ж була споруджена і замкова церква Св. Михаїла.

З 1536 р. упродовж 20 років замком володіла дружина короля Сигізмунда І, королева Бона Сфорца.

Після зруйнування замку в 1648 р. козацьким загonom він більше не відновлювався. Частково збереглися лише мури і дві башти.

Уціліли францісканський костюл (тепер Миколаївський собор) з келіями XVI-XVII ст. і Богоявленський монастир (1760 р.).

Ще однією пам'яткою є комплекс колегіуму у складі навчального корпусу, монастирських споруд і костюлу Св. Ігнатія Лойоли і Св. Станіслава Костки, зведений у 1731-1734 рр. коштом князів Вишневецьких. Це один із найзначніших барокових ансамблів України. В 1809 р. тут закладено парк із ботанічним садом.

У 1805 р. єзуїтський колегіум був перетворений на Вищу волинську гімназію, а 1819 р. - на ліцей, у якому навчався польський поет Юліуш Словацький (у будинку, де він жив протягом 1814-1828 рр., створено музей). Після придушення польського повстання 1831 р. ліцей був ліквідований, його майно, в тому числі і бібліотека, передано університету Св. Володимира.

Почаїв (історична Волинь) уперше згадується під 1450 р. Головним туристичним об'єктом міста є Свято-Успенська Лавра (заснована в 1597 р.) Ансамбль монастиря став формуватися в XVII-XIX ст. Центром ансамблю є Успенський собор, який має нетрадиційну просторову орієнтацію: головний його фасад звернено на південь, а вівтар - на північ. У товщі гори під Успенським собором міститься триярусний печерний комплекс XV-XVI ст. з підземними церквами, там зберігається камінь із відбитком ступні Богородиці.

В 1906-1912 рр. за проектом О.Щусєва споруджено Троїцький собор, стилізований під новгородсько-псковську середньовічну архітектуру. В інтер'єрі собору збереглися мозаїки, виконані за ескізами М. Реріха.

На початку XVII ст. в місті було засновано друкарню, яка діяла до 1917 р.

В 1713 р. монастир перетворено з православного на уніатський, і на середину XVIII ст. він став провідним серед василіанських монастирів України. В 1831 р., після польського повстання, Почаївський монастир був переданий Російській православної церкві. В 1838 р. монастир здобув статус лаври - четвертої в Російській імперії після Києво-Печерської, Троїце-Сергієвої та Олександрівської.

В Почаєві збереглися також церква Всіх Святих (1773-1775) і Покровська церква (1643 р.; перебудована в 1746 р.).

Одним із найвідоміших у світі місць, пов'язаних із вшануванням Божої Матері, є село Зарваниця. Тут був споруджений монастир (з 1922 р. - Св. Іоанна Хрестителя). В 1867 р. Папа Пій IX благословив чудотворну ікону Божої Матері Зарваницької. Паломництво у святе місце триває від дня Св. Юрія (6 травня) до свята Покрови Пречистої Діви Марії (14 жовтня). В 1995 р. Зарваниця визнана місцем прощі віруючих греко-католицької церкви, куди стікаються сотні тисяч прочан із багатьох країн світу.

3.3.3. Хмельницька область

Розташована в західній частині України. Її площа становить 20,6 тис. кв. км (3.2% території країни).

Область розташована в лісостеповій зоні. На території області 165 річок, які належать до басейнів Дніпра (Горинь, Случ та ін.), Південного Бугу (Бужок, Вовк, Згар, Рів, Іква), Дністра (Збруч, Жванчик, Смотрич).

В області 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі 8 пам'яток садово-паркового мистецтва (Антонінський, Голозубинецький, Малівецький, Михайлівський, Новоселицький Полонського району, Новоселицький Старокостянтинівського району, Полонський, Самчиківський парки). В області розташований Національний природний парк "Подільські Товтри". Природною пам'яткою є Смотрицький каньйон у долині р. Смотрич. Відома печера знаходиться в с. Черче.

До природних рекреаційних ресурсів Хмельниччини належать сприятливі кліматичні умови, мальовничі краєвиди, значні лісові масиви, а також джерела мінеральних вод поблизу Сатанова (маломінералізовані води типу "нафтуса"), в Полонському районі (радонові). Сатанів, розташований у долині р. Збруч, на схилах Товтр, є відомим бальнеологічним курортом. В області діє 27 готелів.

В області налічується 3 заповідники (національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець", державний історико-культурний заповідник у м. Кам'янець-Подільському, державний історико-культурний заповідник "Самчики"), і 9 музеїв із 3 відділами. Серед них - Меджибізький регіональний історико-етнографічний музей-фортеця, меморіальний музей А.Ахматової (с.Слобідка Шелехівська). Загальна кількість пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і монументального мистецтва у Хмельницькій області складає 2015 одиниць. На державному обліку перебуває 387 пам'яток архітектури і містобудування.

Значна частина історико-культурної спадщини зосереджена в м. Кам'янець-Подільському - історичній столиці Поділля. Місто-музей Кам'янець-Подільський, що включає понад 100 пам'яток, виникло на рубежі XI-XII ст. На початку 1370-х рр. воно було центром Поділля у складі Литовської держави під владою князів Коріятовичів. З 1374 р. місто володіло магдебурзьким правом, що приваблювало сюди чисельних переселенців із руських, польських, вірменських земель. У XIV ст. в місті існували 3 окремі общини - руська, вірменська,

польська, кожна з яких користувалася правом самоврядування. В 1670 р. український магістрат був об'єднаний з польським, що практично означало ліквідацію самостійності української общини.

У 1375 р. Папа Григорій XI видав буллу про створення Подільської католицької біскупії з центром у Кам'янці. Тут з'явилися чернечі ордени домініканців, францісканців та ін., були споруджені католицькі храми.

В 1434 р., після створення на території Західного Поділля Подільського воєводства у складі Польщі, місто стало його офіційним центром.

Як і все західне Поділля Кам'янець протягом 27 років (1672-1699) перебував під турецькою владою і був за цей час майже спустошений. Після відновлення на цих землях польської влади сейм звільнив місто від сплати податків терміном на 10 років.

Після другого поділу Польщі Кам'янець увійшов до складу Росії. Після приєднання до Російської імперії Бессарабії в 1812 р. кордон із Туреччиною відсунув далеко на південь, Кам'янецька фортеця втратила своє оборонне значення і стала використовуватись як в'язниця. У період між 1814 і 1823 рр. її в'язнем тричі ставав Устим Кармалюк.

У 1830-х рр. у Кам'янці служив військовим лікарем В.Даль. На місцевому матеріалі він написав історичну повість "Подільська".

В 1918 р. в місті був відкритий перший український університет, ректором якого став Іван Огієнко. Університет мав факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, сільськогосподарський, правничий, богословський. У радянський період університет був реорганізований і став функціонувати як інститут народної освіти, а пізніше - як педагогічний інститут.

До найцікавіших екскурсійних об'єктів Кам'янець-Подільського належать міські укріплення, які включають старий і новий замки, замковий міст, міську браму і Вірменський бастион.

Старий замок розташований на видовженому скелястому мисі. Перші муровані укріплення, що виникли на цьому місці, датуються II-III ст. і пов'язуються з періодом Траянових війн, зокрема, з римською окупацією Дакії. Збереглися - Мала Південна і Денна башти оборонного муру XII-XIII ст.

В XIV - в середині XV ст. були зведені башти Чорна, Лянцкоронська, дві Комендантські, "Рожанка", Водяна, Мала Західна, Ласька, Тенчинська, "Ковпак", Папська. В середині XVI ст. до них додалися Нова Східна і Нова Західна башти, східний замковий мур із брамою і підземною галереєю та ін. споруди.

На початку XVII ст. з західної сторони фортеці на відстані 23 м від Старого замку споруджені нові укріплення, що здобули назву Нового замку (зберігся лише частково).

Старий замок з'єднується з островом Старого міста Замковим мостом, який у 1672 р. був сильно пошкоджений під час турецького штурму. У 1685-1686 р. турки, які заволоділи фортецею, здійснили його кардинальну реконструкцію, чим пояснюється назва мосту - Турецький. На цьому мосту був страчений турками Юрій Хмельницький.

У прибережній смузі каньйону р.Смотрич розташовані оборонно-гідротехнічні системи Нижньої Польської і Руської брам, які дозволяли перекрити підступи до міських воріт у результаті затоплення каньйону водою.

Комплекс Верхньої Польської брами складається з башти Стефана Баторія, оборонних мурів і Турецького бастиону.

Серед пам'яток Кам'янець-Подільського - башта-дзвіниця Вірменської миколаївської церкви, спорудженої в кінці XV - на початку XVI ст.

Еклектичним поєднанням елементів готики, бароко відзначається будівля, в якій з кінця XIV ст. до 1658 р. містився русько-польський, а в XVII ст. - польський магістрат.

Комплекс кафедрального собору включає костьол Святих Петра і Павла (XV ст.), дзвіницю (XVI ст.) і Триумфальну арку. В період турецького панування (1672-1699) над однією з каплиць Петропавлівського собору споруджено мінарет, що свідчить про перетворення костьолу на мечеть. У 1765 р. мінарет був увінчаний виготовленою у Гданську чавунною статуєю Мадонни. В середині XIX ст. інтер'єр доповнили вітражі з богемського скла; було встановлено новий орган роботи віденських майстрів. Триумфальну арку споруджено 1781 р. на честь приїзду до міста польського короля Станіслава Августа.

З 1954 р. обласним центром став Хмельницький (раніше Проскурів). Час заснування міста не відомий, хоча на початку XV ст. на східному березі р. Пłosкої в місці її злиття з Південним Бугом уже існувало поселення, обнесене глибоким ровом. У документах 1493 р. невелике поселення з дерев'яною фортецею і сторожовим гарнізоном згадується як Пłosкирів. З XVIII ст. його назва трансформується у Проскурів.

У 1890-1894 рр. тут у 46-му Дніпровському полку служив О.Купрін, який саме тоді написав свої перші твори.

В с. Антоніни зберігся садибний комплекс XIX ст. з манежем, флігелем, брамою і огорожею.

В Білогір'ї (до 1946 р. - Ляхівці) частково зберігся замок, побудований у 1774р. князями Яблоновськими.

На лівому березі Дністра розташоване село Жванець. Зручне його розташування в місці переправи через Дністер обумовило розвиток містечка, яке з 1646 р. володіло Магдебурзьким правом. У XVI ст. тут, навпроти Хотинської фортеці, що належала молдавському господарю, було споруджене укріплення, пізніше перетворене на замок. Від нього збереглися лише руїни. В 1782-1786 рр. тут було споруджено Вірменський костьол.

Одним із давніх подільських поселень є Зіньків, який уперше згадується в 1404 р. У XV ст. тут був споруджений замок. Містечко отримало Магдебурзьке право (1458). Зіньків відомий ще з XV ст. своїм гончарним промислом. До нас дійшли руїни місцевої фортеці XII-XIV ст. і Троїцького костьолу, а також поміщицька садиба XIX ст. у стилі класицизму.

У м. Летичів є кілька пам'яток. Серед них Михайлівська церква (XVII ст.; перебудована в 1836 р.). В першій половині XV ст. (за іншими даними - в XVI ст.) тут споруджено замок. Неподалік від нього було зведено костьол Пресвятої

Діви Марії (відомий з 1546 р.), навколо якого в XVII ст. виникає домініканський монастир, широко відомий завдяки чудотворній іконі Летичівської Божої Матері.

Палацово-парковий ансамбль у с.Маліївці включає палац (1788 р.), мур і міст з обелісками (XVIII ст.), водонапірну башту (початок XIX ст.), господарчі приміщення (XIX ст.).

Садибний комплекс у стилі "ампір" посеред пейзажного англійського парку, що включає палац, стару браму з групою будівель, господарчі приміщення, знаходиться в с. Самчики. Заснована в першій половині XVIII ст., на початку XIX ст. садиба перетворена новим власником на цілісний архітектурний ансамбль. Палац зведений у 1814 р. Тут збереглось витончене оздоблення інтер'єрів. У Самчиках збереглась також церква XVIII ст. В селищі Меджибіж є кілька історико-архітектурних пам'яток. Серед них - церква (1586 р.) і руїни Троїцького костьолу (1632 р.). Спорудження міського замку розпочате ще в давньоруський період. У XIII ст. в ході боротьби Данила Галицького з татарами замок був зруйнований. Наприкінці XIV ст. зведені нові укріплення, що розширювалися протягом XV-XVIII ст. У XVI ст. у південно-східній частині фортеці збудовано двоповерховий палац. На її території зберігся костьол (XV ст.), а також східна, північна, північно-західна і кругла башти, кордегардія.

В Меджибожі знаходиться найбільша святиня хасидів поховання засновника цієї релігійної течії Баал-Шем-Това (Бешт). На Поділлі хасидські святині є також у Брацлаві, Вінниці, Полонному та в інших місцях.

В селищі Сатанів збереглися залишки міських воріт (на місці давнього південного в'їзду до міста), замку (XV- XVI ст., 1724 р.), комплекс споруд Троїцького монастиря (XVI-XVIII ст.), синагога (1532 р.).

В с.Сутківці знаходиться Покровська церква-фортеця (XIV-XV ст.), яка не має в Україні аналогів за своїм архітектурно-планувальним вирішенням. Збереглися також руїни замку (XIV ст.), що разом з церквою входив до єдиного оборонного комплексу.

В м.Ізяслав (історична Волинь) знаходяться комплекс споруд монастиря бернардинців (початок XVII ст.), руїни замку (1539 р.), костьол Св. Іоанна Хрестителя (1559, 1756 рр.).

У м.Старокостянтинів (історична Волинь) збереглися залишки замку (1516-1571 рр.), заснованого князем Острозьким, костьол Св. Іоанна Хрестителя (1754) р. і руїни костьолу (1612 р.) на території колишнього монастиря домініканців.

Контрольні питання

Яка територія має назву Поділля?

Де розташований Національний природний парк "Подільські Товтри"?

Де знаходиться печера Атлантида?

Де знаходиться печера Кришталева?

В якій місцевості розташований курорт Заліщики?

Де розташований курорт Сатанів?

Яка попередня назва міста Бар і ким воно перейменоване?

Який відомий авіатор жив у с. Вороновиця в XIX ст.?
Хто з російських поетів народився на Вінниччині і в якому місті?
Яке подільське місто можна назвати історичним містом-музеєм?
Хто з художників жив і працював у с. Кукавка Вінницької області?
Який відомий курорт, що функціонує на основі радонових джерел, розташований на Вінниччині?
Які центри релігійного паломництва відомі на Тернопільщині?
В якому храмі збереглась мозаїка, виконана за ескізами М. Реріха?
В якому місті служив військовим лікарем В. Даль?
Де знаходиться "Турецький міст"?
Які об'єкти релігійного паломництва відомі на Хмельниччині?

Теми рефератів

Ресурсний потенціал розвитку спелеотуризму на Поділлі.
Розвиток курортного господарства на Поділлі.
Об'єкти релігійного паломництва на Поділлі.

Розділ IV. Туристичні ресурси Лівобережної України

4.1. Туристичні ресурси Чернігівської області

Чернігівщина розташована на півночі України на лівому березі Дніпра, в басейні Десни, в зоні Чернігівського Полісся. Площа області - 32,9 тис. кв. км (5,3% території України).

Чернігівщину пересікають 196 річок, серед яких головними є Дніпро, Десна, Сейм.

У Чернігівській області налічується 528 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. Тростянецький і Сокиринський парки.

Тростянецький дендропарк розташований на сході Чернігівщини в селі Тростянець Ічнянського району (ще два містечка з однойменною назвою є в Сумській і Вінницькій областях).

Перша документальна згадка про Тростянець відноситься до 1549 р. Хутір Крячів біля Тростянця в 1820 р. був куплений Іваном Скоропадським, що походив із гетьманського роду. З 1833 року розпочато будівництво палацу, закладено парк, що має славу одного з найкращих у Європі. Тростянецький дендропарк створений на безлісній рівнині, якщо в балці не рахувати невеликої діброви посеред степу під назвою Богівщина. З цього місця й бере початок парк. На відведеній для цього території було викопано 4 ставки, навколо яких насаджено листяні породи дерев - тополя, клен, липа, дуб, береза, а також хвойні - ялина, сосна. Значну частину території парку займають штучні ставки загальною площею водного дзеркала 10 га.

З 1858 р. увага зосереджена на формуванні штучного рельєфу, на зразок того, який І. Скоропадському довелося бачити у французьких парках. 28 років знадобилося для створення гірського саду на насипних пагорбах заввишки 30-35 м у північно-східній частині парку - так званих "швейцарських Альп".

У парку були споруджені загати, греблі, мости. Його прикрашали скульптури міфічних героїв і богів, альтанки.

У 1886 р. в парку налічувалось понад 620 порід дерев і чагарників. Нині в дендрологічний колекції парку ця цифра сягає 1700. Крім місцевої флори, в парку прижились переселенці з інших географічних зон континентів: плакуча ялина, посаджена над могилою І. Скоропадського, коркове, кавове, оцтове та інші рідкісні породи дерев. У 1940 р. Тростянецький парк оголошено державним заповідником.

У палаці Скоропадських була картинна галерея, що складалась переважно з полотен із краєвидами України.

Ще один знаменитий парк Чернігівщини - Сокиринський.

Перша згадка про село Сокиринці відноситься до 1092 р. В 1716 р. селом володів прилуцький полковник Гнат Галаган. Його онук Павло в 1829 році збудував новий будинок, а навколишній ліс упорядкував у стилі англійського парку.

Сокиринський палац критими переходами з'єднується з флігелями. Ворота з огорожею, службові приміщення, господарчі двори, оранжерея входять до єдиного на Лівобережжі комплексу подібного типу.

Г.П.Галаган цікавився етнографією рідного краю. В 60 кімнатах сокиринського палацу містилась унікальна колекція старовинних предметів, творів українського і світового живопису.

З 1823 р. почалось формування ландшафту Сокиринського парку, в який гармонійно вписувались паркові споруди: дві альтанки (збереглась одна з них - ротонда), церква із дзвіницею, каплиця, колодязь, греблі, містки (Красний і Готичний), скульптури.

Садба уціліла, але в ній довгий час функціонувало сільське професійно-технічне училище, що спеціалізувалось на підготовці переважно механізаторів. Це супроводжувалось господарською забудовою, виникненням безсистемних насаджень, що порушувало архітектурну цілісність і об'ємно-просторову композицію парку.

Все нові палацово-паркові ансамблі створювались на Чернігівщині, так само як і по всій Україні, протягом другої половини XVIII - на початку XIX ст. їх власники збирали цінні наукові колекції, засновували картинні галереї, бібліотеки. Сформувався феномен садибної культури на базі культури різних верств населення (аристократії, помісного дворянства, шляхти, козацької старшини) та елементів народної культури. Палацово-парковий комплекс зберігся також у Качанівці, яка знаходиться в Ічнянському районі. Вона була власністю співака Федора Коченовського. З 1770 р. село переходить у володіння графа П.О. Румянцева-Задунайського, генерал-фельдмаршала, за наказом якого розпочато будівництво палацу і закладення парку.

В 1824 р. господарями Качанівки стали Тарновські. Цей рід походить від козацької старшини. Перший із Тарновських, Григорій Степанович, створив театр, зібрав колекцію живопису, в якій були полотна А. Ван-Дейка, О. Іванова, К.Брюллова, О.Кіпренського, І.Айвазовського та ін. Його гостями були М.Глінка, С.Гулак-Артемівський та інші видатні діячі культури.

Г.С.Тарновський поклав початок збиранню автографів. У сімейному альбомі Тарновських, що нині зберігається в Чернігівському історичному музеї, на його 37 сторінках налічується 604 автографи.

В Качанівці М. Гоголь уперше читав перед поважним зібранням "Тараса Бульбу", "Одруження".

Перше виконання Увертюри і окремих частин опери М. Глінки "Руслан і Людмила" теж відбулось у Качанівці, де вони були зіграні садибним оркестром.

У Качанівці побували М. Костомаров, М. Максимович, Марко Вовчок, І.Рєпін, М. Врубель, Д. Яворницький і багато інших діячів вітчизняної і світової культури.

Неодноразово бував у Качанівці Тарас Шевченко. Господарями садиби були збережені малюнки, картини, вірші поета після його арешту. Пізніше вони лягли в основу Шевченкіани Василя Тарновського (молодшого), при якому Качанівка досягла свого найвищого розквіту.

У "Лицарському залі" качанівської садиби була створена галерея портретів українських гетьманів, серед яких і портрет І. Мазепи. Більшість експонатів цієї галереї не збереглося. В.Тарновський володів унікальною колекцією козацьких атрибутів, що налічувала близько 1 тис. експонатів: шаблі, хоругви, літаври і навіть гетьманська булава І.Мазепи. Зібрання українських старожитностей зацікавило І. Рєпіна, який у 1880 р. разом із В. Серовим приїхав до Качанівки з метою зробити ескізи до картини "Запорожці".

В 1898 р. міркування матеріального порядку змусили В.Тарновського продати Качанівку. Сам він перевіз свою колекцію до Києва і невдовзі помер. В. Тарновський був похований на Аскольдовій могилі, а пізніше його прах був перенесений на Звіринецьке кладовище. Своє зібрання він заповів Чернігівському українському земству, яке в 1902 році відкрило в Чернігові музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського. Сьогодні колекція не є цілісним зібранням: її експонати входять до 7 розрізнених експозицій.

Новий власник Качанівки, П.І Харитоненко, подарував маєток своїй дочці, яка разом зі своїм чоловіком М.С.Олівою цікавилась мистецтвом. У коло спілкування подружжя входили О.Н.Бенуа, К.Сомов, В.Серов та інші художники, які бували в їх петербурзькому домі. В 1915 р. Качанівку відвідав Петров-Водкін і був від неї у захваті.

Качанівський парк за всіма параметрами витриманий у європейських традиціях садово-паркового мистецтва. Тут є алеї, складна система доріг і стежок, "давні" руїни, галявини, пагорби, озера, острови, мости, скульптури, альтанки і т. ін.

У качанівській садибі в різний час розміщувались дитячий будинок, кліматичний санаторій, евакогоспіталь, туберкульозний санаторій. Пам'ятка зазнала значних руйнувань, що заторкнули не лише дім, а й парк, який перетворився на суцільні лісові хащі. Не збереглися зимовий сад, картинна галерея, скульптури, посуд, меблі. Зруйновані інтер'єри палацу.

В 1981р. Качанівку оголошено історико-культурним заповідником, розпочалися реставраційні роботи.

Найдавніші поселення людини на території Чернігівщини виникли в епоху палеоліту (бл. 100 тис. років тому).

Сучасна Чернігівщина була периферійним регіоном державного утворення, етнічне ядро якого становили іраномовні скіфи (VII-VI ст. до н.е.). Скіфські кургани і городища виявлені в Бахмацькому, Ніжинському та інших районах області.

У II-V ст. басейн Десни та її притоків - Сейму, Снову, Остра - населяли ранні слов'яни, що в літописних джерелах іменуються сіверянами.

З IX ст. край перебував під владою київських князів. Міжусобна боротьба між князями-братами Мстиславом і Ярославом завершилась відокремленням Чернігівщини від Києва в результаті Листвинської битви (в с. Листвин поблизу Чернігова, 1024 р.). В 1026 р. в Городці на Десні Мстислав Володимирович і Ярослав Володимирович уклали договір, за яким руські землі були поділені між ними по Дніпру. Ярославу дісталось Правобережжя, а Мстиславу - Лівобережжя. Після смерті Мстислава в 1036 р. Лівобережжя знову було приєднане до володінь Ярослава.

Під владою Мстислава були об'єднані Чернігово-Сіверщина і Тмуторокань. Місто Тмуторокань на Таманському півострові вперше згадується в літописах під 988 р., а востаннє - в 1097 р.

Після смерті Ярослава в 1054 р. чернігівський престол посів Святослав Ярославич. Коли в 1073 р. він був посаджений на князівство в Києві, Чернігів перейшов до його брата Всеволода (1073-1076), що пізніше також став княжити в Києві, передавши в 1078 р. чернігівський престол, відвойований у результаті впертої боротьби з нащадками Святослава, своєму синові Володимирі Мономаху. В 1094 р. Олег Святославич у союзі з половцями відвоював у Володимира Мономаха Чернігівську землю, яка була закріплена за Святославичами з'їздом князів 1097 р. в Любечі.

У 1098 р. зі складу Чернігівського князівства виділилося Новгород-Сіверське князівство, а в 1127 р. - Муромо-Рязанська земля. Чернігівські князі й пізніше неодноразово посідали київський престол, їх влада деякий час поширювалась також на Переяслав і Галич.

У XII ст. чернігівські князі змушені були відбивати набіги половців на свої землі. Один із таких походів новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. став сюжетною основою "Слова о полку Ігоревім".

Давньоруський період характеризувався високим рівнем розвитку культури краю. Тут склалася власна архітектурна школа. З 19 архітектурних споруд цього періоду, які збереглись на території України, 6 знаходиться на чернігівській землі. (Борисоглібський, Спасо-Преображенський, Успенський собори, Іллінська і П'ятницька церкви в Чернігові та Юр'єва божниця в Острі).

Після татаро-монгольської навали 1239 р. південні і північно-східні райони Чернігово-Сіверщини були спустошені, і лише північні лісові масиви стали притулком для уцілілого місцевого населення. Чернігів втратив значення політичного центру. Резиденцією чернігівських князів став Брянськ, куди князь Роман переніс у 1246 р. столицю.

В XIV ст. долю Чернігово-Сіверщини вирініла битва на Синіх Водах: територія перейшла під владу великого литовського князя Ольгерда Гедеміновича. Першим удільним князем литовської доби, згадуваним у літописах, був його син Корибут - Дмитро Ольгердович.

З 1500 р. удільні князі Чернігово-Сіверщини перейшли під владу московського князя. Основним політичним наслідком війни між Литовською і Московською Руссю стало укладення в 1503 році договору, за яким чернігівські землі, за винятком невеликої придніпровської смуги поблизу Остра, були включені до складу Московської держави.

Неодноразові дипломатичні і військові спроби Речі Посполитої повернути чернігівські землі не увінчалися успіхом. Тільки за Деулінським перемир'ям (1618 р.) на Чернігівське князівство знов поширилася влада польського короля. У 1635 р. було створене Чернігівське воєводство, яке об'єднало новгород-сіверські, конотопські, путивльські та інші північні землі. Південні ж райони - (Ніжин, Остер, Батурин) - були приєднані до Київського, а Любеч і Стародуб - до Смоленського воєводства.

Під час Визвольної війни Лівобережжя було надійним тилом Б.Хмельницького, що забезпечував народну армію продовольством, зброєю і був значним резервом поповнення її рядів. В 1648 р. були створені Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський полки для безпосередньої участі в бойових діях проти польського війська.

Білоцерківський договір 1651 р. дав змогу польській шляхті повернутись на насиджені місця, і значна частина місцевого населення (2 тис. сімей із Чернігова, Ніжина, Батурина, Борзни) змушена була в пошуках кращої долі переселитися на Слобожанщину, де з ініціативи І.Дзиковського було засноване місто Острогозськ.

За Андрусівською угодою (1667 р.) Чернігово-Сіверщина переходила під владу Росії.

В 1781 р. адміністративний устрій цих земель був підданий реорганізації замість козацьких полків були створені Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. Територія Ніжинського, Прилуцького і Стародубського полків, Козелецького і Остерського повітів була включена до Київського намісництва. В 1796 р. землі краю об'єднані у складі Малоросійської губернії з центром у Чернігові. В 1802 р. створена Чернігівська губернія.

В XIX ст. Чернігівщина переживає період національного відродження. Активно діє Чернігівська громада, членами якої в різний час були Л. Глібов, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, О.Русов, І.Шраг та ін. У 1861-1864 рр. Виходить український тижневик "Чернігівський листок", редагований Л.Глібовим. Після виходу валуєвського циркуляру 1863 р. громада була розгромлена, її найактивніші члени заарештовані і вислані в північні губернії Росії.

У радянський період адміністративний устрій території зазнав чергових змін. У 1925 р. було скасовано губернію і організовано 5 округів (Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сновський, Чернігівський), а в 1932 р. створено Чернігівську область.

На Чернігівщині на державному обліку перебувають 5,5 тис. пам'яток історії і культури. 230 пам'яток архітектури внесено до Державного реєстру.

В області 5 історико-культурних заповідників, 19 музеїв з 9 відділами. В селі Мезин (Мізин) виявлено одну з найстаріших палеолітичних стоянок в Україні (XV тис. до н.е.) і городище VI-V тис. до н.е. В 1965 р. відкрито Мезинський музей, де представлено 41 тис. експонатів.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського є одним з найстаріших в Україні. Він створений у 1896 р. на основі приватних колекцій любителів старожитностей, меценатів. У фондах музею зібрано понад 150 тисяч пам'яток матеріальної і духовної культури, що відноситься до різних періодів історії Чернігівщини. Музей міститься в колишньому будинку губернатора.

В Чернігові є також музей народного декоративно-прикладного мистецтва, художній музей, літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського.

В області є 40 готелів і один готельно-офісний центр. Серед кращих готелів - "Брянськ", "Градецький", "Придеснянський", "Десна".

Історично Чернігів був центром, навколо якого зосереджувались поселення слов'янського племені сіверян. Як місто почав формуватися в кінці VII ст. Перша літописна згадка про Чернігів відноситься до 907 р.

В XIV ст. тут було споруджено фортецю. В XVI ст. Чернігів був прикордонним російським містом, тому тут зводились усе нові укріплення, перебудовувалась і розширювала свої межі міська фортеця. Після включення до складу Росії в кінці XVIII ст. Правобережної України, державні кордони відсунулись далеко на захід, і тому чернігівська фортеця, втративши своє оборонне значення, в 1799 р. була ліквідована.

У Чернігові створено історико-архітектурний заповідник, до складу якого входять 22 об'єкти.

Серед пам'яток археології - Чорна могила (середина X ст.), де, згідно з легендою, поховано князя Чорного - гіпотетичного засновника міста. Один із найбільших некрополів, який включає близько 230 курганів, знаходиться на Болдіних горах - історичній місцевості на правому березі Десни.

На болдінських терасах розташований ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря (XI-XVIII ст.), заснований Антонієм Печерським у 1069 р. Антонієві печери з часом перетворились на багатоярусний підземний комплекс довжиною 315 м. У XII ст. тут було споруджено Іллінську церкву. В 1239 р. монастир був зруйнований і відбудований лише в 1649 р. До наших днів дійшли трапезна із Введенською церквою (1677 р.), корпуси келій, Троїцький собор (1679 р.), будинок архімандрита (1750 р.), дзвіниця (1775р.).

На місці розкопаного дитинця (валу) на початку I тис. були поселення, а з VIIст. це - укріплений центр міста. Протягом XI-XVI ст. навколо нього склався унікальний архітектурний комплекс, з якого уціліли Спасо-Преображенський (XI ст.) і Борисоглібський (XII ст.) собори. На валу збереглись також пам'ятки цивільної архітектури: будинок чернігівського полковника Якова Лизогуба (1690-і рр.), Чернігівський колегіум (1700-1702 рр.), будинки архієпископа (1780р.) і губернатора (1804р.).

Неподалік від Дитинця розташована П'ятницька церква (XII-XIII ст.).

Слецький Успенський монастир був заснований у 1060-і роки посеред хвойного лісу, звідки виводиться його назва. З 1635 по 1649 р. монастир належав єзуїтам.

Головним монастирським храмом є Успенський собор (XII ст.). Серед монастирських будівель - дзвіниця, Петропавловська церква з трапезною і келії.

В місті збереглися храми XVIII ст. - Катерининська (1715 р.) і Воскресенська (1775 р.) церкви.

На території сучасного Новгород-Сіверського виявлені археологічні пам'ятки кам'яного віку, епохи бронзи, періоду формування слов'янських племен.

У IX-X ст. на Замковій горі існувало городище. Після пожежі в X ст. на його місці споруджено нове укріплення. З'їздом руських князів у Любечі (1097) Новгород-Сіверський затверджено столицею Сіверського князівства, що охоплювало територію в середній течії Десни і по річках Снов і Сейму, а також - частково курські землі і володіння в'ятичів.

Спаський монастир заснований в XI ст. Однак монастирський комплекс у його нинішньому вигляді почав формуватися з другої половини XVI ст., коли він був перетворений на резиденцію чернігівського митрополита Лазаря Барановича. В цей же період споруджено Спаський собор, Петропавлівську трапезну церкву, келії, нові мури. Ансамбль набув рис українського бароко.

Протягом 1674-1679 рр. при монастирі діяла перша на Лівобережній Україні друкарня, пізніше переведена до Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові.

В 1791-1796 рр. за наказом Катерини II на місці давнього Спаського храму збудовано Спасо-Преображенський собор за проектом Джакомо Кваренгі - автора Смольного інституту та інших споруд у Петербурзі.

З 1979 р. Спасо-Преображенський монастир входить до архітектурно-історичного заповідника.

Успенський собор розташований на місці, де, за переказами, в дохристиянську епоху стояли ідоли. Після хрещення на місці капища було споруджено храм на честь Богородиці (XI-XII ст.). Точний час спорудження міського собору, що дійшов до наших днів, невідомий, хоча існують свідоцтва про закладення храму в XVII ст.

В Новгород-Сіверському збереглися також Михайлівська (1845 р.) і Прдтеченська (1834 р.) церкви.

Серед пам'яток цивільної архітектури - триумфальна арка з гербами 10 повітів, споруджена на честь приїзду Катерини II в 1787 р. До цього ж періоду відносяться торговельні ряди, що збереглися в центрі міста. Торговельні склади і будинок земства збудовані в XIX ст.

Батурин заснований на початку XVII ст. Стефаном Баторієм. У 1669-1708 рр. місто було резиденцією гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи.

В 1708 р., після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, його столиця Батурин була зруйнована російськими військами. Свій статус столиці козацького Лівобережжя місто повертає за К. Розумовського в 1750 р.

В 1799-1803 рр. за проектом А. Рінальді і Ч. Камерона тут було споруджено палацово-парковий комплекс. Сьогодні палац Розумовського зберігся лише частково.

На кошти Розумовських було побудовано також Воскресенську церкву (1803), у якій похований останній гетьман Кирило Розумовський.

Зберігся будинок Кочубея (XVII-XVIII ст.), в якому розмістився історико-краєзнавчий музей. Уцілів також Покровський собор (1789).

Сьогодні в Батурині функціонує історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця".

Історичним містом є також давній Любеч, який уперше згадується в літописах під 882 роком. Поселення з'явилися на цій території в ранньому залізному віці. Про Любеч як значний торговельний центр згадував у 942 році візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті "Про управління державою".

Любецький замок був споруджений у другій половині XI ст. на місці давнього слов'янського укріпленого городища. Тоді ж Антип (у чернецтві - Антоній Печерський) поклав початок Антонівському монастирю, який існував (з перервами) до 1786 р. На сьогодні збереглась лише печера Антонія.

Місто відоме тим, що тут у 1097 р. відбувся з'їзд, який закріпив руські землі за найбільш впливовими князівськими родами.

На початку XVIII ст. на території старої фортеці за наказом гетьмана І.Мазепи була споруджена будівля господарського призначення, що увійшла в історію під назвою кам'яниці Полуботка (з 1709 р. вона знаходилась на землях останнього).

Ніжин розташований по обидва береги р. Остер. У першій чверті XVII ст. на лівому березі Остра була споруджена цитадель. Після входження Правобережної України до складу Росії ніжинський замок втратив своє оборонне значення і почав руйнуватися. Під час пожежі 1797 р. в місті згоріло понад 100 будинків, значної шкоди було завдано замку. Згодом вали були зрівняні, рів засипаний. Планом забудови міста від 1803 р. тут було передбачено ринок, що існує й сьогодні, хоча на меншій площі. В 1648 р. місто стало центром Ніжинського полку. З 1742 р. через Ніжин проліг поштовий тракт, що з'єднав Глухів з Києвом. У 1770-і рр. було споруджено приміщення Ніжинської поштової контори (сьогодні діє як музей). Тут зупинялись під час подорожей Д. Фонвізін, О.Пушкін, О.Грибоєдов, М.Глінка, Т. Шевченко, В. Даль, А.Міцкевич, С. Гулак-Артемівський та ін.

У Ніжині збереглося приміщення готелю "Не минай". Значну роль в історії Ніжина відіграла грецька громада, заснована тут у середині XVII ст. В 1675р. виникло Ніжинське грецьке братство. Діяли грецький монастир, грецька школа. В 1782 р. у Ніжині налічувалося 140 грецьких сімей (977 чол.). У кінці XVIII ст. після приєднання до Росії Причорноморських територій, Ніжин втрачає значення торговельного центру, і грецькі колоністи починають переселятися в Одесу, Таганрог, Очаків, Херсон. На 1857 р. від місцевої грецької громади залишилося всього 200 чол.

Ніжин був єдиним повітовим містом, що мав вищий навчальний заклад - гімназію вищих наук, засновану в 1820 р. на кошти князів О.А. та І.А.Безбородьків. Навчальний корпус був споруджений за проектом Л. Руска.

Гімназія здійснила вісім випусків. Серед 228 її вихованців - М. Гоголь, Є.Гребінка, Н. Кукольник.

Після реорганізації в 1832 р. навчальний заклад функціонував як Ніжинський фізико-математичний ліцей. У числі його випускників - М.Міклухо-Маклай, батько відомого мандрівника.

1840 р. ліцей був перепрофільований на юридичний, що готував чиновників для роботи в судових установах. Ніжинський юридичний ліцей закінчили Л. Глібов, В. Тарновський (молодший) та ін.

В 1875 р. в результаті чергової реорганізації ліцей був перетворений на Ніжинський історико-філологічний інститут ім. князя Безбородька. В радянський період - Ніжинський науково-педагогічний інститут (1920 р.), інститут народної освіти (1921 р.). З 1934 р. - Ніжинський педагогічний інститут ім. М. Гоголя.

З Ніжином пов'язані дитячі роки С. Корольова, який жив у місті в період з 1901 по 1914 р. і здобув тут початкову освіту.

В Ніжині збереглося багато архітектурних пам'яток: Миколаївський собор (1668 р.); грецька Михайлівська (1731 р.), Троїцька (1733 р.), Преображенська (1748 р.), По-кровська (1757 р.), Христовоздвиженська (1775 р.), грецька Всіхсвятська (1786 р.), Іоанна Богослова (XVIII ст.) церкви; Введенський собор (1788 р.). Серед пам'яток цивільного будівництва - купецький будинок (XVIII ст.) і приміщення ліцею вищих наук (1820 р.).

У Ніжині народився відомий мореплавець Ю.Ф. Лисянський (1773-1837), який у 1801-1806 рр. разом із І.Ф.Крузенштерном здійснив кругосвітню подорож.

Остер - одне з найдавніших міст Придніпров'я, засноване Володимиром Мономахом, що підтверджується літописним свідченням від 1098 р. Місто було закладене як фортеця для захисту руських земель від половецьких набігів. Давнє городище - "Городок Остерський" - є археологічною пам'яткою XI ст.

У південно-східній частині городища збереглася божниця Св. Михаїла, згадувана в літописі. Існує припущення, що вона зведена за Володимира Мономаха. В період князювання його сина Юрія Долгорукого вона була прикрашена фресками (звідси її назва - "Юр'єва божниця"). Пам'ятка частково збереглася.

В 1240 р. місто було спалене. На початку XIV ст. неподалік від нього, ближче до Десни, виросло нове поселення, яке дістало назву Остер.

Палац (1782-1787 рр.), побудований фельдмаршалом П.Румянцевим-Задунайським, частково зберігся в с. Вишеньки.

У селищі Короп розташована єдина в Лівобережній Україні церква-фортеця - Ільїнська (XVIII ст.). Тут збереглися також Вознесенська церква (1764 р.) і садиба Дараганів (Ю.Ф. Дараган був козелецьким полковником).

У Коропі є меморіальний музей народовольця Миколи Кибальчича, що брав участь у підготовці замаху на Олександра II. Він також автор проекту першого у світі реактивного літального апарату.

В с.Густина на початку XVII ст. у володіннях Вишневецьких було засновано монастир. Його архітектурний ансамбль склався в XVII-XVIII ст. Центром

монастирського комплексу є Троїцький собор (1676). У 1994 р. тут відновив своє функціонування жіночий монастир. При обителі є готель для паломників.

У селищі Седнів збереглась садиба Я.Лизогуба (XVII ст.). Уціліли також лизогубівська кам'яниця (1690 р.), Воскресенська (1690 р.), Георгіївська (1747 р., 1852 р.) і Успенська (1860 р.) церкви. Давньоруське місто-фортеця вперше згадується в 1068 р. під назвою Сновськ. Сучасна назва закріпилася за ним із XVI ст.

В містечку Сосниця народився і провів дитячі роки видатний кінорежисер і письменник О. Довженко. Тут створено його літературно-меморіальний музей. У Сосниці тривалий час жила А. Керн, якій присвятив вірші О.Пушкін.

Родом з м. Ічня відомий скульптор І.П.Мартос, автор пам'ятників А.Е.Рішельє в Одесі, Мініну і Пожарському в Москві, М.Ломоносову в Архангельську, Потьомкіну Таврійському в Херсоні, ректор Петербурзької академії мистецтв.

Село Погорільці з кінця XVIII ст. належало Перовським, нащадкам графа О.К.Розумовського. Тут у садибі свого дядька О.О. Перовського - літератора, відомого під псевдонімом Антонія Погорельського - провів свої дитячі роки відомий російський письменник О.К. Толстой, правнук останнього українського гетьмана К. Розумовського. Флігель-ад'ютант Олександра II, в 1861 р., після виходу у відставку, він жив у Погорільцях або в маєтку Червоний Ріг (нині Почейський район Брянської області). У Погорільцях неодноразово бували Володимир, Олександр і Олексій Жемчужникови - двоюрідні брати письменника.

В селі Шевченкове (колишній хутір Іванівський) протягом 22 років жив і похований видатний живописець Микола Ге. В його маєтку бували І. Рєпін (1880 р.), Л. Толстой (1884 р.), засновник московської картинної галереї П.Третьяков (1887 р.). Перебуваючи в домі М.Ге, тут плідно працював М.Врубель.

У селі Заньки народилась М.К.Адасовська - Марія Заньковецька, перша народна артистка України. В Заньках діє її меморіальний музей.

В с.Піски, де народився П.Тичина, діє музей поета.

У краї розвиваються традиційні народні промисли. В Чернігові на фабриці лозяних виробів виготовляють гарнітури плетених меблів, кошики, декоративні вази. В селищі Дігтярі знаходиться фабрика художніх виробів - відомий центр художнього ткацтва (килими, рушники, плахтові тканини, скатерки, купони для жіночих суконь, спідниць тощо). В Прилуках на фабриці художніх виробів тчуть скатерки, серветки, рушники тощо.

Чернігівська область володіє значними ресурсами і має необхідні умови для розвитку туризму.

4.2. Туристичні ресурси Полтавщини

Полтавська область займає центральну частину Лівобережної України. Північні райони області розташовані в лісостеповій, південні - у степовій зоні. Площа області становить 28,8 тис. кв. км. (4,8% території країни).

На Полтавщині налічується 169 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т. ч. дендропарк у с.Устимівка (створений у 1893 р.), Хомутецький парк у садибі Муравйових-Апостолів (початок XIX ст.), полтавський міський сад (парк "Перемога"; заснований у 1803 р. з ініціативи генерал-губернатора князя О.Б. Куракіна). В 1820-1841 рр. на території саду діяла Полтавська школа садівництва, яка пізніше разом із прилеглою частиною саду була передана Полтавському інституту шляхетних дівчат, що містився в колишній садибі С.М.Кочубея. На території міського саду в 1852 р. споруджено будинок Полтавського міського театру.

Основою курортних ресурсів області є джерела мінеральних вод у Миргородському, Великобагачанському, Новосанжарському, Кременчуцькому, Хорольському районах.

Курорт Миргород функціонує з 1914 р. Перше мінеральне джерело було відкрите тут у 1912 р. місцевим лікарем І.А. Зубковським, який і заснував першу водолікарню. В 1916-1919 рр. створено курортний комплекс, який включав водолікарню, їдальню-клуб, грязелікарню. Всі ці приміщення були розібрані в 1970-80-і роки.

З 1976 р. функціонує перше в Україні спеціалізоване відділення для лікування хворих на цукровий діабет. На сьогодні "Миргородкурорт" об'єднує санаторії "Хорол", "Миргород", "Березовий гай", "Полтава", які можуть одночасно прийняти 3,5 тис. хворих.

В області є 44 готелі, один мотель і один готельно-офісний центр. У Полтаві є готель "Турист", мотель "Полтава". Серед туристських готелів області - "Україна" в Миргороді, "Кремін" у Кременчуці. Функціонують також туристичні бази "Новосанжарська", "Сонячна", "Бузковий гай", "Кротенківська".

Полтавщина заселена з доби пізнього палеоліту (понад 20 тис. років тому).

На Полтавщині виявлено близько 50 пам'яток скіфсько-сарматського періоду. Серед них виділяється **Більське городище** - одна з найбільших у Європі скіфських археологічних пам'яток. Деякі дослідники пов'язують його з Гелоном, що згадується Геродотом у його "Історії греко-перських воєн". Городище з прилеглою територією оголошено заповідником.

У VIII-IX ст. територію Полтавщини населяли переважно сіверяни. В IX-Xст. край належав до Переяславської землі. По Ворсклі в її нижній і середній течії проходив південний кордон давньоруської держави, що відмежовував її від територій, де безперешкодно пересувались кочові племена - печеніги, половці та ін. Ще за Володимира Святославича розпочато будівництво укріплень по Остру, Трубежу, Сулі, Стугні (Посульська лінія).

Полтавщина входила до складу Черкаського і Переяславського староств Київського воєводства. В той час, за свідченням французького інженера Г.-Л. де Боплана, на Полтавщині існувало понад 300 поселень. Великі земельні наділи мали тут польські магнати - Жолкевські, Конєцпольські, Потоцькі та ін. Найбільшими землевласниками були князі Вишневецькі. Ярємі (Єрємії) Вишневецькому належали на Лівобережжі - переважно на Полтавщині - 53 великих населених пункти (Ромни, Лохвиця, Лубни, Пирятин, Глинськ, Хорол, Полтава). Столицею володінь Я.Вишневецького були Лубни, де він побудував

розкішний палац, зруйнований козаками в 1648 р., в ході боїв з польською армією, оскільки Ярема Вишневецький із своїм 6-тисячним надвірним військом воював на боці польського уряду. Його син Михайло в 1669-1673 рр. був польським королем.

Після початку визвольної війни були створені Полтавський, Миргородський, Лубенський, Гадяцький полки.

Полтавщина, як і Чернігівщина, була надійним тилом армії Б.Хмельницького.

Після скасування в 1781 р. Гетьманщини територія Полтавщини входила до складу Київського, Чернігівського, Катеринославського (з 1783) намісництв, а з 1796 р. - Малоросійської губернії. В 1802 р. була створена Полтавська губернія.

В 1925 р., після скасування губернського поділу, Полтавщина складалася з 5 округ. У 1932 р. її територія була поділена між Київською і Харківською областями, а в 1937 р. було створено Полтавську область.

На Полтавщині збереглися давні історичні міста: Хорол, Говтва, Лубни, Пирятин, Полтава та ін.

Найдавнішим із населених пунктів Полтавщини є Хорол, який уперше згадується в 1083 р. Там народився відомий фольклорист і літературознавець М.А. Цертелєв (Церетелі). В місті бували поети В.А. Жуковський (1837 р.) і О.С.Пушкін (1820 р., 1824 р.).

Місто Лубни пов'язане з ім'ям А.Керн - уродженої Полторацької, дочки предводителя місцевого дворянства. Тут пройшло її дитинство, пізніше вона теж часто приїздила сюди. На місці колишньої садиби Полторацьких закладено парк.

Неподалік від Лубен розташований ансамбль Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, заснованого в 1619 р. на кошти Раїни Вишневецької - двоюрідної сестри Петра Могили. Тут у чернечому сані в 1663р. перебував Юрій Хмельницький.

Ансамбль складається з Преображенського собору, Благовіщенської церкви, трапезної з келіями, надбрамної дзвіниці, будинку ігумена, двоповерхового готелю.

Полтава розташована по обидва береги р. Ворскли. У письмових джерелах поселення вперше згадується в 1174 р. під назвою Лтава.

Після монголо-татарської навали поселення прийшло в занепад. Перша згадка про нього після тривалої відсутності будь-яких відомостей відноситься до першої половини XV ст., коли документи наводять уже назву Полтава. В 1430 р. Полтава була передана великим литовським князем Вітовтом у володіння Лексади Мансурксановича, Лекси - татарського мурзи, що після прийняття православ'я отримав титул князя і родове ім'я Олександра Глинського. Він побудував полтавську фортецю. У 1482 р. її дерев'яні укріплення і земляні вали були зруйновані Менглі-Гиреєм.

З 1802 р. Полтава - губернський центр. За проектом архітектора М.А.Амвросимова Полтаву передбачалось перетворити на "малий Петербург".

Було закладено новий центр - Круглу площу, ансамбль якої вважається найбільш значним в Україні серед архітектурних комплексів, побудованих у

стилі класицизму. З 1805 по 1811 р. споруджено 7 адміністративних будинків за проектами відомих архітекторів А. Захарова, М. Казакова, Л. Руска, Е.Соколова.

У будинку Малоросійського поштамту деякий час містилась губерньська канцелярія. В 1822 р. в цьому приміщенні функціонувала міська гімназія і притулок для дітей збіднілих дворян, де працював вихователем І.П.Котляревський. Пізніше тут була Маріїнська жіноча гімназія, а в радянський період середня школа, міськомком партії.

В 1810 р. тут зведено будинок губернатора, потім - генерал-губернатора, віце-губернатора, приміщення дворянського зібрання. Найбільш масштабною спорудою в ансамблі був Кадетський корпус.

У 1810 р. споруджено будинок Полтавського вільного театру, для трупи якого І.П. Котляревським написані п'єси "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник". Першим виконавцем ролей Макогоненка і Михаїла Чупруна був М.С.Щепкін, який саме тут розпочав свою театральну кар'єру, а також став вільним. Генерал-губернатор Полтави князь М.Рєпнін, який ініціював викуплення великого артиста з кріпацтва, був одним із засновників Полтавського інституту шляхетних дівчат, школи садівництва, кадетського корпусу. Історик Бантиш-Каменський видав свою "Історію Малої Росії" за фінансового сприяння князя Рєпніна.

При Полтавському театрі існував хор хлопчиків, кращі співаки якого відбиралися для участі у придворній співацькій капелі в Петербурзі. В 1838р. з цією метою Полтаву відвідав капелмейстер капели М. Глінка.

На Полтавщині діяли численні домашні театри. Театром Трошинських у селі Кибинці керував разом з В. Капністом управитель поміщицького маєтку В.П.Гоголь-Яновський. У театральних виставах були задіяні члени їх родин, серед яких - М. Гоголь-Яновська.

В полтавській гімназії навчалися відомий математик В.М. Остроградський, М.П.Старицький, М.П. Драгоманов. Полтавську духовну семінарію закінчили В.П. Гоголь (батько письменника), літератор М.Гнєдич (перекладач "Іліади" Гомера). В духовному училищі, а потім у духовній семінарії вчився С. Петлюра, який народився в Полтаві.

У 1903 р. в Полтаві відбулось урочисте відкриття пам'ятника І.Котляревському, на якому були присутні М. Коцюбинський, Леся Українка, Олена Пчілка, Г.Хоткевич, В.Стефаник, М.Старицький, М.Лисенко, М.Садовський, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький та ін.

В Полтаві зберігся також пам'ятник коменданту міської фортеці О. Келіну (1909 р.).

З Полтавою пов'язане ім'я відомого хірурга М.В. Скліфософського, який починаючи з 1871 р. щоліта відпочивав, а протягом 1900-1904 рр. постійно жив у своєму маєтку на околиці міста. Власником маєтку заснована школа для селянських дітей, де їх навчали грамоті, основам городництва і садівництва.

Для розвитку суконного виробництва російським урядом до Полтави були запрошені німецькі ремісники з Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії. В 1809 р. на північно-східній околиці міста осіли перші німецькі поселенці - 54 сім'ї (249

чол.). Німецька слобода протягом 1810-1867 рр. володіла правом на внутрішнє самоврядування.

На початку ХХ ст. в місті споруджено будинок губернського земства, в якому нині міститься краєзнавчий музей, заснований з ініціативи В.В.Докучаєва. Його експозиція починалася з зібрання вченого, що включало 4 тис. зразків ґрунту, 500 зразків гірничих порід, багатий гербарій.

В 1906 р. музейна колекція була значно поповнена за рахунок зібрання К.М.Скаржинської, що включала 20 тис. експонатів археологічного, історичного, етнографічного характеру, бібліотеку стародруків і т. ін.

Серед пам'ятних місць Полтави - музей-садиба та літературно-меморіальний музей І.П. Котляревського, музеї Панаса Мирного, В.Г. Короленка.

У місті діє художній музей, де зберігається понад 8 тис. творів мистецтва. Тут експонуються полотна І.Шишкіна, І.Левітана, В.Маковського, І.Рєпіна, В.Сурікова, Н.Ярошенка, Т.Яблонської, Н.Самокиша та ін. У відділі західноєвропейського мистецтва зібрана колекція живопису, графіки, скульптури німецьких, голандських, італійських, французьких майстрів.

Історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви" включає музей історії цієї визначної події, польовий укріплений табір російської армії, редути, братську могилу російських воїнів, Сампсоніївську церкву (1856 р.), пам'ятник загиблим шведським солдатам від росіян (1909 р.), пам'ятник шведам від співвітчизників (1909 р.), пам'ятник Петру І (1915 р.).

В Полтаві народився і закінчив гімназію один із піонерів ракетної техніки і теорії космічних польотів Ю.В. Кондратюк (справжнє ім'я - Олександр Шаргей). Зберігся будинок по вул. Сретенській, 4, в якому він жив. В місті діє музей авіації і космонавтики. В Полтаві народилась також відома актриса німого кіно **Віра Холодна (В.Левченко)**.

З Полтавщиною пов'язане ім'я М.В. Гоголя (1809-1852), який народився в с. Великі Сорочинці в будинку військового лікаря М.Я. Трахимовського. Перші згадки про Сорочинці відносяться до початку ХVІІ ст. З поч. ХІХ ст. Сорочинці стають відомі завдяки своїм знаменитим ярмаркам, що описані М. Гоголем. Тут збереглася Преображенська церква (1727-1732 рр.) - місце хрещення письменника. В селі в 1911 р. споруджено пам'ятник М. Гоголю. Тут діє також його літературно-меморіальний музей.

Дитинство М.Гоголя пройшло на хуторі Яновщина, або Василівка (нині Гоголеве), що належав Т.С.Гоголь-Яновській (уродженій Тетяні Лизогуб) - бабусі письменника. Тут у різний час бували Т.Шевченко, П.Куліш, В.Гіляровський (який у 1902 р. видав книгу "На батьківщині Гоголя"). В селі створено державний музей-заповідник.

Селище Диканька вперше згадується у письмових джерелах у 1658 р. Тривалий час вона була власністю Кочубеїв. Палац, побудований наприкінці ХVІІІ ст. за проектом архітектора Д.Ж. Кваренгі, був знищений у 1917 р.

У 1709 р. в Диканьці напередодні Полтавської битви діяв штаб І. Мазепи, а в сусідньому селі Великі Будища - штаб шведського короля Карла ХІІ.

У Диканці збереглись Миколаївська (1794 р.), Троїцька (1780 р.) церкви. З останньою, за місцевими переказами, пов'язана дія в повісті М.Гоголя "Ніч перед Різдом".

Збереглася також Триумфальна арка, споруджена в 1820 р. за проектом Л.Руска на честь приїзду імператора Олександра II в маєток міністра внутрішніх справ В.П. Кочубея. Садиба Кочубея нині оголошена заповідником. В селищі є чудовий парк, який називають Бузковим гаєм.

У селі **Хомутець** збереглася садиба Муравйових-Апостолів, (кінець XVIIIст.). Існує припущення, що автором проекту був Б. Растреллі.

Село Чорнухи - батьківщина українського філософа і просвітителя Г.С.Сковороди, де діє музей-заповідник.

У селі **Веселий Поділ** (стара назва - Родзянки) народився відомий український байкар Л. Глібов.

Гадяч - батьківщина М.П. Драгоманова та Олени Пчілки (О.П.Драгоманової-Косач). Садиба Драгоманових оголошена державним заповідником.

Гадяч уперше згадується в документах першої половини XVII ст. як добре укріплений замок-фортеця. Пізніше на місці замка споруджено гетьманський палац - колишня резиденція І. Брюховецького.

З 1648 р. місто було центром Галицького полку. В 1658 р. І. Виговський брав участь у підписанні Гадяцького договору. В Гадячі діє краєзнавчий музей. У с.Гриньки народився М.В. Лисенко.

Історія Миргорода як сторожового пункту веде свій відлік від XI ст. З містом пов'язані імена багатьох видатних діячів вітчизняної культури. Тут народився відомий художник XVIII ст. В. Боровиковський. Миргород - батьківщина братів-письменників Рудченків - Івана Білика і Панаса Мирного. 32 роки прожив у Миргороді грузинський поет Давид Гурамішвілі (1705-1792). В місті йому споруджено пам'ятник.

У селі **Велика Обухівка** народився і був похований поет і драматург В.Капніст. У його садибі бували М. Гоголь, Г. Державін та ін.

Уродженцем села Фрунзівка (колишня слобода Миколаївка) є військовий лікар П.Ф. Чайка, дід - видатного композитора П.І. Чайковського, який у 1864 р. відвідав ці місця. До наших днів тут зберігся старовинний будинок з мезоніном, колонами і верандами.

Родом із села **Котельва** письменник, драматург і перекладач П.П.Гнедич та письменниця Т.Г. Гнедич - автор перекладу "Дон-Жуана" Байрона. Тут пройшло дитинство М.І. Гнедича - поета, і перекладача "Іліади" Гомера.

В селі **Гавронці** в сім'ї предводителя місцевого дворянства народилась художниця Марія Башкірцева (1860-1884). У с. Пашенівка народився академік Петербурзької академії наук і кількох європейських академій математик М.В.Остроградський.

Красенівка - батьківщина відомого борця Івана Піддубного.

Лохвиця є рідним містом композитора І. Дунаєвського. Хутір Пелехівщина Глобинського району - батьківщина братів Майбород.

У с.**Ковалівка** діє музей-заповідник, відкритий на честь письменника і педагога А.С. Макаренка.

Музей А. Макаренка є і в Кременчуці, в будинку, де з 1901 р. жила його сім'я. Він навчався в місцевому училищі, закінчив педагогічні курси і протягом 1905-1911 рр. викладав у кременчуцькому залізничному училищі. У 1917 р. А.Макаренко закінчив Полтавський учительський інститут, працював у різних школах на Полтавщині, а з 1920 р. - у виховних закладах для неповнолітніх правопорушників.

У селі Березова Рудка збереглися садиба і парк (XVIII-XIX ст.). Тут у 1843 і 1846 рр. перебував Т.Шевченко, який написав портрети господарів маєтку - Платона і Ганни Закревських.

Поміщицька садиба (1805) і Троїцька церква (1799) збереглися в с Вишняки.

На Полтавщині діє 15 державних музеїв. На державному обліку перебуває 3600 пам'яток історії і культури. 199 пам'яток архітектури внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

В 1888-1889 рр. на Полтавщині побував А.П. Чехов.

На Полтавщині збереглися давні народні промисли - виготовлення лозяних виробів (Чорнухи), вишивання і килимарство. Історія художньої вишивки на Полтавщині налічує кілька століть. Широко відомими є полтавські мережки і техніка вишивання "білим по білому". Одним із центрів вишивання є селище Решетилівка, де виготовляються орнаментальні килими.

В селищі **Опішня**, давньому центрі гончарного промислу, створено музей-заповідник українського гончарства. Тут є фабрика художньої кераміки.

Полтавщина має необхідні умови для розвитку "зеленого туризму".

Контрольні питання

Ким заснований Тростянецький дендропарк?

Хто був власником Сокиринців у ХУІІІ-ХХ ст.?

Яку місцевість на Чернігівщині називають "швейцарськими Альпами"?

Який внесок родини Тарновських у розвиток української культури?

В якому повітовому місті у ХІХ ст. діяв вищий навчальний заклад?

Перелічіть архітектурні пам'ятки Чернігова давньоруського періоду.

Хто з відомих діячів народився на Чернігівщині?

Які козацькі столиці знаходилися на історичній Чернігівщині?

Які відомі курорти розташовані в Полтавській області?

Імена яких видатних акторів і драматургів пов'язані з Полтавським театром?

Скільки історико-культурних заповідників діє в Полтавській області?

Теми рефератів

Палацово-паркові ансамблі Чернігівщини.

Архітектурні пам'ятки Чернігова.

Історико-культурні заповідники Чернігівської області.

Ресурсний потенціал для розвитку зеленого туризму на Полтавщині.

Розділ V. Туристичні ресурси Слобожанщини

5.1. Харківська область

Розташована в північно-східній частині України. Її площа -31,4 тис. кв. км (5% території України).

Область розташована в лісостеповій і степовій зонах. Головна річка - Сіверський Донець із притоками, що відносяться до басейну Дона. Всього на території області 156 річок. До басейну Дніпра належать Самара, Оріль, Ворскла та ін.

Область має 135 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, серед яких - пам'ятки садово-паркового мистецтва Краснокутський, Наталіївський, Старомерчанський, Шарівський парки.

Харківська область має значні рекреаційні ресурси, основою яких є сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти. Наявність джерел мінеральних вод є базою для розвитку курортів, серед яких - Березівські мінеральні води і Рай-Оленівка.

В області є 39 готелів, 2 мотеля. У Харкові прийом туристів здійснюють готелі "Національ", "Мир", "Турист". На Харківщині є також кемпінг (у селищі Високе), 2 турбази (в селищах Васищево і Комсомольське) та ін.

Харківська область має значний історико-культурний потенціал. Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва складає 2535 одиниць. 653 пам'ятки архітектури внесено до Державного реєстру національного культурного надбання.

В області діє 15 державних музеїв і заповідників.

Харківський історичний музей засновано в 1920 р. як музей Слобідської України ім. Г. Сковороди. За обсягом і науковою цінністю зібрання музей входить до числа найбільших в країні.

Один із найстаріших українських музеїв, що володіє цінною мистецькою колекцією - Харківський художній музей, основу експозицій якого складає зібрання, започатковане в 1805 р. при Імператорському Харківському університеті. Серед його експонатів - полотна А. Дюрера, Я. ван Сорея, В.Боровиковського, Д. Левицького, В. Тропініна, Т. Шевченка, І.Айвазовського, І. Шишкіна, В. Сурікова, А. Лосенка, М. Пимоненка, Г. Нарбута, Т. Яблонської та ін.

Музей володіє найкращими в Україні колекціями голандської графіки XVII-XIX ст., робіт І. Рєпіна (серед них - "Запорожці пишуть листа турецькому султанові").

У зібранні музею народного мистецтва Слобожанщини - твори народного прикладного мистецтва, яке представлене керамікою, малярством, вишивкою, різьбленням і т. ін.

Серед найвідоміших туристичних об'єктів - літературно-меморіальний музей Г.Сковороди в селі Сковородинівка (до 1923 р. - Пан-Іванівка), де він провів останні роки свого життя і де був похований.

Місто **Харків** (з грудня 1919 р. до червня 1934 р. - столиця радянської України) засноване близько 1654 р. біля злиття річок Харкова, Лопані та Уди переселенцями з Лівобережної України. Місто виросло на Харківському

городищі, що залишилось від давнього слов'янського поселення. Пізніше саме на цьому місці був побудований собор, а згодом - університет. Цей пагорб здобув назву університетської гірки.

В середині XVII ст. тут оселилося 587 козацьких сімей загальною чисельністю близько 2 тис. чол. Перші жителі майбутнього міста, незалежно від походження і роду занять, записувались до Харківського полку. Центром поселення була фортеця, споруджена близько 1656 р. Після приєднання до Росії в кінці XVIII ст. причорноморських територій Харків втратив значення військової фортеці і став розвиватись як великий ремісничо-торговельний центр.

У XVIII-XIX ст. Харків був українським містом. Після скасування автономії слобідських полків у місті стали оселятися російські чиновники, купці, ремісники та ін. Протягом XIX ст. чисельність його населення зросла у 20 разів.

У 1805 р. в Харкові було створено перший у наддніпрянській Україні університет. Його засновнику В. Каразіну в 1907 р. споруджено пам'ятник у місті.

Діяльність Харківського університету пов'язана з ім'ям П.Гулака-Артемівського, який був його ректором. Саме в цей період Харків здобув славу "українських Афін". В університеті починав свою наукову діяльність І.Мечников. Тут працювали відомі математики М. Остроградський, О.Ляпунов, один із засновників фізичної хімії М. Бекетов і багато інших видатних учених. Професором Харківського університету був болгарин Марин Дринов - міністр освіти Болгарії, член Петербурзької Академії наук, автор численних наукових праць з історії південнослов'янських народів.

Харківський університет закінчив М.І. Костомаров.

Становлення української журналістики пов'язане з Харковом, Харківським університетом, створення якого супроводжувалось заснуванням у 1805 р. друкарні.

В 1805 р. в Харкові було засновано першу гімназію.

У 1789 р. створений Харківський вільний театр, на сцені якого грав М.С.Щепкін. Директором театру в 1812-1821 рр. був Г.Ф.Квітка - Основ'яненко - Григорій Квітка, що народився на околиці Харкова, на хуторі Основа. Він також один із засновників Харківського інституту шляхетних дівчат.

У Харкові народився письменник, композитор, етнограф, режисер Гнат Хоткевич. Тут він закінчив технологічний інститут (нині - політехнічний університет). У 1895 році Г. Хоткевич організував селянський театр у с. Деркачі поблизу Харкова, в 1901 р. - перший Український робітничий театр.

Найдавнішою спорудою Харкова є Покровський собор (1689), збудований у стилі українського бароко. В 1786 р. до Покровського монастиря перенесено чудотворну Озерянську ікону, що вважалася заступницею населення Слобідської України.

До пам'яток XVIII ст. належать Успенський собор, Провіантська крамниця, Катерининський палац, деякі житлові будинки. Губернаторський палац - перша з великих цивільних споруд міста, зведена в 1777 р., - функціонує як університетський корпус.

В XIX ст. зведено дзвіницю Успенського собору, архієрейський будинок на території Покровського монастиря, церкви Троїцьку, Пантелеймона, Іоанна Предтечі, костюл, караїмську кенасу, комплекси споруд університету і технологічного інституту, будинок міського драматичного театру.

У XX ст. тут були споруджені Благовіщенський собор, Казанська (Серафимівська), Озерянська і Трьохсвятительська церкви, синагога, будинки громадської бібліотеки, художнього училища (нині - художньо-промисловий інститут).

У місті діють літературний, аерокосмічний музеї, музей природи.

В 1663 р. українськими козаками-переселенцями з Черкащини заснована фортеця, названа Балаклією. Фортеця була центром однойменного полку (1668-1677 рр.), який пізніше увійшов до складу Харківського.

До найдавніших міст Харківщини належить **Ізюм**. На цьому місці виявлені стоянки епохи мезоліту і неоліту. В період Київської Русі тут також було поселення, зруйноване кочівниками у XII ст. Ізюмська сакма згадується в літописі під 1571 р., Ізюмський окоп - під 1651 р. У документах 1680 р. поселення іменується Ізюмським городком, що був невеликою фортецею, заснованою українськими козаками на чолі з Яковом Черніговцем. В 1685-1765 рр. Ізюм був центром однойменного козацького полку.

У місті діє краєзнавчий музей, заснований у 1920 р. В Ізюмі збереглися три храми: Спасо-Преображенський собор (1684 р.), що є найстарішою в області пам'яткою архітектури такого типу, Миколаївська (1809-1823 рр.) та Вознесенська (1819-1826 рр.) церкви.

Старовинний **Чугуїв**, розташований по обидва береги Сіверського Дінця, теж виник як фортеця. Чугуєве городище вперше згадується в 1627 р. Перша спроба заснування на його місці козацького поселення вихідцями з Правобережжя відноситься до 1638 р. Після цього українські козаки з'явилися під Чугуєвом уже після Білоцерківського договору 1651 року.

В 1696 р. за наказом Петра I в цей регіон було переселено 1,5 тис. калмиків, а пізніше - взятих у полон під час Семилітньої війни солдатів пруської армії, які стали займатися ремеслами і сільським господарством. Згодом тут стали селитися колишні каторжани.

В 1662 р. в Чугуєві було закладено "Государів виноградний сад" площею понад 5 тис. десятин - один із найбільших в Україні. Значні території були зайняті під баштани.

В 1818-1857 рр. Чугуїв був центром округу, що складався з військових поселень. Їх мешканці змушені були поєднувати військову службу з веденням сільського господарства. В 1819 р. чугуївські поселенці, протестуючи проти непосильного гніту, підняли повстання.

В 1844 р. в Чугуєві в сім'ї військового поселенця народився І. Рєпін, який здобув у рідному місті початкову загальну і художню освіту. В 1914 р. він заклав тут "Діловий двір", що мислився ним як центр художньої освіти. В будинку, де в 1876-1877 рр. жив І. Рєпін, нині діє художньо-меморіальний музей. У місті збереглися споруди XVIII ст.: міська управа, колишнє військове училище, казарма. Пам'ятки XIX ст. представлені Покровським собором,

Преображенською церквою, приміщеннями штабу військових поселень (1830р.), школи, житловим будинком, торговими рядами.

У селищі Володимирівна збереглась церква Спаса, споруджена на кошти українського цукрозаводчика П. Харитоненка, відомого мецената, колекціонера. Для експонування свого зібрання давньоруського іконопису він збудував у маєтку Наталка споруду, стилізовану під давньоруську церковну архітектуру, за проектом О. Щусєва.

В числі авторів скульптурного декору, який прикрасив інтер'єр споруди - відомий скульптор С.Коньонков, якому належить рельєф "Розп'яття". У радянський період храм зазнав серйозних пошкоджень, інтер'єри були фактично знищені.

На Слобожанщині збереглось кілька палацово-паркових комплексів. У селі Старий Мерчик уціліла садиба XVIII ст., ансамбль якої включає палац, службовий корпус, два флігелі, комору, парк. Збереглись також кам'яні ворота.

Садиба XIX ст. в місті Люботині оточена мальовничим парком. Крім палацу з елементами класицизму і готики, тут збереглись Миколаївська церква і службовий корпус.

Садиби XIX ст. збереглись також у Рокитному, Володимирівці, Шарівці, Великому Бурлуці, Малижному, Руських Тишках.

5.2. Сумська область

Розташована на північному сході України. Її площа - 23,8 тис. кв. км (бл. 4% території України).

Територію області пересікають 165 річок, які належать до басейну Дніпра. Найбільші з них - Десна, Сейм, Ворскла, Псел, Хорол. В області є численні озера (Журавлине, Довге та ін.) і ставки, що використовуються переважно для розвитку рибного господарства, зрошення і в рекреаційних цілях.

На Сумщині 168 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. відділ Українського степового заповідника "Михайлівська цілина".

М'який клімат і мальовничі ландшафти сприяють розвитку рекреації і туризму. В лісостеповій зоні Сумщини діє кліматичний курорт "Баси", розташований на території великого хвойно-листяного лісового масиву, що простягнувся уздовж р. Псел. В області є 22 готелі.

В області 8 державних музеїв і заповідників. Краєзнавчий музей заснований у 1920 р. як історико-художній, основу експозиції склали приватні зібрання. Його засновником і директором був український художник і поет Н.Онацький. Серед експонатів музею - унікальні візантійські вазы V ст., слов'янські старожитності (зброя, сільськогосподарське, ремісниче знаряддя, посуд, жіночі прикраси тощо). Музей розташований у приміщенні колишнього земства.

У флігелі колишньої садиби Линтварьових у передмісті Сум, де жив А.П.Чехов під час відвідування маєтку в 1888-1889 рр., діє будинок-музей письменника, що є відділом краєзнавчого музею.

Сумський художній музей ім. Н.Онацького, як і краєзнавчий, виділився з історико-художнього музею в 1939 р.

Музейний фонд налічує понад 15 тис експонатів, серед яких - твори українського і зарубіжного образотворчого мистецтва: полотна В.Боровиковського, О.Кіпренського, І.Айвазовського, Т.Шевченка, М.Пимоненка та ін. Музей розташований у приміщенні колишнього казначейства (пам'ятка архітектури початку XX ст.).

На державному обліку в області перебуває 7885 пам'яток історії, культури, містобудування і архітектури. 473 пам'ятки архітектури області внесено до Державного реєстру національних культурних надбань.

До складу Сумської області увійшли землі історичної Чернігівщини (на північному сході - Глухів, Кролевець, Путивль), Полтавщини (на заході - Ромни) і Слобожанщини. Місто Суми засноване в 1655 р. на місці поселення, що відноситься до періоду Київської Русі. Дослідники ідентифікують його з літописним Липецьком. Фортеця при впадінні р. Сумки у Псел була споруджена українськими переселенцями з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим. З 1658 по 1765 р. фортеця - центр Сумського полку. Наприкінці XVIII ст. вона втратила своє оборонне значення і припинила існування як військовий об'єкт.

У місті збереглися архітектурні пам'ятки XVIII ст.: Воскресенська церква у стилі українського бароко (1702 р.), де розміщується відділ декоративно-прикладного мистецтва художнього музею, і Спасо-Преображенський собор (1788 р.). XIX ст. представлене Іллінською церквою і Петропавлівським храмом.

Місто **Охтирка** засноване 1641 р. на правому березі р. Ворскли як прикордонна фортеця Речі Посполитої. В 1647 р. у відповідності з до межевим актом вона була передана польським урядом Московській державі. Згодом на лівому березі р. Охтирка українськими переселенцями південніше від старої фортеці була споруджена нова, що стала центром Охтирського полку (1655-1765). Наприкінці XVIII ст., втративши своє оборонне значення, фортеця припинила своє існування як військовий об'єкт.

Лише дзвіниця (XVII ст.), з ансамблем Троїцького монастиря збереглась, що є унікальною пам'яткою культової архітектури оборонного типу.

В місті збереглися також храми XVIII ст. - Покровський собор (висловлюється припущення, що автором проекту є Б.Растреллі), Воздвиженська і Введенська церкви. У XIX ст. споруджена Михайлівська, а на початку XX ст. - Георгіївська церква. В місті діє краєзнавчий музей.

Перша літописна згадка про **Глухів** (історична Чернігівщина) відноситься до 1152 р. Розташоване на берегах р. Есмань ("прекрасний шлях") у XIII-XIV ст. місто було центром удільного князівства.

Після зруйнування в 1708 р. Батурина Глухів стає столицею Гетьманщини, резиденцією І.Скоропадського, Д.Апостола, К.Розумовського. Тут розміщувались Малоросійська колегія (1722-1727 рр., 1764-1782 рр.), "Правління гетьманського уряду" (1734-1750 рр.).

Архітектурний ансамбль міста у XVIII ст. створювався зусиллями Н.Мергасова, Д. Кваренги, А. Рінальді. Тут збереглися Миколаївська, (1693р.), Спасо-Преображенська (1765 р.) і Вознесенська (1772 р.) церкви. До

найцікавіших екскурсійних об'єктів належить Триумфальна арка, споруджена на честь проїзду через місто імператриці Єлизавети (1744 р.).

Будинок Малоросійської колегії (1768 р.) був найбільшою спорудою в Україні. Тут містилися службова резиденція правителя П.Румянцева, Генеральний суд, Генеральна малоросійська рахункова палата, канцелярія малоросійського скарбу, земський суд, Глухівське комісарство і архів. Будівля була пошкоджена під час пожежі в 1784 р.

В 1729 р. за розпорядженням Д.Апостола здійснено набір чоловіків і хлопчиків з метою навчання хороवому співу для поповнення Придворної капели і церковних хорів. Заняття проходили у спеціально відведеному приміщенні - "Північному палаці". В 1730 р. 11 найбільш талановитих співаків було відправлено до Москви. В тому ж році вийшов офіційний указ про заснування у Глухові співацької школи, до якої щорічно набирали 20 учнів і протягом 1-2 років навчали їх музиці, співу, хореографії. У цій школі вчилися композитори Д.Бортнянський, М. Березовський, директор Петербурзької академії мистецтв А.Лосенко.

Наприкінці XVIII ст. у Глухові було відкрито єдину на Лівобережжі книгарню, де продавалися книжкові видання Академії наук та Московського університету.

Після адміністративної реформи 1781 р., що передбачала скасування полків і створення намісництв, і пожежі 1784 р. місто прийшло в занепад. Пожвавлення міського життя, активізація будівництва спостерігались після реформи 1861 р. В цей період Глухів перетворився на один із центрів торгівлі зерном. Тут оселяються купці, будинки яких поде-куди збереглися.

З 1880-х років внаслідок розвитку в регіоні цукроваріння і завдяки меценатській діяльності сім'ї Терещенків Глухів забудовується великими капітальними спорудами громадського призначення. Це учительський інститут (у якому навчався О. Довженко), жіноча і чоловіча гімназії, чотири корпуси двох ремісничих училищ, притулок для дітей, банк, комплекс міської безплатної лікарні (за проектом київського архітектора В. Ніколаєва). На кошти Терещенків споруджено також храм Трьох Анастасій (1886). В цілому на забудову Глухова ними пожертвовано 1,5 млн. карбованців.

На початку XX ст. у Глухові було 11 храмів, з яких до наших днів дійшло лише 4. Нині в місті під охороною держави перебуває близько 20 пам'яток архітектури, історії і монументального мистецтва. В 1968 р. Глухів був занесений Держбудом України до реєстру історичних місць, планування і забудова яких мають погоджуватися з органами охорони пам'яток. У 1976 р. він включений до списку 39 історичних міст України. З 1994 року тут діє історико-культурний заповідник.

Історико-архітектурні пам'ятки збереглися в місті Лебедин, заснованому українськими пе-реселенцями в 1658 р. на місці трьох слобід - Лебяз-городище, Кобища і Довгалівка. Місто було могутньою фортецею, яка після Північної війни (1700-1721 рр.) прийшла в занепад. У місті уціліли Михайлівська церква (1748 р.), дерев'яна Воскресенська церква (1789 р.). Збереглися храми XIX ст. -

Вознесенська, Покровська і Миколаївська церкви, а також Гостинний двір - одноповерховий ряд крамниць із відкритою галереєю, споруджений у 1847 р.

На правому березі р. Сейм знаходиться одне з найдавніших українських міст - Путивль (історична Чернігівщина), який уперше згадується в літописі під 1146р.

Археологічні розкопки дають підстави стверджувати, що місцевість була заселена ще в IV тис. до н.е. Путивль входив до складу Київської держави, а у XII ст. перетворився на центр удільного князівства. В місті збереглися залишки давньої фортеці. Путивль згадується в давньоруській літературній пам'ятці "Слово о полку Ігоревім".

В місті збереглися собор Різдва Богородиці (1591 р.), Спасо-Преображенський собор (1617-1698 рр.), церква Миколи Козацького (1737р.), Воскресенська церква, Молчанський монастир. Останній був заснований у XVII ст. В 1636 р. споруджено кам'яний храм. Саме для його інтер'єру була створена унікальна скульптура XVII ст. - "Христос у темниці". Монастир оточувала кам'яна стіна з баштами і брамою-дзвіницею. Споруда прикрашена полив'яною керамікою яскравого синього, зеленого і жовтого кольорів. В Путивлі створено історико-культурний заповідник, до якого включені всі ці пам'ятки.

Поселення на березі р. Боромлі на території нинішнього міста Тростянець виникло в 1650-х роках. Тут частково зберігся палац (XVIII-XIX ст.), який належав князівському роду Голіциних. У парку - залишки "Гроту німф". У 1864р. в садибі побував тоді ще студент Петербурзької консерваторії П.Чайковський. Тут ним написана увертюра до його дебютного симфонічного твору за мотивами драми О. Островського "Гроза".

С.Великий Бобрик стоїть на місці давнього слов'янського городища (VIII-Xст.). Тут зберігся парк, закладений у 1815 р.

В с.Волокитине на території парку, закладеного в 1829 р., уціліли Золоті ворота, збудовані у псевдоготичному стилі.

Двоповерхова споруда у стилі класицизму, зведена в кінці XVIII - на початку XIX ст. за проектом Дж. Кваренгі, частково збереглась у селищі Хотінь. У садибі бували художники І.Крамської, Г.Нарбут, Ф.Васильєв, історик М.Карамзін.

В с.**Кулешовка** були знайдені кістки мамонта. В 1893 р. поміщик Ю.А.Головкін встановив пам'ятник у вигляді 3-ступеневої піраміди.

Сприятливі кліматичні умови, мальовничі пейзажі, числені водойми, джерела питної води з цінними лікувальними і смаковими якостями, лісові масиви, значна кількість туристичних об'єктів є складовими рекреаційних ресурсів Сумщини.

Контрольні питання

В якому місті народився І. Репін?

В якому з музеїв найповніше представлена творчість І. Рєпіна?

Хто був ініціатором заснування Харківського університету?

Яка споруда є найдавнішою в Харкові?

Де знаходиться будинок-музей А.П. Чехова?

В яких населених пунктах Сумщини бував П.І. Чайковський?
Для якого храму була створена в XVII ст. скульптура "Христос у темниці"?

Розділ VI. Туристичні ресурси Західної України

Західна Україна охоплює територію 4 областей - Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, що складають Карпатський туристичний регіон.

Початок освоєння рекреаційних ресурсів краю відноситься до середини XIX ст., коли в ході пошуку нафтових родовищ і соляних покладів були відкриті перші лікувальні джерела.

Регіон відзначається специфічним поєднанням ресурсних факторів, що дозволяють організувати літній і зимовий відпочинок, сприяють розвитку туризму і гірськолижного спорту. Тут освоєно понад 10 гірськолижних трас (Славське, Подобовець, Ворохта, Рахів та ін.). Регіон має мальовничу природу, своєрідні пам'ятки.

Внутрішній історико-географічний поділ: Галичина, Буковина і Закарпаття.

6.1. Туристичні ресурси історичної Галичини

Історична Галичина охоплює територію нинішніх Івано-Франківської, Львівської областей, а також Жешувського і більшої частини Краківського воєводств Польщі.

Наприкінці X ст. Галичина увійшла до складу Київської Русі. Після розпаду Київської держави на цих землях утворились удільні князівства з центрами у Звенигороді, Перемишлі, Теревовлі, де правили онуки Ярослава Мудрого - Василько, Володар, Рюрик Ростиславичі. Син Володаря Володимирко в 1141р. об'єднав ці князівства під своєю владою і зробив своєю столицею Галич (відтоді край здобув назву Галичина).

Галицьке боярство було значною політичною силою. Його впливовість пояснюється тим, що в цих землях протягом чотирьох поколінь правила одна династія, князівська дружина не поповнювалася за рахунок чужинців, а представники місцевих боярських родин незмінно займали високі посади. Галицькі бояри жили в укріплених замках і мали свої власні дружини.

В Галицькій Русі рано сформувалися міські громади внаслідок розвитку ремесел і торговельних стосунків із Західною Європою.

В період князювання сина Володимирка Ярослава Осмомисла (1153-1187) територія Галицького князівства включала землі Прикарпаття, пониззя Дністра, Прута, Серета, аж до Чорного моря і гирла Дунаю. Князь підтримував добросусідські відносини з угорським і німецьким правителями. В 1165 р. він визнав ленну залежність від імператора Фрідріха Барбароси.

Ярослав встановив тісні зв'язки з Візантією, дозволяючи собі навіть втручатися в її внутрішні справи. В 1160-х роках він надав притулок у Галич

Андроніку Комніну, допомагаючи йому воювати з візантійським імператором Мануїлом I, хоча пізніше відновив з останнім дружні стосунки.

Ярослав Осмомисл був наймогутнішим серед князів південно-західної частини руських земель. Після нього на князівство був посаджений його син Володимир. На ґрунті сімейних перипетій ускладнилися стосунки Володимира з боярами аж до відкритого конфлікту, що змусив князя шукати військової підтримки угорського короля. Бела III не відмовив князю, але, з'явившись у 1188 р. в Галичі, за згодою частини боярства проголосив себе королем Галичини, ув'язнивши Володимира і призначивши намісником свого сина Андрія. Це була перша, але не остання спроба іноземної окупації Галичини.

Володимир звернувся по допомогу до свого сюзерена Фрідріха I, який переадресував його прохання своєму васалу Казимиру Краківському. Останній допоміг Володимиру повернути Галич, залишений угорцями, після чого Володимир продовжував правити до 1199 р. Він не залишив по собі наступника, і династія Ростиславичів, що правила в галицьких землях понад 100 років (1084-1199), припинила своє існування.

В 1199 р. волинський князь Роман об'єднав Галичину з Волинню, спираючись у боротьбі проти галицького боярства на міщанство.

Після смерті Романа в 1205 р. бояри запросили на правління до Галича Ігоревичів, потім - угорців, і знову Ігоревичів.

Ситуацією в Галичині скористалися краківський князь Лешко і угорський король Андрій II, до яких звернулись по допомогу Романовичі. В 1215 р. ці правителі з'єднали шлюбом своїх дітей - дочку Лешка Соломонію, і сина Андрія II Каломана, якому віддали Галичину. Цей союз виявився нестійким, і Лешко в 1218 р. викликав із Новгорода до Галича свого родича князя Мстислава Удалого, який зробив 8 спроб відвоювати Галичину у Андрія II. Зрештою він одружив свою дочку з угорським королевичем Андрієм, віддавши йому Перемишль, а в 1224 р. зрікся престолу на користь зятя і невдовзі помер.

У 1230 р. Данило Романович вступив у боротьбу за Галичину і в 1245 здобув перемогу. В його правління Галицька держава стала великою і багатою країною.

Після смерті Данила галицьким князем був його син Лев (1264-1301), який переніс княжу столицю у Львів, заснований його батьком і названий Данилом на честь сина.

Наступним правителем у галицьких землях був син Льва Даниловича Юрій I (1301-1315), який повернув столицю до старовинного Володимира на Волині. Він, як і його дід, мав королівський титул, іменуючись «королем Русі, князем Лодомерії».

Династія Романовичів (Рюриковичів) на Галичині припинила своє існування в 1323 р., після синів Юрія Львовича Лева II і Андрія.

До 1340 р. галицькими землями правив небіж Юрійовичів Болеслав Тройденевич Мазовецький - Юрій II, потім - Любарт (Дмитро) Гедемінович.

Галичина стала предметом зазіхань польського короля Казимира Великого. В боротьбу за ці землі вступили угорці і татари. В 1349 р. Казимир таки оволодів Галичиною і Холмщиною. Галичина стала називатися Королівством Руським, а пізніше - Руським воєводством.

Після першого поділу Польщі в 1772 р. Руське воєводство увійшло до складу Австрії під його історичною назвою - Королівство Галичини і Лодомерії. Ця назва поширювалась і на польські землі: Краківщину, Сандомирщину, частину Люблінщини. В цей період Галичина перебувала у стані економічного і культурного занепаду. Австрійський цісар, Йосиф II з метою пожвавлення на цій території господарського і духовного життя надав містам новий адміністративний устрій, здійснював регулювання торгівлі, відкривав нові школи і т. ін., хоча замість польської мови викладання в гімназіях навчання здійснювалось німецькою мовою (з 1825 р. освіта знову була переведена в польське русло). Лише народні, парафіяльні школи зберігали українську мову викладання. В 1784 р. у Львові було відкрито університет, де навчання велось німецькою і латинською мовами. У 1787-1809 рр. діяв богословський факультет з українською мовою навчання.

Наказом про обмеження прав пана щодо селянина була скасована особиста залежність селян (1782 р.).

Цей комплекс урядових заходів сприяв активізації руху національного відродження. В 1837 р. було видано збірник «Русалка Дністров» українською мовою.

В 1848 р. у Львові створено Головну Руську Раду, яка захищала політичні і національні прагнення українців. Виклопотано дозвіл на відкриття при Львівському університеті кафедри української мови та літератури.

У 1849 р. революційний рух був придушений за допомогою російських військ. У краї посилився польський вплив.

Серед місцевої інтелігенції набули поширення москвофільські настрої.

В 1861 р. новою австрійською конституцією передбачено автономію цих територій, які управлялися власним сеймом, хоча переважна більшість депутатів були поляками.

У середовищі уніатських священиків наростає незгода з латинізацією місцевої церкви, що і в релігійній сфері призводить до посилення московського впливу.

На протигагу цим тенденціям молоді представники галицької інтелігенції стали групуватися навколо національних товариств і об'єднань. Так, у 1873 р. було засновано Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ), яке об'єднало наукову громадськість з усієї України. В 1885 р. виникло політичне товариство «Народна Рада», що виступало за відокремлення української частини Галичини від польської.

Розвиток національного руху на території Галичини мав своїм наслідком серйозні завоювання, зокрема, в культурно-освітній сфері. Так, у 1914 р. тут діяло 6 державних і 15 приватних українських гімназій, понад 3 тис. українських народних шкіл.

Події Першої світової війни в галицьких землях були фоном, на якому розгорталися бурхливі політичні події. Найбільш значимим їх наслідком стало проголошення 9 листопада 1918 р. Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). 1 грудня 1918 р. у Фастові між Директорією і делегацією ЗУНР було укладено договір про об'єднання в єдиній Українській Народній республіці. 22

січня 1919 р. на Софійській площі відбулося проголошення Злуки Галичини, Буковини, Угорської Русі і Наддніпрянської України. ЗУРН була перейменована на ЗОУНР (Західну область Української народної республіки). Проте фактично злука не відбулась: ЗОУНР продовжувала функціонувати як окреме політичне утворення.

Бойові дії на цій території не припинялись, і вже на початок літа вся Галичина була окупована польськими військами.

В 1923 р. за договором, підписаним у Парижі, була Галичина залишена за Польщею за умови надання їй автономії. В 1939 р. на основі пакту Ріббентропа-Молотова Галичина була приєднана до Радянської України. Адміністративно її територія поділялась на Дрогобицьку (в 1959 р. включено до складу Львівської), Львівську і Станіславську (з 1962 р. - Івано-Франківська) області.

6.2. Туристичні ресурси Буковини

Територія між Карпатами, Дністром у його середній течії і нижнім Прутом має назву Буковини. В давнину цю територію населяли гети, бастарни, бесси, даки. Через Буковину пройшли готи, гуни, авари, угорці. У VI ст. тут оселилися слов'янські племена тиверців.

У X ст. територія входила до складу Київської держави, у XII-XIII ст. - до Галицько-Волинського князівства.

На середину XIV ст. північна Буковина перебувала під владою Угорщини, а в 1359 р. адміністративно включена до Молдавського воєводства, що з 1387 по 1497 р. було протекторатом Польщі. В 1514-1774 рр. Буковина у складі Молдови входила до турецьких володінь.

У 1774 р. північна частина Молдови, включаючи Буковину, була приєднана до Австрії. На цей момент 69% населення Буковини складали українці, 26% - румуни, 5% - представники інших національностей (євреї, вірмени, греки, угорці, німці, поляки). Після анексії цих земель Австрією з Семигорода (Трансільванії) почався інтенсивний відтік румунського населення в напрямку Буковини. Наслідком цього процесу стало впровадження в буковинських школах румунської мови, призначення румунів на адміністративні посади.

У 1786 р. Буковину приєднали до Галичини і з того часу розпочалась колонізація і латинізація краю. В 1849 р. Буковина була перетворена на окрему провінцію, а в 1861 р. визнана "коронним краєм" Австрії, що здобув статус воєводства. Серед чиновників адміністративних установ практично не було українців: вони призначались переважно з числа румунів і німців. Надання Буковині автономії сприяло національному відродженню краю. З 1870-х років тут посилюється боротьба проти румунізації та германізації.

З березня 1917 р. посади губернаторів, комісарів повітів перебирає до своїх рук українська громада. Відновлюється сільське і міське самоврядування, створюються українські інколи, кооперативи. Створений у Чернівцях Український Крайовий комітет 6 листопада 1918 р. проголосив свою владу на українській частині Буковини. Вже 11 листопада північна Буковина була окупована румунськими військами, а через два тижні румунський Генеральний

конгрес оголосив про приєднання цих земель до Румунії. Цей акт був визнаний правомочним учасниками Сен-Жерменської конференції 1918 р.

У період румунського правління (1918-1940) були скасовані автономні права території, і Буковина перетворилась на румунську провінцію.

В 1940 р. північна Буковина увійшла до складу радянської України.

Чернівецька область охоплює історичну територію Північної Буковини і Хотинського повіту Бесарабії. Вона розташована в межах Передкарпаття і східної частини Карпат. На півдні область межує з Румунією, її площа - 8,1 тис. кв. км (1,3% території країни).

Область має густу річкову мережу. Тут налічується близько 4,5 тис. річок, які належать до басейнів Дунаю і Дністра.

Розвитку рекреаційної сфери сприяє м'який клімат, мальовничі ландшафти, наявність джерел мінеральних вод.

Курортними зонами є Вижницький і Путильський райони, де наявні значні лісові масиви і джерела мінеральних вод: гідрокарбонатні (Путильський, Сторожинецький, Глибоцький райони), хлоридні (Путильський, Вижницький, Сторожинецький, Глибоцький, Сокирянський райони), сульфатні (Новоселицький, Заставнівський райони), залізисті (Вижницький, Хотинський, Сокирянський райони), сірководневі (с.Щербинці Новоселицького району, Брусниця Кіцманського, Путильський район).

Родовища лікувальних грязей відомі у Глибоцькому, Сторожинецькому, Вижницькому районах.

На території області в районі сіл Нагоряни, Грушівці і Бабин зводиться мальовниче скелясте Товтрове пасмо, що простяглося від Львівської області через західне Поділля аж до кордону між Молдовою і Румунією.

В області налічується 243 території та об'єкти природно-заповідного фонду, в тому числі національний природний парк "Вижницький", 8 пам'яток природи (в їх числі - печери Буковинка, Піонерка, Попелюшка, Баламутівська; Сторожинецький дендропарк).

Карстова печера Попелюшка розташована на межі України і Молдови. Вхід до неї знаходиться з боку с Подвірного в Чернівецькій області. Довжина підземних ходів - 80 км.

В Чернівецькій області є 19 готелів. На державному обліку перебуває 738 пам'яток.

В області є 5 музеїв і 4 відділи і філіали. Чернівецький краєзнавчий музей - один з найстаріших в Україні. В 1877 р. його колекція була передана Чернівецькому університету. З 1893 р. до початку Першої світової війни він функціонував як крайовий музей. Нині в його фондах налічується 83 тис. експонатів.

Музей має два відділи - історичний музей у м. Хотин і краєзнавчий музей у м. Кіцмань, а також філії - літературно-меморіальні музеї Ю. Федьковича та О.Кобилянської.

В Чернівцях діють музей народної архітектури і побуту, картинна галерея, виставковий зал. Цікавим є музей майстра української народної творчості Г.Тараса у м. Вашківцях.

Літописне місто Чернівці стояло на високому лівому березі Пруту, біля села Ленківець. Існує припущення, що Ленківське городище - це залишки його укріплень. Виникло місто дуже давно, бо вже з XII-XIII ст. воно відоме як значний торговельно-ремісничий центр. У 1240 р. внаслідок татаро-монгольського нашествия воно було зруйноване і відродилося вже на новому місці.

Найдавнішими пам'ятками, що збереглися сьогодні в Чернівцях, є чотири дерев'яні храми в передмістях Рош, Каличанка, Клокучка і в центрі міста. Остання - церква Св. Миколая (1607) - належить до храмів "хатнього типу", які за своїм зовнішнім виглядом та інтер'єром майже нічим не відрізняються від звичайної хати. Класичними зразками цього типу церков є також Миколаївська церква в селі Поляни (1648) і Троїцька (1774) в Чернівцях.

Комплекс резиденції буковинських митрополитів розташований на високому пагорбі в історичному центрі Чернівців. Висотні акценти ансамблю - семінарська церква і дзвіниця монастирського корпусу - є головними містобудівними домінантами. Споруди зведені на місці давньої резиденції архієпископа, яка поступово занепадає і в 1794 р. була розібрана. Нова резиденція споруджена за проектом чеського архітектора Й. Главки в 1864-1882 рр. Комплекс включає три двоповерхові корпуси і ландшафтний парк, закладений у 1876-1878 рр. У 1944 р. в резиденції розмістились музей та філологічний факультет Чернівецького університету, а в 1956 р. весь комплекс переданий у розпорядження університету.

Головна споруда комплексу - палац митрополита з парадним Мармуровим залом. У семінарському корпусі розміщувалась духовна семінарія, а згодом - теологічний факультет Чернівецького університету, відкритого в 1875 р.

Монастирський корпус початково призначався для ченців, згодом у ньому стали діяти школа псаломщиків, бурса і цех, який виробляв свічки.

На східній околиці Чернівців, що має назву Гореча, на високому пагорбі серед лісу зведена церква Різдва Богородиці (Георгіївська), що входила до комплексу місцевого православного монастиря, заснованого на початку XVIII ст. В 1730 р. тут було збудовано невелику дерев'яну церкву, а в 1767 р. на пожертвування російської імператриці Катерини II зведено кам'яний храм. Велику мистецьку цінність має розпис в інтер'єрі храму. Горечанський монастир ліквідовано австрійською владою в 1786 році, а церква стала функціонувати як парафіяльна.

Неподалік від Чернівців є село Лужани, в якому зберігся кам'яний Успенський храм середини XV ст. - найстаріший з уцілілих на Буковині.

На Буковині набуло значного поширення дерев'яне культове зодчество. Серед його зразків - церква Св. Іоанна Сучавського із дзвіницею (с. Виженка, 1792), церква Успіння Богородиці із дзвіницею (с. Дубівці, 1775), церква Св. Миколая (сmt. Пугала, 1885), церква Різдва Богородиці із дзвіницею (с. Селятин, XVII-XVIII ст.), церква Св. Іллі із дзвіницею (с. Шепіт, 1898).

В області уцілів грандіозний комплекс Хотинської фортеці. Його ядром є замок, навколо якого пізніше були споруджені укріплення бастионного типу.

Замок зведений у 1230 р. на місці більш давніх дерев'яних укріплень. У другій половині XV ст., за молдавського господаря Стефана Великого, замок був суттєво перебудований і розширений, споруджені надбрамна і наріжні башти, збудовані два палаці з глибокими підвалами. Територія замку була ще більше розширена і укріплена в XVI ст. До наших днів дійшли могутні оборонні мури і п'ять башт, західний (комендантський) палац, замкова каплиця і казарми.

В 1700-1711 рр. турецькі правителі збудували спроектований французькими інженерами Бастіонний замок (Нову фортецю), яка складається із земляних валів і семи бастіонів. На території фортеці були розміщені казарми, мечеть, майстерні і господарські будівлі.

На Буковині збереглися хасидські святині. В Чернівцях і був цілий єврейський квартал. Садгора поблизу Чернівців - колишня резиденція цадиків, місце знаходження равінату. Центром хасидизму була також Вижниця.

6.3. Туристичні ресурси Закарпаття

Закарпаття розташоване за головним Карпатським хребтом, на стику кордонів України і чотирьох сусідніх держав - Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини. Поблизу Рахова встановлено пам'ятний знак, що символізує географічний центр Європи.

Населення області - 1258,1 тис. чол. (2,4% населення країни). В його національному складі переважають українці (77,6%), які представлені етнічними групами лемків (на північному заході) і гуцулів (на сході). Тут живуть також угорці (13%), росіяни (3%), румуни, словаки, німці, євреї, цигани та ін.

Закарпаття лежить у межах Українських Карпат. Це гірська область: 4/5 її території займають гори. В Закарпатті знаходиться найвища вершина України - Говерла (2061 м). Майже половина території області вкрита лісами.

В Закарпатті 152 річки, що належать до басейну Тиси - притоки Дунаю: Боржава, Латориця, Уж та ін. Майже всі вони беруть початок у горах. На території області 137 озер.

В області 415 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі Карпатський заповідник і природний національний парк Синевир.

Територію Карпатського заповідника складають три розрізнені масиви, на висоті від 200 до 2061 м над рівнем моря. Найбільший з них - Угольсько-Широколужанський, розташований у центральній частині Українських Карпат, на південних схилах Полонинського хребта. Тут зосереджений найбільший у Європі масив букових пралісів.

Чорногірський масив займає південний схил Чорногірського хребта. В ньому виділяються лісовий, субальпійський і альпійський висотні пояси.

Третій масив - Хустський, або Долина нарцисів, де у великій кількості в природних умовах росте ця квітка поруч з іншими рідкісними рослинами: орхідеями, ірисами сибірськими та ін.

Природний національний парк Синевир, створений у 1989 р., розташований у центральній частині Українських Карпат, у верхів'ях Тереслі та Ріки, в Міжгірському районі.

Заказник Зачарована долина - мальовниче міжгір'я у верхів'ях Смерекового потоку, відоме химерними скельними утвореннями.

В області є мальовничі водоспади: Манявський у вузькій ущелині на р. Манява; Скакало в долині р. Синявки; Шипіт, однойменний з назвою річки, який падає з висоти 24 м двома потоками; в Міжгірському районі на потоці Пилипець - каскад водоспаду Шипот.

Різноманітний тваринний світ краю. В річках і озерах водяться цінні види риб - форель і харіус, які також розводяться у спеціальних рибних господарствах.

Закарпаття багате на корисні копалини. Тут великі поклади кам'яної солі, що розроблялися ще в період Римської імперії, але інтенсивно експлуатуватися стали лише у XVIII ст. Значні також запаси високоякісних каолінів, що використовувалися для виготовлення відомої віденської порцеляни.

М'який клімат, мальовничі гірські ландшафти, численні мінеральні джерела, історичні пам'ятки сприяють розвитку рекреації.

Джерела мінеральних вод (Ужоцьке, Міжгірське, Драгівське, Плосківське, Полянське, Новополянське, Сойминське, Квасівське та ін.) зосереджені переважно в гірських районах. Із рівнинних найбільш відомі Ужгородське, Шаянське.

У Солотвині у вироблених соляних шахтах розмістився комплекс, що спеціалізується на лікуванні алергічних захворювань.

Закарпаття є одним із провідних туристичних районів. Тут діють турбази "Світанок" (Ужгород) із філіалом "Дубовий гай" (с. Кострина), "Невицьке" (с. Кам'яниця), "Нарцис" (м. Хуст), "Полонина" (с. Лумшори), "Форель" (с. Жденеве), "Плай" (с. Воловець) із філіалом "Пікуй" (с. Біласовиця), "Карпати" (с. Міжгір'я) з філіалом "Си-невирське озеро" (с. Синевирська Поляна), "Трембіта" (с. Кобилецька Поляна), "Ялинка" (с. Усть-Чорна), "Тиса" (м. Рахів), "Едельвейс" (с. Ясиня), а також туристський готель "Латориця" (м. Мукачево). На багатьох турбазах і в деяких туристських притулках функціонують підйомники. В Закарпатті є 28 готелів, 2 мотелі.

Закарпаття було заселене з доби пізнього палеоліту (бл. 4 тис. р. до н.е.). Цією територією пройшли племена фракійців, даків, кельтів, скіфів, сарматів, гунів, аварів, в епоху "великого переселення народів" - вандалів, готи та ін. Близько II ст. тут з'явилися білі хорвати. На рубежі IX-X ст. цією територією мігрували угорські племена.

З кінця X ст. на Закарпаття поширилася влада київського князя Володимира Святославича, після смерті якого (1015 р.) Іштван I приєднав Закарпаття до Угорського королівства. Його син Імре, що мав титул князя русинів, загинув у 1031 р., і ці землі успадкував племінник Іштвана I Вазул (Ладислав Лисий, одружений із дочкою київського князя Володимира). Але невдовзі Іштван передав цю територію Петеру Орсеоло, який пізніше (в 1038 р.) став угорським королем. У 1046 р., після скинення Петра угорською знаттю, на престол був запрошений син Вазула Андрій, онук київського князя Володимира, одружений з дочкою Ярослава Мудрого.

Протягом XIII ст. Мукачівською домінією володіли зяті угорського короля Бели IV - спочатку князь Ростислав Михайлович Чернігівський, а пізніше Лев Данилович Галицький, дружиною якого була угорська королівна Констанція. У 1393-1414 рр. ця територія перейшла під владу Федора Коріятовича.

Закарпаття у складі Угорської держави не мало права на самоврядування. Українське населення території не асимілювалося завдяки своїй конфесійній належності. Тут діяли православні монастирі, найбільшими з яких були Миколаївський на Чернечій горі, в околицях Мукачева, і Михайлівський у Грушові.

В 1646 р. Мукачівське єпископство поділилось на уніатів і православних, між якими постійно точилася боротьба.

На Закарпатті поширювались антиугорські настрої, наслідком яких стало звернення до австрійського цісаря з проханням про відокремлення краю від Угорщини і приєднання його до Галичини.

Після придушення революції австрійський уряд, враховуючи побажання місцевого населення, виділив в окрему адміністративну одиницю "Руський дистрикт", який управлявся з Ужгорода. Намісником був призначений А. Добрянський, зусиллями якого українці зайняли високі посади, в школах і місцевих установах впроваджена українська мова.

Паралельно з цим військова могутність Росії стала причиною поширення москвофільських тенденцій. Виникло навіть так зване "язичіє" - штучна книжна мова, що являла собою своєрідну суміш російської і церковнослов'янської мов.

У 1867 р. Австрія, розбита Прусією, визнала право Угорщини на самоврядування. Закарпаття знову увійшло до складу Угорщини. В 1868 р. угорським парламентом підтверджено переважні права угорців порівняно з іншими народами, на які поширювалася влада Угорщини: українцями, словаками, сербами, хорватами, румунами. Припинили своє функціонування українські школи, українські газети. На 1914 р. у краї не залишилось жодної школи з українською мовою викладання.

На кінець XIX ст. Закарпатська Україна була найбільш занедбаною з усіх українських земель. З 1830-х років почалась масова еміграція місцевого населення за океан.

Після падіння Австро-Угорщини народні з'їзди в Любовні, Сваляві, Хусті, що пройшли в листопаді 1918 - січні 1919 р., висловились за приєднання Закарпаття до України.

В 1919 р. східна частина Закарпаття була окупована румунськими військами, західна перебувала під владою Чехії. Березький комітет залишався під Угорщиною.

8 травня 1919 р. представники ужгородської, пряшівської і хустської рад утворили Центральну Руську Раду і проголосили об'єднання цих територій із Чехо-Словаччиною. Мирною конференцією в Парижі 10 вересня 1919 р. закріплено договір про включення Закарпаття до складу Чехо-Словаччини на правах автономії в статусі окремого регіону, що дістав назву Підкарпатської Русі. На практиці ж права автономної території грубо порушувались, існуючи лише номінально: фактична влада належала віце-губернатору, що за

походженням був чехом, адміністрація також складалась переважно з чехів. У 1925-1927 рр. Підкарпатська Русь за своїм адміністративним устроєм і характером управління вже нічим не відрізнялась від інших провінцій Чехії. І лише в 1937 р. тут були здійснені перші кроки до реальної автономії.

2 листопада 1938 р. частина Закарпаття, що включала Ужгород, Мукачеве, Берегове, була приєднана до Угорщини.

15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України проголосив державну незалежність території. В той самий день Угорщина окупувала все Закарпаття, щойно призначений уряд Карпатської України емігрував за кордон.

Прихід радянських військ у 1944 р. більшість населення розглядала як визволення. З'їзд народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 в Мукачевому висловився за приєднання до радянської України. 26 червня 1945 р. між Чехо-Словаччиною і Радянським Союзом було укладено угоду про вихід Закарпаття зі складу Чехо-Словаччини. В 1946 р. створено Закарпатську область, до якої увійшла територія Закарпаття за винятком Пряшівщини, яка відійшла до Словаччини. До Закарпатської області було також включено смугу угорської етнічної території уздовж залізничного шляху Чоп-Хуст-Рахів.

В Закарпатській області на державному обліку перебуває 152 пам'ятки архітектури.

В передмісті Ужгорода Горяни зберігся найдавніший на Закарпатті храм - ротонда, який датується XII-XIII ст. і відомий під назвою костюлу Св. Анни або церкви Св. Миколая. Значну історико-художню цінність мають фрески XIV ст. в інтер'єрі ротонди.

Ужгород відомий з X ст. Міський замок споруджений у XVI ст., а в XVII добудований. Його внутрішній дворик оточений триповерховими житловими приміщеннями з чотирма кутовими баштами.

В Ужгородському замку з 1947 р. відкритий Закарпатський краєзнавчий музей, колекція якого налічує понад 80 тис. експонатів. Його філіал - Закарпатський художній музей, експозиція якого включає роботи майстрів України, Угорщини, Словаччини, Чехії.

Серед фортифікаційних споруд вирізняється Мукачівський замок, споруджений на вершині гори вулканічного походження. Цей комплекс складався упродовж тривалого історичного періоду і являє собою надзвичайно складну оборонну систему, що дозволяє простежити всі етапи розвитку фортифікаційного будівництва в Центральній і Середній Європі. Історики висловлюють припущення, що в IX-XI ст. на цій горі існувало невелике прикордонне укріплення Київської Русі, зруйноване татаро-монголами в 1242 р. Ядро фортеці датують кінцем XIV ст., пов'язуючи його спорудження з ім'ям Ф. Коріатовича, якому Мукачеве дісталось в дарунок від угорського короля Сигізмунда.

В 1663 р. оборонна система замку була суттєво вдосконалена, споруджені нові кам'яні bastiони, що збереглися до наших днів, система підйомних мостів.

У тому вигляді, в якому ми бачимо фортецю сьогодні, вона склалася в 1688 р. Сьогодні це один із найбільших оборонних комплексів на території України.

В Мукачівському замку міститься історичний музей.

Ще один давній комплекс оборонних споруд уцілів у с. Невицьке. Його ядро (виникло в кінці XIII - на початку XIV ст.) наближається до овалу, по периметру якого усередині розташоване приміщення, яке на рубежі XIV-XV ст. було додатково укріплене кам'яним оборонним муром із чотирма баштами. Ще через століття на під'їзді до замку споруджено південну в'їзну башту з довгим дерев'яним мостом на високих кам'яних опорах. Зруйнований у 1644 р. З 1879 р. замок стає туристичним об'єктом. З 1968 р. тут ведуться реставраційні роботи.

Над містом Хуст височить замок, - заснований у XIV ст., він неодноразово піддавався перебудові. В 1766 р. в результаті удару блискавки, який припав на пороховий льох, замок злетів у повітря і після цього вже не відбудовувався.

В місті Берегове, що лежить у долині Тиси, знаходиться пам'ятка архітектури XVII ст. - графське подвір'я.

В селищі Чинадієве в Мукачівському районі збереглися парк, закладений у 1848 р., замок XIV-XVI ст. і палац 1890-1895 рр. (нині - головний корпус санаторію "Карпати").

В області діють 3 музеї з 6 філіалами і відділами. Закарпатський музей народної архітектури і побуту відкрито в Ужгороді у 1970 р. на схилах Замкової гори. В ньому представлені споруди всіх районів області, характерні для українських, румунських і угорських поселень Закарпаття. Будівлі побутового і господарського призначення з хатнім начинням, предметами повсякденного вжитку, знаряддями праці репрезентують матеріальну і духовну культуру населення Закарпаття на історичному відрізку від XVII ст. по 40-і рр. XX ст.

Контрольні питання

- Яка з пам'яток Галичини визнана ЮНЕСКО пам'яткою світового значення?
- Які відомі курорти знаходяться у Львівській області?
- Скільки кам'яних будівель розташовано на площі Ринок у Львові?
- Ким споруджено львівський костюл Марії Сніжної в XIV ст.?
- На стіні якої споруди у Львові висять пам'яткові кулі?
- Чому Олеський замок дістав назву "колиски польських королів"?
- Який замок є найстарішим в Україні?
- Який вчений із світовим ім'ям народився у Дрогобичі?
- Яке місто в Галичині називали "малим Краковом"?
- Де і ким був заснований Гуцульський театр?
- Де знаходиться музей народного мистецтва Гуцульщини?
- Які об'єкти релігійного паломництва відомі в Чернівецькій області?
- Які важливі природно-рекреаційні об'єкти розташовані на території Закарпатської області?
- Де знаходиться печера "Попелюшка"?

Теми рефератів

- Курортне господарство Львівської області.
- Історико-культурна спадщина як основа розвитку пізнавального туризму на Львівщині.
- Музей народного мистецтва Гуцульщини є екскурсійний об'єкт.

Розділ VII Туристичні ресурси Степової (Південної) України

Степова Україна - це найбільший історико-географічний край (його площа - 250 тис. кв. км), що охоплює 8 сучасних областей України: Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Херсонську, а також північну, степову частину Криму.

Історія краю, формування етнічного складу його населення обумовлені пограничним розташуванням території на стику Східної Європи, Причорномор'я та азіатських степів. З Азії на ці землі здійснювали набіги орди кочівників. Народи Середземномор'я так само намагались поширити свій вплив на територію Північного Причорномор'я. Населення глибинних районів України теж прагнуло дістатись до берегів Чорного і Азовського морів.

Територія Південної України безперервно заселена, починаючи з доби раннього палеоліту. Наприкінці епохи бронзи (1200-800 рр. до н.е.) цю територію заселяли кіммерійці. Кочові племена мігрували в межах величезної території, що простягалась від Болгарії до Північного Кавказу, від південного берега Криму до сучасної Пензенської області Росії.

На межі VII і VI ст. до н.е. між Дніпром і Азовським морем поселились іраномовні племена - скіфи, що дало грецьким історикам підставу назвати весь цей край Скіфією.

Пліній налічував тут близько 30 племен. Поблизу Кам'янки-Дніпровської і Великої Знам'янки в Запорізькій області виявлено залишки великого городища площею близько 1200 га, яке, можливо, було центром скіфських володінь. У III ст. до н. е. скіфи степового Криму заснували на території, де знаходиться сучасний Сімферополь, своє царство із столицею Неаполь Скіфський.

У 1971р. в кургані Товста Могила (поблизу м.Орджонікідзе Дніпропетровської області) була знайдена золота пектораль вагою 1,5 кг. Ця прикраса, яка датується IV ст., названа знахідкою століття.

Майже одночасно зі скіфами на цій території з'явилися греки, які заснували у Причорномор'ї свої колонії, процвітання яких забезпечувала передусім торгівля пшеницею. Саме тут, в Ольвії, вперше на території сучасної України почали карбувати монети.

Близько 480 р. до н.е. грецькі поліси і місцеві поселення по обидва береги від Керченської протоки увійшли до складу Боспорського царства із столицею в Пантікапеї. Ця держава в I ст. до н.е. охоплювала майже весь Крим, узбережжя Азовського моря, пониззя Дону і середню течію Кубані. В 47 р. до н.е. внаслідок битви між військом Юлія Цезаря і боспорського царя Фарнака Боспорське царство потрапило у васальну залежність від Риму. Грецькі колонії поступово були підкорені римлянами.

Протягом п'яти століть (від початку III ст. до н.е.) цю територію населяли сармати, які частково підкорили скіфів. На початку III ст. тут з'явилися племена готів. Орда гунів у IV ст. знищила майже всі причорноморські грецькі колонії, Скіфську і Боспорську держави, потіснила сарматів і готів, а на зміну їй прийшли тюркські племена, які створили тут Велику Болгарію. В цих степах кочували також авари. На початку VII ст. хазари підкорили болгар, зайняли частину Криму - зокрема, Пантікапей, - в середині VIII ст. заснували на цій території свою державу - Хазарський каганат.

Слов'янське населення Степової України складалося переважно з уличів і тиверців.

Наприкінці IX ст. на Таманському півострові, на місці колишньої грецької колонії Германасі, виникло місто Таматарха (Тматорокань), яке стало центром однойменного князівства. Відомо, що до кінця XI ст. тут правили чернігівські князі.

З початку X ст. орди печенігів почали тіснити слов'ян на північ. За переказами, саме в цих краях (біля села Нікольське поблизу Дніпропетровська) в бою з печенігами в 972 р. загинув київський князь Святослав.

З другої половини XI ст. в цих степах кочували половці.

В 1223 р. об'єднані сили волинського, галицького, курського, київського, путивльського, смоленського, тубчевського князів і половецького хана в урочищі Кам'яна Могила на березі р. Калки (нині - Кальчик) виступили проти монголо-татар. Після створення Золотої Орди на цій території був один з ординських улусів.

Наприкінці XIV ст., в період князювання Вітовта, володіння Литовсько-Руського князівства розширились до Чорного моря.

Більша частина території Степової України на кінець XV ст. була Диким полем, через яке проходили Муравський (із Перекопу до Тули), Чумацький (по лівому берегу Дніпра), Чорний (із Перекопу через пониззя Дніпра до Умані, Тернополя, Львова) шляхи. На території нинішньої Кіровоградської області до Чорного лісу підтягувались татарські полчища перед набігами на Брацлавщину, Київщину та інші українські землі.

Тоді ж, у кінці XV ст., в Дикому полі почали з'являтися вільні люди - козаки. Згодом на дніпровських порогах виникла Запорозька Січ. Вона охоплювала територію від річки Тясмин на півночі до гирла Дніпра і Бугу на півдні. Західним кордоном Січі були річки Буг і Синюха, північний пролягав по річці Орель, південний - по Конці. Східні володіння Запорожжя досягали Нижнього Дону, виходячи в районі Бердянської коси і гирла Кальміусу до Азовського моря. На володіння цими землями Запорозьке військо одержало від польського короля Стефана Баторія грамоту в 1576 році. Пізніше право на них підтверджувалось іншими польськими королями, російськими імператорами.

Засновником першого із запорозьких укріплень вважається князь Д.Вишневецький, який бл. 1552 р. спорудив замок на острові Мала Хортиця. В 1540-х роках Січ розташовувалась на острові Томаківка (поблизу м. Марганець Дніпропетровської області). В 1563 р. вона перемістилась на острів Базавлук (також у Дніпропетровській області). В 1638 р. виникає Никитинська Січ

(поблизу м. Нікополь Дніпропетровської області), де гетьманом обрано Богдана Хмельницького. Визвольна війна українського народу розпочалась саме на території сучасної Дніпропетровщини. Перша перемога війська, очолюваного Богданом Хмельницьким, була здобута у травні 1648 р. в битві під Жовтими Водами.

Чортомлицька (Стара) Січ (неподалік від м. Нікополь Дніпропетровської області) існувала в середині XVII ст. Вона мала найдовшу історію. Її захисні споруди в поєднанні з урвистими берегами річок, які були природним укріпленням, перетворювали Січ на серйозну перешкоду для ворога.

За умовами Андрусівського перемир'я Запорозька Січ була під протекторатом обох держав. При цьому російська сторона стала зводити на запорозьких територіях військові укріплення. В 1709 р. відповіддю Петра I на перехід частини запорожців на бік Мазепи було зруйнування Чортомлицької Січі. Звідси запорожці рушили на південь і заснували на території сучасної Херсонщини Кам'янську Січ (від назви балки Кам'янка).

В 1711 р. на території, що перебувала під протекторатом кримських ханів (у районі сучасного Цюрупинська), засновано Олешківську Січ. Територію між Бугом і Дністром називали "ханською Україною", яка в XVII-XVIII ст. мала своє самоврядування: нею управляли "ханські гетьмани", підконтрольні татарсько-турецькій владі.

В 1734 р. козаки повернулись під російський протекторат і заснували неподалік від колишньої Чортомлицької Січі Нову Січ, яка проіснувала до 1775р.

На Запорозьких землях постійно з'являлись переселенці з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя, частина яких вступала до Січі, інші засновували хутори і слободи посеред степу. На 1762 р. на Запорозжі було 20 тис. козаків, тоді як у поселеннях, що виникли навколо Січі, налічувалось більше 150 тис. жителів.

На тутешніх родючих землях осідали також козаки з сусідніх Миргородського, Полтавського, Переяславського полків, які, оселившись на Запорізьких Вільностях, зберігали підпорядкування своєму полковому керівництву.

В 1730-х роках російські власті спорудили по річці Орель Українську лінію - систему укріплень. Північна смуга Запорозьких Вольностей відійшла від Січі: тут владу здійснювали миргородський і полтавський полковники та київський генерал-губернатор.

У середині XVIII ст. російський уряд надав дозвіл слов'янському населенню Австрії, що виявило бажання переїхати до Росії, селитися на північно-західних кордонах Запорозьких Вольностей. В 1752 р. територію від р.Кагарлика по Висі, від Тясмину до Дніпра заселили полки, підпорядковані генералу Хорвату. Ці поселення, що увійшли в історію під назвою Нової Сербії (Новосербії), управлялися Сенатом, а місцеву владу представляв київський генерал-губернатор. Головним центром управління сербськими полками був Новомиргород, адміністративним центром - фортеця Св.Єлизавети на Інгулі (сучасний Кіровоград).

У 1753 р. на протилежному, східному краї Запорозької території уздовж Сіверського Дінця між річками Бахмутом і Луганцю осіла нова група слов'янських переселенців на чолі з Шевичем і Прерадовичем. Центром сербських колоній (Слов'яносербії) на лівобережжі був Бахмут (нині Артемівськ Луганської області).

Переселенці мали привілейоване становище: вони одержали землю, значні грошові субсидії, право безмитної торгівлі, були звільнені від будь-яких податків. Усі серби, що перебували на військовій службі, одержували платню, а ті, що не могли служити за станом здоров'я чи за віком, забезпечувались пенсією. Для участі в будівництві поселень для новоприбулих відряджали козаків з Гетьманщини, залучались також місцеві селяни. Стимулюючи заселення цих територій, уряд створив Новослобідський козацький полк, яким засновано двадцять слобід на 20 км південніше від Новосербії.

Між новими поселенцями і запорожцями склались напружені стосунки, часом аж до збройних сутичок. Врешті, коли невинуватість такого експерименту стала очевидною, ці полки було ліквідовано, а їх територію включено до складу новоствореної Новоросійської губернії: Єлизаветинська провінція була утворена Новосербським і Новослобідським полками, а Бахмутський повіт виник на основі Слов'яносербського полку.

У 1774 р. в результаті російсько-турецької війни до Росії відійшла територія між Дніпром, Бугом і Чорним морем, і Запорожжя втратило своє значення оборонного бар'єру на межі між Росією і Кримом. У 1775 р. Січ була ліквідована.

Багато козаків переселилася в турецькі володіння. Оселившись на землях Очаківської орди, біля Тилігульського і Хаджибейського лиманів, вони заснували велике поселення на Пересипу (в межах нинішньої Одеси). В 1776р. тут налічувалося близько 7 тис. козаків. У 1778 р. вони одержали турецьке підданство. Під тиском Росії козаки були переселені турецькою стороною далі від кордону, в гирло Дунаю. Тут заснована Задунайська Січ, яка проіснувала близько 50 років.

Вся територія "Запорозьких вольностей" увійшла до складу новоствореної Азовської і Новоросійської губерній, що перебували під управлінням Г. Потьомкіна. Для заселення спустілої території землі стали роздавати поміщикам і державним селянам, а пізніше - іноземним колоністам.

Наприкінці XVIII ст. у Приазов'я були примусово переселені кримські греки.

В 1783 р. Новоросійська і Азовська губернії об'єднані в Катеринославське намісництво з центром у щойно заснованому Катеринославі. До його складу увійшов Крим (Таврійська провінція).

В 1796 р., після смерті Катерини II, Павло I відновив Новоросійську губернію з центром у Новоросійську (в 1796-1802 рр. так називався Катеринослав), яка в 1802 р. була поділена на три губернії: Херсонську (до 1803 р. - Миколаївська), Катеринославську і Таврійську (остання об'єднала Крим і три повіти: Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський).

Через брак робочих рук і необхідних коштів поміщики південних губерній змушені були продавати землю або здавати її в оренду. В результаті тут стали

з'являлись господарства фермерського типу з використанням сільськогосподарських машин і найманих сезонних працівників, що масово приїздили з інших губерній. Поруч з цим у Південній Україні існували великі земельні латифундії - такі, як, наприклад, маєток Асканія-Нова площею 100 тисяч десятин, що належав Фальц-Фейнам.

Після закінчення російсько-турецької війни в 1812 р. до складу Росії увійшла Бессарабія - територія між Дністром у середній і нижній течії і Прутом, гирлом Дунаю і Чорним морем.

Більша частина Бессарабії лежить у межах Молдови, а до складу України входить Північна і Південна Бессарабія. Північна Бессарабія здавна мала переважно молдавське і українське населення, тоді як територія Південної Бессарабії (Буджак) стала заселятися лише в кінці XVIII ст.

Бессарабія ніколи не була самостійним державним утворенням. У давні часи цей край населяли гети, даки, бесси. Через ці землі пройшли численні кочові племена - готи, гуни, авари, болгари, угорці, печеніги, половці.

В IX ст. тут з'явилося слов'янське населення - тиверці та уличі. В X-XII ст. ці землі входили до складу Київської Русі, потім - Галицько-Волинського князівства.

З XIV ст. - територія Молдавського князівства. В XIV- XV ст. генуезці створювали на території Бессарабії свої торговельні факторії, для захисту яких будували фортеці.

1514 р. Бессарабія у складі Молдови потрапила під владу турецького султана. Турками укріплені старі і збудовані нові фортеці - Акерман, Кілія, Хотин та ін.

З кінця XVI ст. в південних степах Бессарабії кочували ногайські татари. У XVIII ст., після зруйнування Січі, тут з'явилися запорожці, заснувавши на цих землях Наддунайську Січ.

Після включення в 1812 р. Бессарабії до складу Росії тут починають селитися іноземці - переважно німці, - звільнені російським урядом (на 50 років) від рекрутчини і від сплати податків. У 1816 р. було засноване місто Арциз. Місцева адміністрація була зобов'язана надавати сприяння переселенцям. Уже в 1827 р. Арциз перетворився на одну з найбагатших німецьких колоній на території Росії. Німецька громада жила відособлено, мала дві лютеранські кірхи, дві початкові школи з німецькою мовою викладання. Основним її заняттям було сільське господарство - тваринництво і землеробство (садівництво, виноградарство).

В першій половині XIX ст. на території Бессарабії було 83 болгарських і гагаузьких населених пунктів. Місто Болград було центром компактного проживання болгарських поселенців, якими тут у 1833-1838 рр. споруджено Спасо-Преображенський собор.

В результаті Кримської війни Буджак (у тому числі 40 болгарських і гагаузьких сіл) перейшов під владу Румунії. Після російсько-турецької війни в 1878 р. Південна Бессарабія знову була включена до складу Росії.

В 1918-1940 рр. Бессарабія була володінням Румунії, а після Другої світової війни її територія адміністративно поділена між Одеською і Чернівецькою

областями України: південна її частина - сучасна Ізмаїльщина, а північна - Хотинщина.

У межах історико-географічного краю Степова Україна виділяють Азово-Чорноморський рекреаційний регіон, який включає Одеський і Приазовський рекреаційні райони і курортні місцевості на узбережжі Азовського і Чорного морів.

Одеський рекреаційний район охоплює територію Миколаївської, Одеської і Херсонської областей і спеціалізується на бальнеолікуванні, відпочинку, організації екскурсій, морських прогулянок, фестивалів, конгресів, семінарів, бізнес-туризмі.

До Приазовського рекреаційного району входять Донецька, Запорізька і Херсонська області. Спеціалізація курортно-рекреаційної зони Бердянська - бальнеолікування, дитячий і сімейний відпочинок, туристські екскурсії, морські прогулянки.

Природно-рекреаційні ресурси регіону включають помірно континентальний клімат, тепле море, мінеральні води і лікувальні грязі.

7.1. Одеська область

Розташована на південному заході країни, де проходить державний кордон із Румунією і Молдовою. На півдні і південному сході її територія омивається Чорним морем. Площа області - 33,3 тис. кв. км (5,5% території країни). На території Одещини протікає 225 річок. Головні з них - Дунай (його Кілійське гирло), Дністер, Південний Буг. В заплавах Дунаю і Дністра є озера Кагул, Катлабуг, Саф'ян, Ялпуг та ін. В області 15 лиманів, найбільші з яких - прісноводний Дністровський і солоні Куяльницький, Тилігульський, Хаджибейський, Шагани, Алібей.

В області налічується 92 природно-заповідні території та об'єкти, в тому числі заповідник Дунайські плавні, який лежить у пониззі Кілійського гирла Дунаю, займає частину островів і акваторії Чорного моря. Пам'ятками природи є Михайлівський яр і Одеські катакомби. Наукову і естетичну цінність має флористична колекція ботанічного саду Одеського університету.

В північно-західній частині чорноморського узбережжя розташований скелястий острів Зміїний площею 1,5 км², на якому були давні грецькі поселення

Сприятливі кліматичні умови, тепле море, численні пляжі (довжина Чорноморського узбережжя - більше 300 км), значні запаси лікувальних грязей, джерела мінеральних вод обумовлюють розвиток рекреаційного господарства. В області функціонують курорти: Аркадія, Великий Фонтан, Кароліно-Бугаз, Куяльницький (Куяльник), Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Малодолинське (Холодна Балка), Хаджибейський (Хаджибей), Чорноморка, Сергіївка.

Одним із найвідоміших і найстаріших курортів, що функціонує на основі лікувальних грязей, є Куяльник. За своїм лікувальним впливом Куяльницький лиман порівнюється з відомими близькосхідними курортами Мертвого моря. Перший лікувальний заклад - "теплі ванни" - був створений тут у 1833 р. за

ініціативою військового лікаря Е. Андрієвського, який використовував грязі для лікування поранених. У 1892 р. засновано найбільшу на той час у Росії грязьову лікарню, яка функціонує й досьогодні.

Нині в Куяльнику три 15-поверхові санаторні корпуси на 3000 місць, курортна поліклініка, грязьова лікарня, культурний і торговельний центр. Тут лікують захворювання органів опорно-рухового апарату, центральної і периферійної нервової системи, гінекологічні хвороби. Місцеві мінеральні води використовуються для лікування захворювань шлунку, печінки, жовчного міхура, кишечника, регулювання обмінних процесів.

Найстаріший в Україні дитячий оздоровчий центр знаходиться в Лузанівці. Він заснований у 1923 р. в колишньому маєтку Лузанових для порятунку дітей Одещини, що страждали від голоду, і мав назву "Сонячні табори". Ініціатори його створення - Всесвітня єврейська конференція допомоги, фонд Нансена і Червоний хрест. У 1935 р. збудовано капітальні кам'яні приміщення. Тут було створено хорошу медичну базу, яка згодом дозволила перепрофілювати цей дитячий курорт на один із найкращих у країні дитячих туберкульозних санаторіїв. Після реорганізації санаторію в 1956 р. на його базі було створено республікансь-кий піонерський табір "Молода гвардія" (з 1992 р. - дитячий центр "Молода гвардія").

В 60 км від Одеси на піщаній косі, яку з одного боку омиває солоне Чорне море, а з іншого - прісноводний Дністровський лиман, розташований кліматичний курорт Кароліно-Бугаз.

В області є 44 готелі, один мотель, два кемпінга. В Одесі розміщені комфортабельні готелі - "Чорне море", "Лондонська", "Красна", "Вікторія", "Одеса". В Ізмаїлі туристів приймає готель "Дунай", у Білгород-Дністровському - "Русь". Діють також кемпінг "Дельфін" і готельний комплекс "Турист" в Одесі, кемпінг "Кароліно" в с. Затока, туристичний комплекс "Південний" у с. Сергіївка, турбаза "Чорноморський дельфін" у с. Фонтанка.

В області є один заповідник. Тут функціонують також 3 музеї з 7 філіалами і відділами, в тому числі перший в Україні музей (створений у 1825 р.) - музей старожитностей в Одесі.

На державному обліку перебуває 7,4 тисяч пам'яток, з яких 1440 -- пам'ятки містобудування і архітектури. Переважна більшість пам'яток зосереджена в Одесі.

Одеса розташована на місці давнього татарського поселення Хаджибея (Качибєя), що вперше згадується в 1415 р., - хоча перші поселення на території сучасного міста виникли приблизно 5 тис. років тому. В давніх лоціях (XII-XIV ст.), на морських картах 1311 р. зустрічається назва стоянки генуезьких суден Джінестра.

В 1794 р. царським указом започатковано будівництво портового міста для військових і торговельних цілей. Уже на початку XIX ст. одеський порт вийшов на третє місце в Росії за вантажним оборотом (після Петербурга і Риги), а за обсягом вивезення вантажів - на друге (після Петербурга).

В 1819-1859 рр. Одеса була зоною порто-франко, тобто містом, у межах якого дозволявся вільний безмитний продаж і зберігання іноземних товарів.

Цим місто значною мірою зобов'язане своєму першому градоначальнику французькому емігрантові А. Рішельє.

Місто швидко розвивалось, відповідним темпом зростала чисельність його населення: якщо в 1803 р. тут проживало 9 тис. чол., у 1861 р. - 100 тис, то в 1897 - 404 тис. чол. За цим показником Одеса вийшла на четверте місце після Петербурга, Москви, Варшави. Найвиразнішим архітектурним ансамблем міста є Приморський бульвар, - парадний морський фасад міста. Його забудова в цілому сформувалась у першій половині XIX ст. Тут споруджено пам'ятник А. Рішельє роботи скульптора І. Мартоса.

В 1833 р. споруджено будинок градоначальника графа Завадовського, який у середині XIX ст., після відповідного перепланування, було перетворено на готель "Петербурзький".

Палац генерал-губернатора Новоросії графа М. Воронцова (1824-1834 рр.) являє собою комплекс споруд, який включає палац, бельведер, стайні.

У 1837 рр. ансамбль було доповнено будівлею Старої біржи, де сьогодні міститься міськрада.

В 1837-1842 рр. побудовані знамениті Приморські сходи.

Міський музей і бібліотека, що є найстарішими в Україні, розмістилися в будівлі, спорудженій у 1883 р. (нині Археологічний музей НАН України).

В ансамбль Приморського бульвару входять також готель "Лондонський", Присутствені місця, палац Шидловського, житлові будинки.

Однією з найкрасивіших у світі вважається будівля міського театру опери і балету (1884-1887 рр.), зведена за проектом віденських архітекторів Ф.Фельнера і Г. Гельмера.

В будинку Нової біржі (1894-1899 рр.) сьогодні міститься Одеська філармонія.

Одеса є батьківщиною відомих письменників І.Бабеля, Ю.Олеші, К.Паустовського, В. Катаєва, І. Ільфа, Є. Петрова та ін. В кінці XIX ст. в місті створено Одеське літературно-артистичне товариство, яке з 1898 р. містилося в палаці Гагаріна. Тут бували відомі поети, письменники, актори, художники: І. Бунін, В. Катаєв, О. Толстой, Е. Багрицький та ін. Тут уперше було влаштовано виставку творів В. Кандинського. З 1977 р. в цьому приміщенні діє Одеський літературний музей, колекція якого налічує близько 40 тис. експонатів. Його філіал - музей-квартира О. Пушкіна. В 1823-1824 рр. у місті побував О.СПушкін.

В 1899 р. відкрито Одеський художній музей, де представлені роботи Д.Левицького, В.Тропініна, І.Айвазовського, І.Рєпіна, О.Саврасова, І.Крамського, М. Врубеля, В. Серова, М. Реріха, В. Кандинського, К. Сомова ...

Серед експонатів Одеського музею західного і східного мистецтва (створений у 1923 р.) - давньогрецька кераміка, римське скло. Широко представлене західноєвропейське мистецтво - твори видатних майстрів Італії, Голландії, Франції, Фландрії. Серед експонатів - полотна М. Караваджо.

Колекція східного мистецтва репрезентує декоративно-вжиткове мистецтво Китаю, Японії, Індії, Монголії, Тибету.

Історія Білгород-Дністровського налічує понад 2,5 тис. років. У VII ст. до н.е. греки заснували тут колонію, що мала назву Офіус (пізніше - Тіра, за давньою назвою Дністра). В першій половині I ст. до н.е. поліс входив до складу Понтійської держави Митридата Євпатора. У III ст. Тіра приходить до занепаду. Вона неодноразово зазнавала руйнувань і відбудовувалась. Через цю територію пройшли гуни, авари, болгари та інші кочові племена. У XII-XIII ст. поселення належало Галицькому князівству. На рубежі ХІІІ-ХІV ст. генуезькі купці розпочали тут будівництво фортеці. У XV ст. Тіра увійшла до складу Молдавської держави, де вона була найбільшим містом: на той час її населення досягало 20 тис. чол. Молдавани називали її Четатя-Албе (Біла фортеця). В 1484 р. місто перейшло під владу турків, які перейменували його на Акерман.

На скелястому правому березі Дністровського лиману у східній частині Білгород-Дністровського на місці укріплень IV-V ст. до н.е. височить фортеця.

Турецькою фортецею Ізмаїл у ході російсько-турецьких війн неодноразово оволодівали російські війська (в 1770, 1790, 1809 рр.). В її облозі в 1809 р. брав участь офіцер І. Котляревський.

В 1856 р. ізмаїльська фортеця була зруйнована: залишились тільки фундаменти і мечеть XVI ст., перебудована в ХІХ ст. на православний храм - Хрестовоздвиженську церкву. В центральній частині міста зберігся Покровський собор.

Українською Венецією вже на початку ХІХ ст. називали поселення, розташоване на лівому березі Кілійського гирла - Вилкове, засноване в середині ХVІІІ ст. Вулиці в містечку заміняють протоки і канали, якими місцеві жителі пересуваються на човнах. Через них перекинуті дугоподібні містки загальним числом 76. Прокладені уздовж вулиць-каналів тротуари на високих сваях. Від кожної такої "вулиці" прориті менші канали до кожного двору: рибальство є основним заняттям місцевого населення.

Село Шабо стало заселятися з 1820 р. вихідцями із Швейцарії. За задумом царського уряду, тут мав бути заснований зразковий осередок виноградарства і виноробства.

Переселенці завезли сюди цінні сорти винограду: каберне, совіньйон, рислінг, мускат, шасла та ін. Були виведені і нові сорти, відповідні місцевим кліматичним умовам. Тут і сьогодні культивується понад 70 сортів винограду. Відомі в Україні вина, що виготовляються місцевим винзаводом.

З другої половини ХІХ ст. Шабо поступово перетворюється на курортне містечко. Тут побували Леся Українка, М. Лисенко та ін.

Нащадки колишніх швейцарських колоністів залишили Шабо в 1940 р., після приєднання Бессарабії до Радянського Союзу.

7.2. Миколаївська область

Розташована в нижній течії Південного Бугу. На півдні її територія омивається Чорним морем. Площа - 24,5 тис. кв. км (4,1% території країни).

Берегова лінія в межах області значно розчленована. Глибоко в сушу вдаються Дніпровсько-Бузький, Березанський і Тилігульський лимани. До

області належать острів Березань і Кінбурнська коса. На території області 85 річок, основні з яких - Південний Буг із притоками Інгулом, Кодимою, та ін.

В області 89 територій і об'єктів природно-заповідного фонду, в т.ч. частина Чорноморського біосферного заповідника.

Область має значні природні рекреаційні ресурси: сприятливий клімат, піщані пляжі уздовж Чорноморського узбережжя, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі і ропа морських лиманів. Заклади відпочинку розташовані головним чином у курортних зонах Коблева, Очакова і Миколаєва. Найбільші турбази - "Південний Буг" (Миколаїв) та "Очаків" (Очаків). В області 29 готелів, у Миколаєві - "Миколаїв" і "Турист".

У Миколаївській області на державний облік взято 3,3 тисячі пам'яток, у тому числі 143 пам'ятки архітектури.

В області діють 3 музеї з 8 відділами та історико-археологічний заповідник "Ольвія", заснований у 1926 р. До його складу входять залишки античного міста-держави Ольвія, а також острів Березань із залишками найдавнішого в Північному Причорномор'ї давньогрецького поселення.

Руїни давньогрецького полісу Ольвія знаходяться неподалік від місця злиття Південного Бугу з Дніпром, на березі лиману. Від степу його відмежовують дві глибокі балки. Засноване в середині VI ст. до н.е. вихідцями з Мілету, місто проіснувало близько тисячі років (до IV ст. до н.е.).

Колекція Миколаївського художнього музею ім. В. Верещагіна, створеного в 1914 р., налічує понад 9 тис. експонатів. Тут демонструються твори В.Верещагіна, Ф.Рокотова, В.Боровиковського, В.Тропініна. І.Айвазовського, І.Рєпіна, В. Сурікова, К. Костанді, К. Коровіна, О. Бенуа та ін.

Першими будівлями на місці сучасного міста Миколаїв були кузня і будинок запорожців біля паромної переправи через гирло Інгула, а також рибальське поселення і хутір купця Фабра.

В липні 1788 р. за наказом Г. Потьомкіна тут засновано суднобудівну верф, а в наступному році розпочато будівництво міста, названого на честь Св. Миколая - покровителя моряків. Уже в 1790 р. на воду було спущено перший корабель, збудований на миколаївській верфі - фрегат "Святий Миколай". Місто стало головною суднобудівною базою Чорноморського флоту.

З 1794 р. тут розміщувалось командування Чорноморського флоту і управління портами. Для підготовки морських офіцерів та інженерів у місті відкрито Морське артилерійське училище, Морський кадетський корпус (згодом -штурманське училище), училище корабельної архітектури. Моряків готували у школі юнг і навчальному флотському екіпажі. В 1817 р. тут засновано музичну школу, де здійснювалась підготовка музикантів і співаків для портових оркестрів і хорів. Миколаївський флотський оркестр користувався великою популярністю. В 1880-х роках з ним працював відомий композитор М.А.Римський-Корсаков.

Після поразки в Кримській війні значно скоротилося будівництво військових суден. У 1856 році було ліквідовано Управління головного командира Чорноморського флоту. Закрито морські установи і навчальні заклади.

З 1862 р. в Миколаєві діяв торговельний порт, який у кінці XIX ст. вийшов на третє місце за обсягом закордонних торговельних операцій (після Петербурга і Одеси).

Після припинення 1878 р. дії обмежувальних статей Паризького договору було відновлено будівництво військових кораблів на адміралтейській верфі міста. Серед суден, збудованих у Миколаєві - відомий броненосець "Князь Потьомкін Тавричеський", спущений на воду в 1900 р. Відновив свою діяльність також штаб Чорноморського флоту (в 1900 р. він був переведений до Севастополя).

7.3. Херсонська область

Розташована на півдні України. Її площа становить 28,56 тис. кв. км (4,7% території країни).

Херсонщина - єдина з усіх областей України (крім АР Крим), що має вихід до двох морів - Чорного і Азовського. У межах області протікає всього 6 річок довжиною понад 10 км. Головна ріка - Дніпро перетинає область із північного сходу на південний захід, поділяючись у нижній течії на рукави і утворюючи дніпровські плавні.

На Херсонщині знаходиться найбільший на планеті лиман - Дніпровсько-Бузький.

Чорноморське і Азовське узбережжя в межах області простягається більше як на 200 кілометрів і має чудові піщані пляжі, розвинену оздоровчу інфраструктуру. За кількістю сонячних днів Херсонщина не поступається Криму. Вона є областю з найменшою середньомісячною кількістю опадів (від 300 до 400 мм).

Тут розташовані два біосферні заповідники, які входять до світової мережі біосферних заповідників (резерватів) - Асканія-Нова ім.Ф.Е.Фальц-Фейна і Чорноморський.

Перший в Україні природний заповідник - Асканія-Нова - є найбільшим серед степових заповідників у Європі і єдиним у цій частині світу резерватом, де збереглися первинні степи (близько 1,5 тис. га). Ф.Фальц-Фейном у 1874 р. було споруджено невеликий вольєр для утримання представників місцевої фауни. Зоопарк розростався і був поповнений іншими видами з різних країн світу. В 1887 р. тут було створено ботанічний парк, у якому представлена флора всіх континентів.

Всього на Херсонщині 69 територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Область має значні можливості розвитку курортної галузі і масового відпочинку в долинах Дніпра, Інгульця, на узбережжі Дніпровського лиману, Чорного і Азовського морів, хоча використовуються вони незначною мірою. Діють курорти Гола Пристань і Скадовськ, курортна місцевість Арабатська Стрілка. Санаторій "Гопри", розташований на березі цілющого Соляного озера, функціонує на базі озерних сульфідних грязей і хлоридно-натрієвої ропи. Тут збереглася перша грязьова лікарня для лікування захворювань опорно-рухового апарату, збудована в кінці XIX ст.

На Херсонщині налічується 25 готелів, у тому числі 2 туристські готелі ("Лілея" в Херсоні і "Нова Каховка" в Новій Каховці); 2 мотелі, 2 турбази ("Чорномор" у смт. Лазурне Скадовського району та ім. Остапа Вишні в с. Кринки Цюрюпинського району).

На Херсонщині на державному обліку перебуває 5,9 тис. пам'яток. З них 143 входять до Державного реєстру національного надбання. Тут діє 3 музеї з 6 філіалами і відділами. Херсонський краєзнавчий музей - один із найстаріших на півдні України, що утворився в 1931 р. об'єднанням археологічного і природно-історичного музеїв.

Колекція Херсонського художнього музею налічує понад 6 тис. творів живопису, графіки, скульптури і декоративно-вжиткового мистецтва, серед яких - роботи О. Шовкуненка, К. Коровіна, М. Врубеля, М. Пимоненка та ін.

У 1778 р. у відповідності з царським указом було закладено місто Херсон, назване на честь давнього Херсонеса. Будівництвом керував один із предків О.С. Пушкіна генерал І. Ганнібал. Херсон був першою базою Чорноморського флоту. На спорудження фортеці, верфі, судноремонтних майстерень, складів були витрачені величезні кошти, але невдовзі стало зрозуміло, що місце було обрано невдало: мілководний Дніпровський лиман і гирло Дніпра не дозволяли підходити великим морським кораблям. Тому після заснування Миколаєва (1783) і Одеси (1794) Херсон поступово втратив значення головного порту і головної південної верфі країни. В 1790-х рр. адміралтейство було переведено до Миколаєва. Хоча херсонська суднобудівна верф продовжувала функціонувати, і тут споруджувались невеликі військові кораблі. В 1806 р. стала до ладу ще одна верф, що спеціалізувалась на будівництві торговельних кораблів. Вона стала найбільшим підприємством цивільного суднобудування на півдні країни.

В 1900-1902 рр. було поглиблено дніпровське гирло (до 22 футів), прорито канал, який з'єднав порт із морем, і Херсону було повернуто значення великого морського порту.

В місті діє готель "Фрегат", кілька турбаз. Турфірми організовують одноденні поїздки в сільські місцевості (з обідом і дегустацією вин), подорож до заповідника "Асканія-Нова", прогулянки по Дніпру, відвідання рибальського острова (з обідом із рибних страв), полювання в Гаврилівському мисливському господарстві і на островах Бірючий, Джарилгач.

7.4. Запорізька область

Розташована на південному сході країни. На півдні вона омивається водами Азовського моря. Площа - 27,3 тис. кв. км (4% території країни).

В області 299 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі частина відділу українського степового заповідника "Кам'яні Могили", розташованого також у Донецькій області. На цій території ділянки цілинного степу чергуються зі скельними останцями, вік яких становить 1,5 млрд. років. Цю місцевість називають "Альпами в мініатюрі".

Область володіє основними видами рекреаційних ресурсів, серед яких - сприятливі кліматичні умови. На узбережжі Азовського моря є зручні піщані пляжі. Джерела мінеральних вод і лікувальні грязі зосереджені переважно в морських лиманах (Молочний та Утлюцький), озерах (Велике і Красне поблизу Бердянська) і затоках.

В області діє 38 готелів, серед яких - "Хортиця" в Запоріжжі, "Парус" у Бердянську; 38 мотелів, туристські бази "Приморська" і "Горіховий гай"; кемпінг у с Михайлівка.

В області на державному обліку перебуває 6,8 тис. пам'яток, в тому числі 25 пам'яток архітектури і містобудування. Тут функціонують 3 заповідники, 16 музеїв із 2 відділами.

Національний заповідник "Хортиця" розташований на найбільшому з дніпровських островів (2,7 тис. га), що був заселений з епохи енеоліту. Тут є 129 курганів доби бронзи і скіфського періоду (скіфи населяли Хортицю в VI- V ст. до н.е.).

Перша письмова згадка про острів міститься в праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного "Про управління імперією" (X ст.). Тут виявлено більше 100 археологічних та історичних пам'яток. Історичні джерела містять свідчення про заснування у XVI ст. на острові Мала Хортиця першої Запорозької Січі князем Дмитром Вишневецьким.

Після ліквідації Запорозької Січі Хортиця була подарована Г. Потьомкіну, а в 1789 р. продана німецьким колоністам, які володіли нею до 1916 р. На острові діє музей історії запорозького козацтва. Тут створено кінний етнографічний театр "Запорозькі козаки", функціонують готель і корчма "Козацьке подвір'я".

Історико-археологічний музей-заповідник "Кам'яна могила" розташований на площі 15 га і являє собою унікальну історико-культурну і природну пам'ятку. В гротах і печерах комплексу зосереджена велика кількість петрогліфів. На степових ділянках заповідника представлені реліктові та ендемічні рослини.

У складі заповідника функціонує музей "Первісне мистецтво" і лапідарій - пагорб "Кам'яна могила", де експонується понад 3 тис. зображень, виконаних давньою людиною в період між пізнім палеолітом (20-16 тис. років до н.е.) і епохою бронзи, також у більш пізні історичні періоди.

У фондах музею зберігаються кам'яні знаряддя, посуд та інші вжиткові предмети, що репрезентують матеріальну і духовну культуру давніх мешканців Північного Причорномор'я. Археологами виявлено підтвердження їх зв'язків із Месопотамією, Шумером, Єгиптом, Грецією.

Бердянськ, заснований у 1827 р., відомий як пристань-порт, здатний одночасно приймати понад 50 кораблів із різних країн. Місто було торговельним центром, у якому налічувалося 200 магазинів-складів і 70 купецьких крамниць. У XIX ст. в місті було 2 готелі, 2 трактири, 15 винних погребів, 3 кав'ярні, казино. Серед архітектурних пам'яток області - "Замок у сте-пу" в м. Василівка, неподалік від Запоріжжя. Від палацового комплексу середини XIX ст. тут збереглися три флігелі, оглядова вежа, стайня. Східний і північний флігелі збудовані у псевдомавританському стилі, західний є зразком

не-оготики. З 1993 р. тут відкрито музей-заповідник "Садиба Попова" (керівника канцелярії князя Г.Потьомкіна).

Село Преслав, звідки з 1875 р. здійснювалось управління болгарськими поселеннями в Таврії, було названо на честь столиці давньої Болгарії (засноване у 1861 р.).

7.5. Донецька область

Розташована на південному сході країни. На півдні вона омивається водами Азовського моря. Площа - 26,5 тис. кв. км (4,1% території країни), населення - 5395 тис. чол. (10,5% населення країни). За чисельністю населення області належить перше місце в Україні.

На території області протікає близько 110 річок. Найбільша з них Сіверський Донець із притоками Казенний Торець, Бахмут, Лугань, Кальміус та ін.

В області налічується 70 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 17,7 тис га, в тому числі два філіали Українського степового заповідника - "Хомутівський степ" і "Крейдяна флора".

До рекреаційних ресурсів області належать морське узбережжя, м'який клімат, лікувальні грязі (слов'янські солоні озера Ріпне, Сліпне, Вейсове) Основними рекреаційними центрами тут є Маріуполь, Слов'янськ, Слов'яногірськ. У галереях карстових порожнин і колишніх соляних шахт розмістився унікальний спелеосанаторій м. Соledара.

В області 56 готелів, у тому числі в Донецьку - "Шахтар", "Турист", турбаза "Слов'яногірська" (м. Слов'яногірськ), 2 мотеля, один готельно-офісний центр.

На Донеччині на державному обліку перебуває 4,2 тисячі пам'яток, з них - 75 пам'яток належить до архітектурної спадщини. В області діють 19 музеїв із 2 філіалами.

Заснування в 1869 р. міста Донецьк (до 1924 р. - Юзівка, в 1924-1961 рр. - Сталіно) пов'язано з ім'ям Дж. Юза. В 1895 р. на Донбасі побував О. Купрін, який описав умови праці на цьому заводі в своєму нарисі "Юзівський завод".

Назви деяких міст Донбасу зберігають пам'ять про гірничих інженерів, які розробляли природні багатства краю - П.М. Горлова, Ф.Є. Єнакієва.

Артемівськ (до 1924 р. - Бахмут) - найстаріше поселення на Донбасі. Перша письмова згадка про нього відноситься до 1571 р. В середині XVII ст. тут виявлено значні поклади солі. В 1870 р. стала до ладу перша шахта, де розпочато видобуток кам'яної солі. Її промис-лова розробка в районі Бахмута дозволила припинити ввезення солі з-за кордону. В тому районі зосереджені найбільші у світі соляні поклади.

В 1879 р. в районі Горлівки виявлені ртутні родовища. Невдовзі ртуть не лише перестали вводити з-за кордону, а й почали її експортувати.

У 1951 р. в місті введено в дію завод шампанських вин, що розмістився у старих гірських виробках алебастрового комбінату. Тут, на глибині 70-80 м, в підземних залах і галереях, на площі майже 250 тис мі існують оптимальні умови для виготовлення шампанського: відносна вологість коливається в межах 88-98%; температура постійна: і взимку, і влітку вона становить 12-15°C. З 1971 р. Артемівське шампанське експортується в Німеччину, Голандію, Австрію,

Швейцарію, Бельгію. Воно здобуло 17 золотих і 16 срібних нагород на найпрестижніших міжнародних виставках.

Назва міста **Харцизьк** нагадує про козацькі часи: словом "харциз" (у перекладі - розбійник) турки і татари називали козаків.

Місто **Слов'яногірськ** (до 1964 р. - Банне) розташоване на півночі Донецької області (історична Слобожанщина). Поблизу нього знаходиться пам'ятка природи - Крейдяні гори (Святі гори, Дивні гори). Цей край хвойних лісів і голубих озер називають "донецькою Швейцарією". Про нього з захопленням відгукувались А. Чехов, О. Купрін, І. Рєпін.

На високому правому березі р.Сіверський Донець у 1624 р. засновано монастир. У 1788 р. монастирські угіддя і майно були передані до казни, а обитель закрита. Новий власник цих земель побудував на крейдяній горі палац, на березі мальовничого озера облаштував купальні для гостей (звідси назва - Банне). В 1844 р. указом Миколи I Святогірський монастир був відновлений.

Найдавніша частина монастиря - печерний комплекс - розміщена в товщі гори. В середині XVII ст. на верхній терасі гори було споруджено муровану Миколаївську церкву. Частина її вітваря вирубана в скелі.

В 1847-1851 рр. було збудовано трапезну, Покровську церкву і дзвіницю, Успенський собор (1859-1868), готель (1877 р.), два корпуси келій (1887 р.), будинок ігумена (1900 р.). В XVII ст. прокладено підземний хід між нижньою і верхньою терасами з нижнім і верхнім павільйонами на обох його кінцях.

Монастирські будівлі були частково зруйновані під час Другої світової війни і відбудовані протягом 1947-1956 рр. Тоді ж на території нижньої частини монастиря споруджено їдальню, адміністративний і спальний корпуси для санаторію, під який ще в 1922 р. було зайнято монастирський комплекс. У 1969р. розпочато реставрацію монастиря. В 1980 р. його оголошено державним історико-архітектурним заповідником.

У центральній частині м. Олександрівськ розташована поміщицька садиба (1772-1779 рр.). Архітектурний комплекс включає палац і два флігелі, з'єднані з ним галереями, службовий корпус, будинок управителя, чотири флігелі та винний погріб.

Донецька область є батьківщиною багатьох відомих людей: художника А.Куїнджі (м. Маріуполь), композитора С Прокоф'єва (с. Красне), поета В.Сосюри (Дебальцеве), актора і режисера Леоніда Бикова, співака Й.Кобзона (Краматорськ).Серед солістів Донецького театру опери і балету є артисти, що здобули світову славу, як, наприклад, танцівник В. Писарєв.

7.6. Луганська область

Лежить у басейні Сіверського Дінця в його середній течії. Площа - 26,7 тис. кв. км (4,4% території країни).

В області близько 120 річок, головна з яких - Сіверський Донець. На Луганщині 87 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною

площею 6,5 тис. га, в тому числі Луганський заповідник із відділами Провальський степ, Стрілецький степ, Станично-Луганський відділ. Серед пам'яток природи також комплексна Айдарська тераса, геологічна тераса Конгресів яр, парки Гостра могила і Дружба.

Найважливішою складовою природних рекреаційних ресурсів є мінеральні води. Основними рекреаційними вузлами є Кременський (озера, ліси), Старобільський та Ново-айдарський (ліси і мінеральні джерела).

В області діє 35 готелів, в тому числі "Дружба" і "Турист" у Луганську, "Краснодон" у Краснодоні, а також кемпінг у селищі Бокове-Платове.

В Луганській області на державному обліку перебуває 9,5 тисяч пам'яток, у тому числі 341 пам'ятка архітектури. На Луганщині налічується 14 музеїв із 9 відділами. Луганський краєзнавчий музей заснований у 1920 р. Сьогодні його зібрання налічує близько 250 тис. експонатів. Тут зберігаються унікальні археологічна (близько 60 тис. предметів), нумізматична (понад 2 тис.) колекції, велика кількість документальних матеріалів.

Історія Луганська, який став першим великим металургійним центром на півдні Російської імперії, почалася 1795 р. з заснування ливарного заводу для забезпечення потреб

Чорноморського флоту. Невдовзі навколо нього виникло селище під назвою "Луганський завод", яке в 1882 р. злилося з селом Кам'яний Брід, поклавши початок нинішньому Луганську.

В Луганську народився В.Даль, укладач "Толкового словаря живого великорусского языка".

В 1795 р. почала діяти перша шахта Донбасу "Петропавлівська" в районі урочища Лисичий Байрак, або Лисяча Балка. Навколо неї поступово виросло місто Лисичанськ, яке є найдавнішим містом Донбасу.

7.7. Дніпропетровська область

Розташована в південно-східній частині країни, в середній і нижній течії Дніпра. Площа - 31,9 тис. кв. км (5,3% території країни).

В області 55 річок. Головна водна артерія - Дніпро, який перетинає територію області з північного заходу на південний схід. Тут протікають також його притоки Оріль, Самара, Базавлук, Інгулець із Саксаганню та ін.

В області налічується 105 природно-заповідних територій і об'єктів.

Область має значні рекреаційні ресурси, основними складовими яких є м'який клімат, мінеральні води і лікувальні грязі (озеро Солоний Лиман у Новомосковському районі).

В області діє 61 готель, у тому числі туристські - "Рассвет" у Дніпропетровську і "Самара" в Новомосковську; 2 мотеля і один готельно-офісний центр.

В області функціонує 9 музеїв із 2 відділами. Дніпропетровський історичний музей створений у 1849 р. як громадський музей старожитностей Катеринославської губернії і зобов'язаний своїм заснуванням діяльності А.Фабра, Я. Грахова, О. Поля, Д.Яворницького. Фонди музею налічують 220

тис. експонатів, у тому числі археологічна, етнографічна, нумізматична, геральдична колекції, реліквії запорозького козацтва, стародруки XVI-XVII ст. тощо. Музейний комплекс включає меморіальний будинок-музей академіка Д.Яворницького, де вчений жив протягом 1905-1940 рр.

Дніпропетровський художній музей заснований у 1914 р. Його зібрання налічує понад 7 тис. творів мистецтва, серед яких - роботи А. Васнецова, В.Поленова, К. Брюллова, І. Рєпіна, В. Серова, І. Левітана, А. Куїнджі, М. Ге, К.Коровіна, Б. Кустодієва, М. Рєріха та ін. Тут представлена також колекція петриківського декоративного розпису (понад 1,5 тис. одиниць).

У Дніпропетровській області на державному обліку перебуває 11,9 тисяч пам'яток, у тому числі 318 пам'яток архітектури.

У 1775 р. на місці злиття річок Кільчень і Самара (поблизу сучасного Новомосковська) планувалося будівництво адміністративного центру Новоросійської і Азовської губерній. Незабаром тут було зведено перші споруди. Проте місце було обрано невдало: навесні талі води перетворювали місцевість на болото. Тому вже на початку 1784 р. на правому березі Дніпра, на місці козацької слободи Половиця, закладено нове губернське місто, назване Катеринославом (нині Дніпропетровськ).

Архітектурною домінантою історичного центру Дніпропетровська є Спасо-Преображенський собор, зведений у 1830-1835 рр.

У Катеринославі народилась О. Блаватська. Міським архітектором служив А.Достоевський, брат великого письменника. Уродженцем міста є також відомий скульптор Є.В. Вучетич (1908-1974).

У 1778 р. засноване місто-фортеця Слов'янськ (до 1774 - Микитине), яке з 1782 р. починає іменуватись у документах Нікополем. На місці Запорозької (Микитинської) Січі, що існувала тут у 1636-1652 рр., споруджено обеліск.

Дерев'яний Троїцький собор у м. Новомосковськ збудований у 1775-1780 рр. Він є найбільшим дерев'яним храмом в Україні (висота - 65 м) і одним із найкращих зразків українського дерев'яного зодчества. В 1888 р. у зв'язку з аварійним технічним станом будівля була повністю перероблена з використанням нового матеріалу.

7.8. Кіровоградська область

Розташована в центральній частині України, в межах річки Дніпра і Південного Бугу. Площа - 24,6 тис. кв. км (4% території країни). Область лежить у межах двох фізико-географічних зон: лісостепової і - переважно - степової. Річки належать до басейнів Дніпра (Інгuleць, Цибульник) і Південного Бугу (Інгул, Синюха, Синиця). Всього в області 438 річок.

На Кіровоградщині налічується 39 об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі пам'ятка природи Чорний ліс, Онуфріївський парк, хутір Надія, дендрологічний парк Веселі Боковеньки, закладений у 1893 р. по типу ландшафтних парків. Він зосереджений навколо річки Боковеньки і балки Скотуватої, що перетворені на систему мальовничих ставків. Створено п'ять основних пейзажних груп, які в мініатюрі відтворюють ландшафт певної

природної зони. Флористична колекція парку налічує близько 1000 видів дерев і чагарників, у тому числі рідкісних і екзотичних (кипарисовик нутканський, тюльпанне дерево та ін.).

Основою рекреаційних ресурсів області є м'який клімат, мальовничі береги річок і водосховищ, мінеральні води (сульфатно-хлоридно-натрієво-кальцієві для пиття і радонові для ванн), екскурсійно-туристські об'єкти.

В області 16 готелів, в тому числі готель "Турист" у м. Кіровограді; турбази "Славутич" (м. Світловодськ) і "Лісова пісня" (с. Онікеїв); 2 мотеля.

У Кіровоградській області діє 16 музеїв із 4 відділами і музей-заповідник І.Карпенка-Карого (Тобілевича) "Хутір Надія", створений у 1956 р. в с. Миколаївка на території садиби, закладеної в 1871 р. батьком драматурга.

Тут І. Карпенком-Карим написано 11 із 18 п'єс, які увійшли в золотий фонд національної драматургії.

Комплекс садиби включає батьківську хату, меморіальний будинок, приміщення літературно-меморіального музею, парк площею 11 га і ставок. Тут постійно проводиться традиційне театральне свято "Вересневі самоцвіти".

В області на державному обліку перебуває 6 тис. нерухомих пам'яток, у тому числі 392 пам'ятки архітектури.

Фортеця Св. Єлисавети була споруджена в 1754-1757 рр. на місці колишнього зимівника запорозьких козаків. Навколо фортеці згодом виросло місто Єлисаветград (з 1934 р. - Кіровоград). Після приєднання до Росії Криму в 1783р. фортеця втратила своє військове значення. В 1788-1797 в Єлисаветграді діяла хірургічна школа - один із перших медичних навчальних закладів в Україні.

На початку 1840-х років купцем Плотниковим споруджено будівлю театру, в якому в 1847 р. виступав з концертом Ф. Ліст. В новому приміщенні театру, збудованому в 1867 р., в ролі Наталки Полтавки дебютувала М.Заньковецька. Пізніше тут починав свою театральну кар'єру Г. Юра.

В Єлисаветградському земському реальному училищі навчалися брати Тобілевичі - Панас (Саксаганський) і Микола (Садовський), а також Ю.Придворов (пролетарський поет Дем'ян Бедний).

У місті Бобринець навчались і працювали М.Кропивницький та І. Тобілевич (І. Карпенко-Карий). У 1862 р. навколо І. Тобілевича згуртувалась місцева молодь, яка захоплювалась театром. До цього гуртка в 1863 р. приєднався М.Кропивницький, який незабаром очолив труп.

В місті Знам'янка з 1884 р. жив і працював лікарем у залізничній лікарні А.Лисенко, брат композитора.

В передмісті Новомиргорода, в центрі колишнього села Софіївка, збереглась церква Св. Іллі (1786), що є унікальною для півдня України пам'яткою пізнього бароко.

Контрольні питання

Яка група поселень називалась Новосербією і де вона була розташована?

Яка територія відома під назвою Слов'яносербія?

Ким заснований заповідник "Асканія-Нова"?

Які грецькі колонії існували у Причорномор'ї?

Що було причиною поселення греків на території Приазов'я у XVIII ст.?
Скільки населених пунктів на півдні України мають назву Ялта?
Які відомі літератори починали свій творчий шлях у Одесі?
Яку місцевість називають "донецькою Швейцарією"?
Де розташована "українська Венеція"?
Які іноземні поселенці з'явилися на території Бессарабії в XIX ст.?
Де була знайдена золота пектораль?
На якому острові в 1789 р. поселилися німецькі колоністи?
Перелічіть більш давні назви Білгород-Дністровського.
Де розташований природний заповідник "Дунайські плавні"?
Назвіть курорти Одеської області.
Які курорти функціонують у Запорізькій області?
Перелічіть курорти Донецької області.
Які курорти відомі і Херсонській області?

Теми рефератів

Туристична інфраструктура Одеської області.
Курорти Одеської області.
Заповідники Херсонщини.
Ресурсний потенціал для розвитку етнічного туризму на Одещині.

Розділ VIII. Туристичні ресурси Криму

Автономна Республіка Крим розташована на півдні країни, в межах Кримського півострова, який глибоко вдається в Чорне море і зі сходу омивається Азовським морем. Він простягається з заходу на схід на 324 км (між мисами Кара-Мрун і Фонар), а з півночі на південь - на 207 км. (від Перекопського перешийка до мису Сарич). На західному узбережжі частина суші виступає далі в море, утворюючи Тарханкутський півострів, а на східному - Керченський. На півночі Крим з'єднаний Перекопським перешийком завширки 7 км із сусідньою Херсонською областю.

Площа автономії - 26,2 тис. кв. км (4,3% території країни).

Кримський півострів лежить приблизно на однаковій відстані як від екватора, так і від Північного полюса - 5000 км. Довжина берегової лінії перевищує 1 тис. км. Вона розчленована затоками та бухтами, особливо численними на півночі і сході. Найбільші затоки: в Чорному морі - Каркінітська, Каламітська, Феодосійська; в Азовському - Сиваш, Казантіпська та Арабатська. Сиваш відокремлений від Азовського моря піщаною косою - Арабатською Стрілкою.

Крим приваблює відпочиваючих передусім субтропічним кліматом на Південному березі Крима, вузькій смузі землі шириною 2-8 км, що тягнеться від мису Айя до мису Іллі.

Гірський Крим, вкритий лісами, являє собою зовсім інший природний комплекс, відмінний від узбережжя як за своїми кліматичними умовами, так і за складом місцевої флори.

Кримські гори з найвищою точкою Роман-Кош (1545 м) мають переважно карстовий рельєф із великою кількістю печер (їх налічується 900), серед них найдавнішою є Червона (13,7 км), а найглибшою - Солдатська (508 м).

У Криму прокладено рекреаційні стежки, серед яких найвідомішими є Голіцинська (Новий світ), Боткінська, Тарахтаська, Штангеевська (Ялта), Карадагська (Щебетівка).

Клімат рівнинної частини Криму (близько 70% площі півострова) помірно континентальний, у горах перехідний від степового до субтропічного, що характерний для Південного берега Криму.

Територію півострова перетинають 257 річок, здебільшого небагатоводних. У гірській місцевості водні потоки утворюють глибокі ущелини-каньйони, водоспади. Популярним екскурсійним об'єктом є Великий каньйон. Водоспад Учансу падає з південного схилу Ай-Петринської яйли майже прямовисно з висоти 98,5 м, нижче утворюючи ще три водоспади.

В області понад 50 солоних озер, що належать до 5 груп - Тарханкутської, Євпаторійської, Перекопської, Чонгаро-Арабатської та Керченської. Вони мають значні запаси лікувальних грязей (бл. 24 млн. м²). Найбільші з кримських озер - Сасик, Сакське, Донузлав, Узунлар.

Перший грязьовий курорт країни - Саки. Про лікувальні властивості Сакського озера писав ще давньоримський учений Пліній Старший.

Вода Мойнакського озера в Євпаторії дає лікувальний ефект при м'язових, кісткових, нервових захворюваннях.

Туристично-рекреаційні ресурси Криму - це надзвичайно сприятливі кліматичні умови (особливо на Південному березі), мальовничі ландшафти, тепле море з піщаними і гальковими пляжами (загальною довжиною 450 км, тривалий купальний сезон (понад 4 місяці), джерела мінеральних вод і лікувальні грязі солоних озер. Освоєння в курортно-рекреаційних цілях двох останніх розпочато з середини XIX ст. Сьогодні в Криму налічується понад 700 лікувально-оздоровчих закладів, у тому числі 128 санаторіїв. В Криму зосереджено 36% санаторно-курортного фонду, понад 30% будинків відпочинку, близько 20% туристських закладів України.

Кримський рекреаційний регіон включає Євпаторійський, Феодосійський, Ялтинський рекреаційні райони.

Рекреаційні ресурси регіону ефективні при лікуванні захворювань дихальних шляхів, легенів, серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату, функціональні порушення нервової системи.

У Криму 141 територія і об'єкт природно-заповідного фонду (загальна площа - 70 тис. га, що становить 4,1% території автономії), в тому числі Карадагський, Кримський, "Мис Март'ян", Ялтинський гірсько-лісовий заповідники, 13 пам'яток природи (Бельбекський каньйон, Кішка, Де-мерджі, Карабі-яйлинська улоговина, Караул-Оба, Кизил-Коба, Мангуп-Кале та ін.), Нікітський ботанічний сад, 22 парки. В числі парків, що належать до пам'яток садово-паркового мистецтва - Алупкінський, Гурзуфський, Карасанський, Кучук-Ламбатський, Лівадійський, Массандровський, Меласький, Місхорський, Фороський, Харакський.

Кримський заповідник створений у 1923 р. Більша його частина розташована на схилах головного пасма Кримських гір, на території Бахчисарайського району. В масиві Чатирдаг об'єктом масового відвідування туристами є печера "Мармурова". Всього тут 135 підземних порожнин, серед яких - відомі пам'ятки природи: печери Бінбаш-Коба, Еміне-Баїр, Суук-Коба та ін.

Заповідник включає також частину акваторії Каркінітської затоки з Лебединими островами в Роздольненському районі. Лебедині острови - місце гніздування водоплавних птахів (понад 230 видів).

Заповідник "Мис Март'ян", розташований на однойменному мисі неподалік від Нікітського ботанічного саду, створений у 1973 р. з метою збереження природи кримських субтропіків.

Ялтинський заповідник (1973 р.) розташований у західній частині Південного берега Криму і має своєю метою охорону характерних видів місцевої флори і приморських ландшафтів.

У південно-східній частині Кримського узбережжя знаходиться наймолодший на півострові Карадагський заповідник (заснований у 1979 р.). Пам'ятка природи Карадаг - гірський масив вулканічного походження, що обривається крутим уступом до Чорного моря - в своїй найвищій точці досягає висоти 577 м. Заповідник включає також прилеглу частину акваторії.

Тут виявлено поклади більше 100 видів мінералів, серед яких найбільш цінними є гірський криштал, аметист, сердолик, агат, яшма, опал.

Пам'ятка природи "Плачуча скеля" знаходиться в Сімферопольському районі в мальовничій долині р. Булганак, на уривчастому березі якої крізь виходи кам'янистих порід просочуються ґрунтові води у вигляді невеликих струмочків і джерел.

Крим є провідним туристичним центром в Україні з розвиненою туристичною інфраструктурою. Тут діє 54 готелі, а також 113 підприємств харчування для обслуговування туристів (із 455 по Україні в цілому).

Вигідне географічне положення, м'який клімат, тепле море, субтропічна рослинність узбережжя півострова в усі віки сприяли його інтенсивному заселенню. Історико-куль-турні пам'ятки різних епох, що збереглися на його території, є результатом взаємодії різних етносів і цивілізацій, які на певних відрізках історії, існуючи паралельно на обмеженій території півострова, часом функціонували відособлено, не змішуючись і майже не проникаючи одна в одну.

Сліди первісної людини, виявлені в печері Киїк-Коба у 25 км від Сімферополя, підтверджують її появу в цих краях близько 100 тис. років тому. На території півострова відомо більше двадцяти стоянок цього періоду, в т. ч. в урочищі Ак-Кая в Білогірському районі, в якому виявлено чисельні поселення, де простежується кілька потужних культурних шарів.

Аборигенним населенням Криму більшість учених вважає таврів, що є племенами індоєвропейського походження і населяли більшу частину території півострова. Перші згадки про них містяться у творах античних авторів - Гомера, Скилака та ін. - і відносяться до VI сті до н.е. Етнонім "таври" виходить не із самоназви цього народу, а з назви, даної йому греками.

Деякі з найдавніших таврійських племен (X-VI ст. до н.е.) перейшли до осідлого способу життя. Їх основними заняттями були землеробство і рибальство. Від грецьких колоністів вони перейняли ткацьке ремесло, навчилися виготовляти кераміку, обробляти бронзу. У III ст. до н.е. ними були споруджені потужні укріплення, неприступні для кочівників, наймогутнішим з яких був Харакс на мисі Ай-Тодор.

Археологи схильні вважати, що групи таврів, витіснені в IV ст. в гірські райони під натиском гунів, продовжували залишатись окремим етносом до VII-VIII ст., поки не змішалися з прибулими народами.

До найдавніших народів Криму належали також кімерійці, що населяли його територію в період між XII і першою половиною VII ст. до н.е.

Перші грецькі колонії на кримській землі засновані вихідцями з малоазійського міста Мілета. Освоєння півострова греками почалося із східної його частини, де в VI ст. до н.е. виникають Пантікапей (Керч), Мірмекія, Тірітака, Німфей (на березі Керченської протоки), Феодосія. На західному березі виросли поліси Керкінітіда (Євпаторія), а століттям пізніше - Херсонес, заснований переселенцями з малоазійського міста Гераклея. В V ст. до н.е. у Тавриді склалися два найбільші державні утворення - Боспорське царство із столицею в Пантікапеї, що володіло поселеннями по обидва боки від Керченської протоки, і місто-держава Херсонес, влада якого поширювалась на територію Гераклейського півострова, Керкінітіду, Калос Лімен (сучасне селище Чорноморське).

Після падіння Боспору в IV ст. під ударами гунів Херсонес проіснував іще майже тисячу років. У I ст. грецькі колони були завойовані Римом. Римська експансія почалася з боку сучасної Керчі, де римляни висадилися в 45 р., в період правління імператора Клавдія. Це був період посилення натиску з боку сусідів-кочівників, який було все важче стримувати грецьким полісам. Тому основний опір римлянам чинили горці-таври. Поступово римські гарнізони заселили південний берег Криму від Пантікапея до Херсонеса, створивши потужну систему фортець, з'єднаних між собою мощеними дорогами. Наймогутнішим із римських укріплень була фортеця Харакс на місці колишньої таврської цитаделі.

Після розпаду Римської імперії в 395 р. грецькі колонії на території Криму увійшли до складу Візантії.

Скіфи почали з'являтися на півострові в VII ст. до н.е. З III ст. до н.е. тут існувала скіфська держава, столиця якої знаходилась на місці сучасного Сімферополя й іменувалася греками Неаполем Скіфським. Перейшовши до осідлого життя, скіфи освоїли мореплавство, ремесла, землеробство, скотарство. Під впливом грецької архітектури розвивалося зодчество. Залишки споруд скіфського періоду нагадують античні еллінські храми. На жаль, не збереглося жодного зразка скіфського звіриного стилю, пізніше знищеного татарами, оскільки зображення живих істот порушувало приписи ісламу.

Скіфська держава на території Криму проіснувала до III ст. н.е. Скіфський етнос розчинився поміж іншими кримськими племенами і народами. Археологи

дотримуються версії, що могутні міста-фортеці в горах Криму (Мангуп, Чуфут-Кале та ін.) споруджені саме тавро-скіфами.

У III-I ст. до н.е. мало місце інтенсивне переселення на півострові сарматів, що освоювали переважно гірські райони і передгір'я. З часом частина їх залишила Крим, частина - асимілювалась.

У III ст. в Криму з'явилися готи. Під час гунської навали в IV ст., як повідомляв Прокопій Кесарійський, готи відійшли в гори, в область Дорі (Феодоро, Дорас), де знаходилася столиця їх держави. Нині її руїни відомі під назвою Мангуп-Кале. Іоанн Богослов в VI ст. іменував готське князівство Кримською Готією.

В 787 р. частину території Готії захопили хазари. У XII ст. готи сплачували данину половцям (куманам), а вже в середині XIII ст. - татарам.

У XIII ст. на території від Балаклави до Алушти виросли фортеці генуезькі. Готи втратили вузьку південну смугу, але зберегли серце старої Готії - вкриті лісом гори на північ від Ялти. В 1427 р. князь феодоритів Алексій у союзі з кримським ханом почав боротьбу за повернення приморських земель.

Князівство Феодоро підтримувало стосунки з європейськими державами, підкріплені шлюбними зв'язками. Так, дочка князя Алексія була одружена з Давидом Комніном, імператором Трапезунда. Син Алексія віддав свою дочку за молдавського господаря Стефана Великого. Московський князь Іван III мав намір поріднитися з феодоритським князем, взявши його дочку за одного із своїх синів.

У 1475 р. місто Феодоро після тримісячної облоги було захоплено турками і припинило своє існування, увійшовши до Мангупського кадилику султана. Столиця була перейменована на Мангуп-Кале. Готи, що займалися сільським господарством, продовжували жити в глухих гірських поселеннях, зберігаючи традиції і мову. Ще в XIX ст. дослідники відзначили, що населення, яке живе навколо Мангупа, відрізняється від мешканців сусідніх сіл своєю зовнішністю і мовою. В місцях, де були розселені готи, місцева татарська мова має спільні риси з нижньонімецькою. Поселенці зберегли пам'ять про ті часи, коли вони були ще християнами, а не мусульманами.

Історія розпорядилася так, що й цей етнос був поглинутий іншим, більш чисельним - кримськотатарським народом, хоча певний лексичний шар із давньої готської мови був засвоєний кримськотатарською мовою.

У VII ст. в кримських степах і у східній частині півострова, довкола Сугдеї (Судака), осіли хазари. З часом вони були асимільовані іншими народами, хоча й після цього ще довго, аж до XIV ст. італійці називали Крим Хазарією.

Стосовно слов'янського населення півострова в ранній період його історії відсутні будь-які матеріальні, так і документальні свідчення. Джерела повідомляють лише про появу в цих землях руських купців і походи русичів. Відомо, зокрема, що близько 833 р. хазари просили Візантію про технічне сприяння у спорудженні укріплень на північному кордоні їх володінь для захисту від русичів, які здійснили похід проти хазар і готів, описаний у "Житті Стефана Сурожського". 860 р. відбувся кримський похід київського князя

Аскольда. Проти Херсонеса і пізніше виступали з військом київські князі: в 944 р. Ігор, у 988 - Володимир.

На рубежі X і XI ст. у Криму оселилися тюрки-половці (кипчаки). Центром їх володінь стала Сугдея (Судак). В XI ст. вони прийняли іслам.

В кінці XI ст. в Криму з'явилися венеціанці. В 1287 р. в Солдайї (Судаку) засновано консульство Венеції в Криму. Не забарились і їх постійні конкуренти з Генуї, які в 1266 р. заснували в Кафі (Феодосії) свою колонію і поступово витіснили венеціанців з Криму. Після поразки Золотої Орди в Куликовській битві з 1380 р. генуезці поширюють сферу своєї влади на всю територію Приморської Готії, від Солдайї до Чембало (Балаклави). Укладений з Ордою договір лише підтвердив права генуезців на територію, якою вони давно володіли де факто - все південне і східне узбережжя Криму. На цей період припадає спорудження могутніх генуезьких фортець у Балаклаві і Судаку, залишки яких збереглися до наших днів, а також ряду інших: Фори (Форос), Кикинез, Лупико (Алупка), Мусакарі (Місхор), Ореанда, Джаліта, Сикита (Никита), Горзувіти (Гурзуф), Партеніт, Біюк-Ламбат, Кучук-Ламбат, Луста (Алушта).

У 1475 р. всі укріплення, споруджені на півострові італійцями, були зруйновані турками. Згодом італійське населення Криму асимілювалось, однак у портових містах італійська мова побутувала ще в XIX ст., а зв'язки зі своїми генуезькими родичами кримські італійці підтримували до самого XX ст.

Татари являли собою неоднорідну в мовному і етнічному відношенні сукупність азійських кочових племен. Вони з'явилися у Криму в XIII ст. Це були переважно тюрки, що у причорноморських степах змішались з половцями (кипчаками). Мова кримських татар є своєрідним сплавом двох тюркських діалектів - кипчакських і огузького. Прийшовши в Крим у 1223 р., татари фактично не зустріли опору з боку місцевого населення, яке, можливо, було ослаблене набігом турків-сельджуків на рік раніше. В 1233 р. в Солдайї (Судаку) татари заснували намісництво. Звідси бере свій початок етнічна історія кримських татар.

Ведучи кочовий спосіб життя, татари не осідали в Криму на постійне проживання, обравши його місцем лише для зимівлі, а влітку займалися своїм звичним промислом у степах Причорномор'я. Кожний із семи татарських улусів мав свою територію для зимівлі. З часом улуси були перетворені на бейлики (вотчини). В середині XIV ст. вони були тут ще малочисельною групою, і в 1365р. генуезцям вдалося відвоювати у них Солдайю і заволодіти 40-кілометровою смугою на узбережжі, яка включала 18 поселень.

Італійське і грецьке населення Криму легко пристосувалось до інституту татарського намісництва: визнаючи владу татарських чиновників і справно сплачуючи данину, воно одержувало натомість повну свободу дій і продовжувало тримати в своїх руках економічні важелі.

Вдосконалюючи адміністративно-управлінську систему, татари об'єднали бейлики в Кримський Юрт. Адміністративний центр був перенесений у Солхат (Солката, Ескі-Кермен, Старий Крим), який був також головним релігійним осередком. Тут зосереджувалась і судова влада.

Іслам проник у середовище кримських татар, які доти були язичниками, у другій половині XIII ст. і початково здобув поширення серед знаті. Загальна ісламізація пов'язана з періодом правління хана Узбека (1312-1342).

Зміцнення ханської влади, здобуття фактичної економічної самостійності і політичної незалежності від Золотої Орди було досягнуто в правління Гирея Хаджі-Девлета, яке тривало 39 років (1428-1467). Гирей об'єднали два могутніх татарських роди - Баринів і Ширинів. Хаджі-Девлет I у молоді роки жив при дворі литовського князя Вітовта, який допоміг йому утвердитися на кримському престолі.

Після смерті Хаджи-Девлета I владу над Кримом за сприяння поляків здобув один із його синів Нур-Девлет, уже через рік скинутий рідним братом Менглі Гиреем (1468-1515). Останній був по-європейському освіченим правителем, що виховувався в резиденції консула Генуї в Кафі. Його союзники генуезці допомогли йому заволодіти престолом. Менглі Гирей, у свою чергу, підтримував генуезців під час нападу турків на Кафу в 1475 р. В цій битві татарсько-генуезьке військо було розбите, а сам Менглі Гирей потрапив у полон, де пробув чотири роки. Зі Стамбула він повернувся в 1479 р. васалом турецького султана. Турки втручались у питання успадкування кримського престолу і в разі непокори місцевих правителів волі турецького султана висилались ним на острів Родос.

Влада хана обмежувалась також місцевими інституціями, що представляли кримську знать - передусім диваном (державною радою).

Головною галуззю економіки на півострові залишалось скотарство при паралельному розвитку землеробства (виноградарство, садівництво, вирощування зернових культур). Місцеві вина славилися й за межами Криму. Тут вирощували також тютюн.

Розвивалося бджільництво. Споживачем кримського меду був навіть султанський двір у Стамбулі.

Славились вироби кримських ремісників із шкіри, вовни, дерева, металу. Тут були вмілі зброярі, вироби яких продавались у Європі. Серед промислів основним було рибальство.

Іслам Гирей протягом 6 років підтримував союзницькі відносини з Б.Хмельницьким, спільно з яким здійснював походи на Польщу і Молдову.

В результаті кількох походів російських військ у II пол. XVIII ст. Крим зазнав серйозних втрат. У правління хана Арслан-Гирея (1748-1756) відбудовано зруйновані мечеті, медресе, ханський палац, військові укріплення. Крим-Гирей (1758-1764) всіляко сприяв розвитку наук і мистецтва, оточив себе освіченими людьми з числа не лише кримців, а й іноземців.

В ході російсько-турецької війни в 1771 р. російська армія в союзі з ногайцями вступила в Крим. З її допомогою престол зайняв Сагіб-Гирей.

Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. визнавалась незалежність Криму. Після виведення російських військ невдоволення правлінням Сагіб-Гирея привело до його скинення за допомогою Порту на користь Девлет-Гирея III, який був приведений до влади вже в 1775 р.

У 1777 р. Росія з застосуванням військової сили посадила на кримський престол Шагін-Гирея, проти якого незабаром було піднято заколот, придушений російськими військами. Ці події повторились і в 1781 р. Тоді порядок наводив сам князь Г. Потьомкін. Тільки тепер йшлося вже не про повернення на престол Шагін-Гирея, а про включення Криму до складу Російської імперії. Катерина II лицемірно заявила: "Преобразование Крыма в вольную и независимую область не принесло спокойствия России и обратилось лишь в новые для нее заботы со значительными издержками. Опыт времени с 1774 г. показал, что независимость мало свойственна татарским народам и, чтоб охранять ее, нам нужно всегда быть вооруженными и при существовании мира изнурять войска трудными движениями, делая большие затраты как бы во время войны. Такая канитель с крымской независимостью принесла уже более 7 млн чрезвычайных расходов. Принимая во внимание все эти обстоятельства, мы приняли решение сделать на будущее время крымский полу-остров не гнездом разбойников и мятежников, а территорией Русского государства. Ввиду этих соображений мы с полной доверенностью объявляем всем нашу волю на присвоение Крымского полуострова и на присоединение его к России".

В 1782 р. Шагін-Гирей змушений був відректися від престолу. Він жив у Воронежі, потім в Калузі, пізніше в Туреччині. В решті решт за наказом султана він був страчений на острові Родос. Ще у 1779 р. були виселені за межі Криму православні греки і вірмени. Крим зайняли російські війська. На початку 1783 р. було оголошено про включення Криму до складу Росії.

З цими подіями пов'язане масове переселення кримських татар до Туреччини. Паралельно Крим активно освоювали переселенці з російських губерній, переважно відставні солдати і державні селяни.

Ще у 1779 р. були виселені за межі Криму православні греки і вірмени. З кінця XVIII ст. на території Криму стали селитися німці, греки з островів Егейського моря, яким надавались урядові пільги і землі. З початку XIX ст. тут оселяються болгари.

В радянський період тут створено Кримську автономну республіку (1921), перетворену в 1945 р. на Кримську область у складі РСФСР. З 1954 р. вона стала адміністративною одиницею у складі УРСР. Після 1991 р. - Автономна Республіка Крим.

У Криму збереглися пам'ятки різних періодів його історії: від архітектури грецьких полісів IV ст. до н.е., середньовічних фортець і печерних міст, культових споруд різної конфесійної належності (католицькі, православні, вірмено-григоріанські, мусульманські, іудейські) до палацових ансамблів (XVI-XIX ст.).

На державному обліку перебуває 992 пам'ятки. До списку міст і селищ України, що мають цінну архітектурно-культурну спадщину, включено 28 населених пунктів Криму: Алушка, Алушта, Балаклава, Бахчисарай, Ботанічне, Гаспра, Гурзуф, Євпаторія, Інкерман, Керч, Коктебель, Кореїз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Паркове, Севастополь, Сімеїз, Сімферополь, Старий Крим, Судак, Утьос, Форос, Феодосія, Чорноморське, Щебетівка, Ялта.

На території сучасного Сімферополя у III ст. до н.е. скіфи заснували свою столицю Неаполь. Через півтора тисячоліття на її місці з'явилося селище Ак-Мечеть. Після приєднання Криму до Росії тут у 1784 р. заснували місто Сімферополь.

Найдавнішою спорудою міста є мечеть Кебир-Джамі, споруджена в 1508 р. В Сімферополі зберігся будинок колишньої чоловічої гімназії, де працював Д.Менделєєв, навчалися І. Курчатова та І.Айвазовський. С.П.Перовська навчалася на міських фельдшерських курсах, а потім працювала в земській лікарні.

Таврійський університет пов'язаний з іменами історика Б.Д. Грекова, фізиків А.Ф.Йоффе та І.Є.Тамма, географа В.П.Обручева, ботаніка і біохіміка В.І.Палладіна та інших видатних учених.

На сцені першого радянського театру виступали Ф. Ранєвська, М. Царьов, В.Халатов, які пізніше стали відомими акторами.

Кримський краєзнавчий музей створений у 1923 р. на базі музею старожитностей Таврійської вченої архівної комісії (1887 р.) і природничо-історичного музею (1889). В його фондах налічується 85 тис. експонатів.

Основу експозиції Сімферопольського художнього музею склали приватні колекції, зібрані в маєтках російських вельмож на Південному березі Криму. Це зібрання було втрачене під час Великої Вітчизняної війни. Сучасний фонд включає близько 8 тис творів мистецтва, серед яких - роботи російських і українських художників першої половини XV - початку XX ст., Тут представлені полотна О. Кіпренського, І.Айвазовського, І. Рєпіна, Д.Левицького, В. Тропініна та ін.

У правління Гіреїв адміністративним і економічним центром Кримського ханства був Бахчисарай.

Головною містобудівною домінантою в старій частині Бахчисарая є ханський палацовий комплекс, розташований на лівому березі р. Сурук-Су (Чурук-Су) у скелястому каньйоні. Він включає власне палац, гарем, корпус для свити (графський), бібліотеку (XIX ст.), корпус для охорони (XVIII ст.), господарські будівлі, кухню, стайні, Соколину башту (XVIII ст.), Велику мечеть (XVIII ст.), дюрбе Діляри-Бікеч (XVIII ст.), Північне дюрбе (XVII ст.), Південне дюрбе (XVII ст.), надгробну ротонду (XVIII ст.). До комплексу входять також літня альтанка, південна в'їзна башта, набережна з трьома мостами, сади, паркові споруди, ханське кладовище, фонтани, мури.

Будівництво палацу було розпочато в 1502 р. (за іншими даними - в 1532-1551 рр.) і розповсюджувалось кілька століть, розширюючись і доповнюючись іншими спорудами. В його зведенні брали участь іноземні зодчі - італієць Алівізе Нові (XVI ст.), іранець Омер (XVIII ст., автор відомого Фонтану сліз). Палацовий комплекс зруйнований у 1736-1737 рр., під час російсько-турецької війни, і більше не був відновлений у його початковому вигляді.

Неподалік від палацового комплексу і ханського кладовища знаходяться лазні "Сари-Гюзель" (1533 р.), що функціонували за своїм прямим призначенням до 1924 р.

Поблизу Бахчисарая на гірському плато розташоване укріплене печерне місто Чуфут-Кале. Місто "поділяється на дві частини - старе і нове. На його

території збереглась лише підземна частина оборонних, господарських, житлових і культових споруд, що й закріпило за пам'яткою назву печерного міста. Поселення засноване близько VIII-IX ст. (за іншими версіями - у V-VII чи X-XI ст.). У 1299 р. містом оволоділи ногайські татари, які назвали його Кирк-Ор ("сорок укріплень").

Старе місто було резиденцією кримських ханів. На початок XVI ст. тут були мури з південною брамою, монетний двір, мечеть, дюрбе Джаніке-ханум.

Назва Чуфут-Кале перекладається як "єврейська фортеця" і поширилась на всі поселення від Нового міста, заснованого в XIV ст. тюркомовними караїмами, за вірою іудеями. Нове місто початково виникло як торговельно-ремісничий посад. Поступово тут були споруджені велика і мала кенаси, східний кріпосний мур із брамою, баштами. У XVIII ст. в місті з'явилася друкарня, перша на території Криму. Після включення Криму до складу Російської імперії (1783) жителі Чуфут-Кале поступово переселились у передмістя Бахчисарая, і в 1860-х роках місто обезлюднило. В числі останніх його мешканців був відомий історик і археолог, гебраїст, караїм за походженням А. Фіркович, садиба якого збереглась й донині.

З 1960-х років ведуться роботи з консервації і реставрації комплексу, включеного в 1990 р. до складу Бахчисарайського історико-архітектурного заповідника.

У важкодоступних місцях внутрішньої гряди Кримських гір також розташовані печерні міста-фортеці Мангуп-Кале, Ескі-Кермен, Киз-Кермен.

На західному узбережжі півострова розташована Євпаторія - давнє місто-фортеця. Грецьке поселення на березі Каламітської затоки виникло в кінці VI - на початку V ст. до н.е. Залишки давньогрецької Керкінітіди збереглися в центральній частині міста.

Після захоплення в 1475 р. прибережної частини Криму турками на цьому місці була споруджена фортеця Гезлев. Свою сучасну назву місто отримало вже після приєднання Криму до Росії.

На набережній зводиться мечеть Джума-Джамі, збудована в середині XVI ст., в якій кримські хани одержували від Орди ярлики на правління. Текіє дервішів споруджено на рубежі XIV-XV ст. Серед пам'яток архітектури також турецька лазня (XVI ст.) і караїмські кенаси.

Євпаторія користується великою популярністю як першокласний кліматичний і бальнеологічний курорт, дитяча здравниця. Тут діє близько 80 санаторно-курортних закладів, у т. ч. 27 санаторіїв (із них 20 - дитячі).

В південно-західній частині Кримського півострова, підпорядкованій Севастополю, збереглися чисельні давні пам'ятки: античні міста, середньовічні фортеці, храми.

На державному обліку перебуває 95 пам'яток архітектури і містобудування. В межах Севастополя знаходяться історичні міста Балаклава та Інкерман.

Територія, на якій заснували Севастополь, називалась Ахтіар. Місто виникло навколо військового поселення і порту, закладених у 1782 р. росіянами під керівництвом Д.М.Сенявіна. Для будівництва було використано каміння з руїн Херсонесу.

В 1978 р. засновано національний заповідник "Херсонес Таврійський" на місці давнього грецького міста, що виникло тут у V ст. до н.е. За 170 років археологічних пошуків розкопано більше третини території давнього міста. До наших днів збереглися античний театр, римська цитадель, середньовічні християнські храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні, колодязі. Унікальними знахідками є присяга громадян Херсонеса, декрети, фрески, мозаїки, шиферні ікони, численні побутові предмети. Розкопки Херсонеса поповнили музейні колекції на 200 тис. експонатів.

На території Херсонеса зберігся собор Св. Володимира, закладений у 1861 р. на фундаменті більш давнього храму, який пов'язують із хрещенням тут у 988 р. київського князя Володимира.

Філії заповідника - середньовічні фортеці "Каламіта" в Інкермані та "Чембало" в Балаклаві.

Балаклава розташована в невеликій затишній бухті між високими скелястими горами, непомітній ні з суші, ні з моря, з яким вона з'єднується вузькою протокою. Ця місцевість була заселена з давніх часів. У VII-VI ст. до н.е. тут, за припущенням істориків, були таврські поселення, пізніше - грецькі під назвою Сямболон. Вважають, що саме в цих місцях, через які пролягав шлях Одісея, герой Гомера зустрівся з велетнями-людоджерами.

В середині XIV ст. місто було завойоване генуезцями і перейменоване на Чембало. В 1475 р. його захопили турки, давши поселенню назву Балик-Юве, яка пізніше трансформувалася в Балаклаву.

В Інкермані на вершині Монастирської скелі збереглися руїни фортеці. Перше укріплення виникло тут у VI ст. В 1475 р. Каламіта була взята турками і перейменована на Інкерман. В нижній частині скелі розташований монастир, що виник у VIII-IX ст. і діяв до 1926 р.

В 1941-1942 рр. наземні будівлі монастиря були зруйновані. Постраждала і фортеця Каламіта. Нині функціонування монастиря відновлено, проводяться реставраційні роботи.

На Бастіонній горі в парковій зоні знаходиться панорама "Оборона Севастополя 1854-1855 рр.". Це ротонда без вікон, що має внутрішній діаметр 38м, затягнута уздовж стін живописним полотном, виконаним групою художників-баталістів. Відкрита в 1905 р., в 1960 р. панорама включена до складу музею героїчної оборони і визволення Севастополя. Складовими музейного комплексу є також оборонна вежа Малахового кургану, Володимирський собор і діорама "Штурм Сапун-гори 7 травня 1944р."

Володимирський собор споруджений на честь оборони міста в 1854-1855 рр. У храмі знаходиться усипальниця російських адміралів М.Лазарева, В.Корнілова, П.Нахімова, В.Істоміна, останки яких були знищені в радянський період. Неподалік від собору збереглась Вежа вітрів, що була частиною Морської бібліотеки. За архітектурним задумом вона відтворює давній "Храм вітрів" в Афінах (II ст. до н.е.).

Графська пристань - це парадний причал порту, споруджений у 1787 р., який набув свого сучасного вигляду в 1846 р.

На штучному острівці в 10 м від берега скульптором А. Адамсоном на честь 50-річчя оборони Севастополя споруджено пам'ятник кораблям, затопленим у 1854-1855 рр.

Від мису Айя починається курортна смуга Південного берега Криму з мальовничою Ласпинською бухтою. Флора цієї місцевості включає деякі реліктові види, серед яких -суничне дерево, яловець, 20 видів орхідей та ін.

Форос - курортне селище, що входить у межі Великої Ялти

Неподалік від сучасного селища виявлено середньовічний храм і залишки оборонної стіни. Тут існувала грецька колонія, а пізніше, в середні віки - генуезька фортеця Фора.

Фороський парк - один із найкрасивіших на південному узбережжі; складається з трьох частин: нижньої - приморської; середньої - "Райського куточка" з розташованими каскадом шістьма мініатюрними озерами, що утворюють водоспади; верхньої - лісопарку на гірському схилі.

На околиці Фороса знаходиться відома дача "Тесселі". Поруч, на мисі Сарич - маяк у вигляді шахової тури. Цей мис є крайньою південною точкою Криму і України. В цьому місці Чорне море має найменшу ширину - 142 милі, що відділяють цю точку від мису Керемпе на Турецькому узбережжі.

На старій Севастопольській дорозі поблизу Байдарсь-кого перевалу на гірській вершині висотою 400 м стоїть церква Воскресіння Христового.

На Байдарському перевалі в 1848 р. споруджені Бай-дарські ворота на ознаменування завершення будівництва дороги Севастополь - Ялта. Спорудження цієї дороги, що пролягає через перевал південного берега, розпочато в 1824 р. В 1826 р. вона з'єднала Сімферополь з Алуштою, в 1830-х роках досягла Ялти, а в 1843 р. вийшла до Байдарської долини. В цьому місці знаходиться ресторан "Шалаш". Гірські райони з'єднує з південним узбережжям пере-вал, розташований на висоті 578 м, який називають Чортовими східцями (Шайтан-Мердвен). Він дійсно нагадує гігантські сходи, що круто піднімаються вгору, роблячи на своєму кілометровому шляху 40 поворотів. Ці сходи в різний час долали О. Пушкін, О. Грибоедов, В. Жуковський, О. Бунін, В. Брюсов, Леся Українка.

На схід від Форосу на території колишньої садиби XIX ст. Мелас розташований санаторій. Садибний парк - один із найкращих у Криму. Зберігся також палац, у якому жив О.К. Толстой. У 1910 р. Ф. Шаляпін і М. Горький спільно працювали тут над книгою "Сторінки мого життя" - художньою біографією Шаляпіна.

Символом курортного селища Кастрополь є скеля Іфігенії - пам'ятник природи. За припущенням, саме в околицях Кастрополя знаходився храм Артеміді.

Сімеїз - селище, оточене горами, серед яких домінує вершина Ат-баш (Кінська голова). На західній околиці Сімеїза піднімається гора Кішка, біля моря - скелі Лебедине крило, Панеда і Діва. Між мисом Ай-Панда і Дів'ю розташований один із найкращих пляжів на Південному березі Криму. Тут лікують хворих на туберкульоз.

У приморській смузі Алупки посеред великого парку стоїть Воронцовський палац (1830-1848 рр.), споруджений як літня резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова, який також мав маєтки в Масандрі, Ай-Данілі, Гурзуфі. Алупка приваблювала численними підземними джерелами.

Алупкінський палацово-парковий ансамбль включає "Азіатський павільйон" (зберігся в частково переробленому вигляді), чайний будиночок на березі моря. Готель і церква, стилізована під античний храм, не збереглися.

В 1848 р. було завершено будівництво палацу, архітектура якого являє собою еклектичне поєднання англійської готики з художньо-декоративними елементами індійської архітектури періоду Великих Моголів.

Алупкінський музей - єдина в Україні пам'ятка, що збереглась повністю, включаючи інтер'єри і навіть умеблювання.

Багатий і різноманітний видовий склад паркових насаджень, що оточують палац. Дерева і чагарники для парку завозилися з Нікітського ботанічного саду і дендропарку "Олександрія" в Білій Церкві.

З 1921 р. комплекс функціонував як музей. У 1945 р. напередодні Ялтинської конференції тут відбулась попередня нарада міністрів закордонних справ трьох держав. З цього часу палац використовувався як державна дача, потім - як санаторій. У 1956 р. відновлено його функціонування як музею. З 1990 р. садиба оголошена державним палацово-парковим музеєм-заповідником.

Курортне містечко Алупка, над яким підноситься вершина Ай-Петрі (1233м), простягнулось уздовж узбережжя на 4,5 км. Поселення зводилось без будь-якого плану забудови: вона диктувалась місцевим рельєфом, і будинки споруджувались уздовж гірських стежок, що є типовим для гірських селищ.

Курортні селища Гаспра, Кореї, Місхор утворюють єдиний курортний район, що простягнувся уздовж узбережжя на 7 кілометрів. В Місхорі на початку ХХ ст. встановлено дві скульптурні групи роботи А. Адамсона, автора пам'ятника затопленим кораблям у Севастополі: "Русалка" і фонтан "Дівчина Арзи і розбійник Алі-баба" на сюжет відомої східної легенди.

В районі збереглися палаци і вілли першої половини ХІХ ст., стилізовані під середньовічні феодальні замки. Це "Софіївка" в Місхорі (нині головний корпус санаторію "Комунари"); "Александрія" в Гаспрі (санаторій "Ясна поляна"), де в 1901 р. перебував Л. Толстой.

Дача "Ластівчине гніздо", що увінчує стрімку Аврорину скелю на мисі Ай-Тодор, споруджена в 1912 р. за проектом А. Шервуда на місці дерев'яної будівлі. Замок майже не постраждав під час сильного землетрусу 1927 р. У радянський період дача використовувалась як туристична база, бібліотека санаторію. В кінці 1950-х років стан будівлі визнано аварійним, що виключало можливість її експлуатації. В 1968 р. основа споруди була укріплена з використанням сейсмостійких конструкцій і матеріалів, відновлені шпилі, пошкоджені землетрусом, після чого будівля була обладнана під кафе.

Палац "Дюльбер" у мавританському стилі збудований у 1895-1897 рр. на приморській терасі і оточений парком.

Кореїз уперше згадується у VIII ст. В селищі зберігся палац у стилі модерн, споруджений у 1904 р., що має в плані форму підкови. В лютому 1945 р. тут

була резиденція делегації, що представляла радянську сторону на Ялтинській конференції.

На місці нинішньої Лівадії в кінці X ст. тут було грецьке селище Ай-Ян. Наприкінці XVIII ст. місцеві греки були переселені в Приазов'я. Лівадія стала власністю Л.Потоцького. Графська садиба складалася з двоповерхового палацу, господарських споруд, оранжереї, навколо яких розкинувся парк.

Після смерті Л.Потоцького Лівадія була куплена Олександром II для своєї хворої на туберкульоз дружини. Будинок Потоцького перебудовано на Великий царський палац. Католицька каплиця в 1864 р. була перебудована на Воздвиженську палацову церкву.

На початку XX ст. імператор Микола II розпорядився розібрати Великий палац, на місці якого створено новий архітектурний ансамбль. Центром його став Білий палац. Зведено також великий корпус для світи. Комплекс витримав найсильніший в історії Криму землетрус 1927 р., що досягав 8 балів за шкалою Ріхтера. Сьогодні Лівадійський палацово-парковий ансамбль включає 53 будівлі, розташовані на території парку. В 1843 р. тут була прокладена Горизонтальна (Царська, Сонячна) стежка, що з'єднувала царську резиденцію з маєтками великих князів в Ореанді, Кореїзі і Ай-Тодорі.

Дуже цінилися царські лівадійські вина, які закупувала, зокрема, Києво-Печерська Лавра.

В 1925 р. маєток перетворено на селянський курорт. У 1945 р. палац був резиденцією американської делегації на Ялтинській конференції, яка відбувалася в Білому залі палацу. В 1974 р. в парадних приміщеннях палацу розміщено музейну експозицію.

На гірському уступі біля селища Масандра розташований палац Олександра III. Ця місцевість була заселена з давніх часів. Тут збереглися залишки давньогрецького храму, на фундаментах якого в 1828 р. збудовано церкву Іоанна Предтечі (зруйнована землетрусом 1927 р.). Верхньо-массандрівський маєток був придбаний генерал-губернатором М. Воронцовим. Будинок графа сильно постраждав у 1878 р. від бурі, і на його місці було закладено новий палац.

Впорядкована частина прилеглого до будинку лісу дістала назву парку імператриці Марії, оскільки вона була тут частою гостею. До маєтку було прокладено нову під'їзну "государеву дорогу" з Ялти. В 1889 р. Олександр III придбав цей маєток і добудував палац у 1892 р.

В радянський період тут містився дитячий санаторій, пізніше - державна дача. Нещодавно садибу оголошено музеєм, що став філіалом Алупкинського заповідника.

Массандра - відомий центр виноробства, продукція якого неодноразово удостоювалась високих нагород на міжнародних конкурсах і виставках.

У підземних галереях розташований унікальний музей виноробства, де зберігаються зразки колекційних вин різних марок і різних років виробництва, серед яких найстаріші виготовлені в 1775 і в 1894 рр.

Ялта - найвідоміший кримський курорт. Перша згадка про місто (під назвою Джаліта) відноситься до XII ст. і належить арабському географу Аль-Ідрісі.

Річки Учан-Су і Дереккой пересікають місто в його центрі. Клімат прилеглої до Ялти частини узбережжя близький до Середземноморського. На цій території кількість сонячних годин досягає 2250 на рік.

З півночі Ялта захищена горами кілометрової висоти. На північному сході ялтинський амфітеатр обмежений Нікітською яйлою і мисом Март'ян, на заході - Могабі і мисом Ай-Тодор.

Схили Ай-Петрі придатні для гірськолижного спорту: сніг тут лежить до березня-квітня.

У 1783 р. Ялта була рибальським поселенням, де налічувалося 13 будинків. Перша кам'яна будівля Ялти - дзвіниця церкви Іоанна Златоуста на Полікуровському пагорбі. Перший фешенебельний готель - "Росія" (зараз - "Таврида") - збудовано в 1875 р. Досі приймають туристів також колишні готелі "Метрополь" (тепер "Україна"), "Маріїно", "Ореанда".

Навпроти "Ореанди" стоїть на якорі збудована в 1954 р. для кінозйомок шхуна "Еспаньйола", де тепер міститься бар. Неподалік знаходиться Ялтинська кіностудія, де знімалися численні фільми.

З Ялтою пов'язані імена С. Цвейга, Марка Твена, Джанні Родарі, Л. Толстого, С.Рахманінова, Ф. Шаляпіна, А.Чехова, В.Гіляровського, І.Левітана, І.Буніна і багатьох інших видатних людей. Першим міським лікарем у Ялті був відомий український поет С. Руданський.

На околиці міста зберігся будинок, у якому А.П. Чехов провів останні роки життя. Сьогодні тут міститься музей А.П. Чехова. В місті діє театр ім. А.П.Чехова, споруджений у 1908 р. на місці старого дерев'яного театру.

Ялтинський історико-літературний музей створений у 1892 р. як природно-історичний при Ялтинському відділенні Кримсько-Кавказького гірського клубу. Він має філію і п'ять відділів, у тому числі будинок-музей О.С.Пушкіна в Гурзуфі.

Музейне зібрання налічує понад 100 тис. одиниць експонатів, у тому числі античний посуд із зібрання великого князя О. Романова, нумізматичну колекцію, скульптурні фігурки, знайдені в ході розкопок біля перевалу "Гурзуфське сидло", які датуються IV ст. до н.е. - IV ст.н.е. Тут представлені також твори прикладного мистецтва із слонової кістки (краща в Україні колекція), порцелянові і фаянсові вироби майстрів Європи і Далекого Сходу XVIII-XIX ст. та ін.

В селищі Никита знаходиться дослідний комплекс із проблем охорони геологічного середовища Криму, що вивчає підземні води півострова і оцінює їх запаси у зв'язку з господарською діяльністю людини.

Поруч розташована Никитська розколина, що є пам'яткою природи.

Нікітський ботанічний сад - один із найстаріших у країні. Він закладений у 1812 р. ботаніком Х.Стевенем. Сьогодні його площа сягає 1000 га. Це унікальний ландшафтний комплекс, у якому зібрано багато видів рослин субтропічного поясу. Він поділяється на чотири частини: Верхній, Нижній (найдавніший), Приморський парки і парк Монтедор.

У Приморському парку представлена флора Японії і Китаю, найвимогливіші до тепла і вологості середземноморські види.

Гурзуф - невелике містечко, історія якого веде свій початок від VI ст., коли візантійський імператор Юстиніан спорудив тут фортецю Горзувіти. У XII ст. Гурзуф згадується арабським географом Ібн Ідрісі як квітуче приморське місто. В XIV-XV ст. ним володіли генуезці, які перебудували фортецю. Залишки її збереглися до наших днів.

На початку XIX ст. тут стали з'являтися маєтки вельмож і дачі. В 1808 р. садибу в Гурзуфі придбав А. Рішельє. Сьогодні це - музей О.С. Пушкіна, який перебував тут у 1811 р.

Гурзуфу присвячений один із "Кримських сонетів" А.Міцкевича. Композитором М.Мусоргським під час перебування в Гурзуфі написана фортепіанна п'єса "Гурзуф біля Аюдагу". На мисі біля підніжжя скелі Джененевез деякий час жив і працював А.П. Чехов. Скеля Шаляпіна названа так на честь перебування тут відомого співака. Гурзуф став першим кримським курортом, де підприємцем П.Губіним було споруджено 8 комфортабельних готелів і 10 дач.

У 1903 р. неподалік від Гурзуфа почав діяти курорт Суук-Су (територія сучасного Артека). Міжнародний дитячий центр "Артек", який простягнувся уздовж берега від західного підніжжя Аюдагу до Гурзуфа на 6 км, займає площу 320 гектарів і розташований на прибережному схилі гурзуфського амфітеатру. В урочищі Артек колись існувало грецьке поселення, залишки якого виявлені в 1968 р. В середні віки ця місцевість була густо заселена. Через перевал "Гурзуфське сідло" проходив торговельний шлях у Херсонес, Бахчисарай, Мангуп і далі в Європу.

Західніше від Гурзуфа розташований молодіжний центр відпочинку "Супутник".

Алупка, Гаспра, Голуба Затока, Гурзуф, Корейз, Лівадія, Масандра, Місхор, Никита, Сімеїз і Форос входять до складу курортного району "Велика Ялта", який тягнеться на 72 км від Фороса на заході до гори Аюдаг на сході. Велика Ялта має 170 санаторно-курортних закладів.

За Аюдагом розташоване селище Партеніт, від якого починається рекреаційний район "Велика Алушта", що простягнувся від Аю-Дага до села Привітне.

Партеніт (в перекладі з грецької - "Дівоче") мав вигідне розташування на березі зручної бухти в родючій долині, що знаходилась між двома візантійськими фортецями VI ст. - Алустоном і Горзувітами. Поруч із селищем - гора Аюдаг. Джерела повідомляють про повстання готів проти хазар, очолене єпископом Іоанном, уроженцем Партеніта. В селищі був великий монастир.

Санаторії "Карасан" і "Утес" містяться в колишніх садибах вельмож і оточені парками.

В останньому, що мав назву Кучук-Ламбат, на мисі Плака були укріплення і маяк Ламбас. Неподалік від берега - група островів під назвою Пташині Скелі, що мають вулканічне походження. В Кучук-Ламбаті і Карасані побували О.Сумароков, О. Пушкін, О. Грибоедов, А. Міцкевич, В. Жуковський.

Кліматичний курорт Алушта розташований у родючій долині Південного узбережжя, оточений гірськими масивами Кастель, Чамни-Бурун, Бабуган, Чатирдаг, Демерджі.

Історія міста налічує 1,5 тис. років. Уперше фортеця Алустон згадується в VI ст. Західна околиця Алушти має назву "Робочий куточок", однойменну з будинком відпочинку, відкритим у 1923 р. біля підніжжя гори Кастель. Раніше ця місцевість називалася Професорським куточком, оскільки тут жили або відпочивали відомі діячі науки, зокрема, з числа професури Новоросійського університету. Серед них - фізіолог І.Сеченов, один із основоположників фізичної хімії Н. Бекетов, у будинку якого нині міститься музей.

Кастель є пам'яткою природи. На горі збереглися залишки фортеці.

Над Алуштою здіймається гора Демерджі, також із залишками давньої фортеці XII-XIV ст. Фуни. Неподалік - руїни селища з однойменною назвою.

За висновками археологів, територія Судака була заселена, починаючи з кам'яного віку. В ранньому Середньовіччі ця територія потрапила у сферу впливу Візантії. Наприкінці VI ст. тут уже існувало так зване Приморське укріплення, споруджене візантійцями. Розташоване тут поселення внаслідок підняття рівня моря на 3-4 м опинилось під водою. В VII ст. Кримом заволоділи хозари. На руїнах давніх укріплень Судака ними споруджено нові укріплення.

В середині VIII ст. Крим інтенсивно заселявся греками. В місті і його околицях збереглися руїни багатьох візантійських храмів і монастирів. У другій половині XII ст. тут стали з'являтися венеціанці і пізанці.

В 1222 р. Судак зазнав нападу війська іконійського (сельджукського) султана, що окопалось у фортеці.

В 1260-х роках Судак був включений до складу Золотої орди. В 1365 р. тут закріпилися генуезці, які в 1375-1409 рр. спорудили нову фортецю.

У 1475 р. місто було захоплене турками-османами. Етнічний склад місцевого населення був дуже строкатим: половці (кипчаки), вірмени, турки, татари, італійці.

Після приєднання Криму до Росії (1783) у фортеці розмістився гарнізон. Казарми для нього будувалися з використанням матеріалу давніх кріпосних споруд, які пізніше розбирали для будівництва житлових будинків у сусідньому поселенні німецьких колоністів. На середину XIX ст. фортеця перетворилась на руїни. В 1867 р. вона була передана Одеському товариству історії і старожитностей, яке систематично здійснювало тут ремонтні роботи.

Судакська фортеця оголошена державним заповідником і з 1958 р. є філіалом заповідника "Софія Київська".

В межі Судака входить Новий Світ - одне з найбільш мальовничих місць у Криму. У селищі збереглась будівля, зведена Л. Голіциним для працівників заводу шампанських вин, заснованого в 1878 р. Продукція голіцинського заводу була удостоєна вищої міжнародної нагороди - Гран-прі. Сьогодні в цьому приміщенні діє музей історії заводу шампанських вин.

Коктебель із прилеглою до нього територією здавна був населеною місцевістю, про що свідчать археологічні знахідки. Відомо, що вже у VIII ст. тут

існувало велике поселення, яке з часом перетворилося на приморське торговельне місто.

З Коктебелем пов'язані життя і творчість художника і поета М. Волошина. В його будинку були гостями багато видатних діячів культури: сестри М. і А.Цветаєви, О. Толстой, О. Грін, В. Вересаєв, М. Булгаков, В. Полєнов, Петров-Водкін, Кончаловський, М. Бенуа та ін. З 1974 р. в його будинку діє музей. М.Волошин похований у Коктебелі, неподалік від мису Хамелеон.

Коктебель і Карадаг є місцем чисельних кінозйомок. Тут знімались пейзажні картини до фільму "Дон-Кіхот". Тут у 1961 р. проходили зйомки фільму "Червоні вітрила".

Феодосія, заснована греками в VI ст. до н.е., була зруйнована в IV ст. Гунами. У X ст. по-селення, що виникло на цьому місці, мало назву Кафа. З ХІІІ ст. воно перебувало під владою генуезців, які спорудили тут фортецю. Від укріплень XIV-XV ст. збереглись кам'яна вежа і частина кам'яної стіни. В найдавнішій частині фортеці - цитаделі - були резиденція головного правителя Кафи - консула, а також монетний двір. Збереглися залишки стін цитаделі висотою більше 10 метрів з баштами. Середньовічна Кафа була найбільшим містом півострова: її населення досягало 75-100 тис. чол.

З 1475 р. Кафа - резиденція султанського намісника в Криму. Турки називали місто Кючук-Істанбул (Малий Стамбул), або Ярим-Істанбул (Пів-Стамбула).

У XVII ст. в місті було 12 грецьких, 32 вірменських церкви і католицький костіол. До наших днів дійшли храм Іоанна Предтечі, церква Св. Стефана, Введенська церква, храм Михаїла і Гавриїла.

В Середньовіччя місто було одним із центрів работоргівлі.

Давню назву міста відновлено після приєднання Криму до Росії в 1783 р. Найвідомішим із музеїв Феодосії є картинна галерея ім. І.Айвазовського. У місті діють також краєзнавчий музей - найдавніший серед музеїв України (1811 р.), музей О. Гріна, музей дельтапланеризму і планеризму.

В місті збереглись чисельні пам'ятки історії і культури -залишки генуезької фортеці, храми VII-XV ст., турецька мечеть, фонтани. Фонтан І. Айвазовського, споруджений за проектом і на кошти художника, має свою історію.

Феодосія, що постійно відчувала нестачу води, засушливим літом змушена була користуватися привізною водою, яку доставляли морем із Севастополя. В 1887 р. Айвазовський передав у користування жителям міста джерело на території його садиби, з якого вода надходила по прокладеному від нього водопроводу і відкачувалася з глибоких шарів ґрунту за допомогою трьох водорозбірних фонтанів.

Відомі феодосійські мінеральні води і лікувальні грязі. На їх базі в місті діють 3 санаторії, більше 20 пансіонатів, будинків і баз відпочинку, 10 оздоровчих дитячих таборів.

Місто **Керч**, що є портом двох морів, засновано в VII ст. до н.е. на березі Боспору Кімерійського грецькими поселенцями. В цей період воно було відоме під назвою Пантікапей. Згодом місто стало центром, навколо якого об'єдналися всі грецькі колонії Керченського півострова. Протягом 900 років воно було столицею могутнього Боспорського царства, що охоплювало територію, яка у

східному напрямку простягалась до сучасного Новоросійська, а північні його межі досягали гирла Дону. На початку II ст. до н.е. Боспорське царство стало занепадати і перейшло під владу могутнього правителя Понта Митридата IV Євпатора (132-63 рр.), об'єднавшись із Понтійською державою. В I ст. до н.е. Пантікапей потрапив у залежність від Риму. В IV ст. місто було зруйноване гуннами. В VI ст. на його місці виникла Візантійська фортеця під назвою Боспор.

Серед давніх історичних пам'яток Керчі - кургани Мелек-Чесменський і Царський, що відносяться до другої половини IV ст. до н.е. Під час розкопок тут виявленні цінні археологічні знахідки, що поповнили музейні колекції.

На горі Митридат виявлено залишки будівель Пантікапея. Вгору піднімаються сходи, яких налічується більше 400. Вони вели до храму Аполлона, спорудженого на вершині гори.

Унікальною пам'яткою I ст. є склеп Деметри, виявлений у дворі житлового будинку. Це підземна споруда, в якій збереглися фрагменти фресок на сюжети з грецької міфології. Пам'ятка потребує серйозної реставрації.

На березі Керченської протоки, в районі старого порту, стоїть церква Св. Іоанна Предтечі (XIII-XIV ст.), зведена на місці базиліки 757 р. Цей храм - єдиний в Україні зразок візантійської культової архітектури епохи Середньовіччя.

Пам'ятки історії і культури міста об'єднані у складі державного історико-культурного заповідника, який займає площу 800 га. Він включає також античні городища Німфей (с. Героївське), Мірмекій (поблизу с. Войково), Тірітака (с. Аршинцево).

У складі заповідника - один із найстаріших в Україні історико-археологічний музей, створений у 1826 р. як музей старожитностей. Його зібрання налічує близько 2 тис. експонатів, датованих у межах між III тис. до н.е. і XVIII ст.

Заповідник включає також турецьку фортецю Єні-Кале (1703) і меморіальний ансамбль Аджімушкайських каменоломень. Підземні лабіринти, утворені в результаті гірничих виробок, у роки Великої Вітчизняної війни стали базою партизанського руху.

Керч включена в міжнародну програму ЮНЕСКО "Шовковий шлях".

Білогірськ і Старий Крим у східній частині півострова стоять на місці середньовічних міст. Білогірськ під назвою Карасубазар відомий від XIII ст. Він був розташований на давньому караванному шляху, що з'єднував Схід і Захід, і тому відігравав роль важливого торговельного центру. В місті збереглися залишки караван-сараю XV ст.

Історичною і природною пам'яткою є скеля Ак-Кая на відстані 5 км від Білогірська. Тут міститься один із найбільших у країні палеолітичних комплексів: на обмеженій площі виявлено сліди 17 стоянок і поселень.

Між Білогірськом і Старим Кримом збереглося кілька храмів і монастирів, що є пам'ятками архітектури. Неподалік від села Багате є вірменський монастир, збудований у XIV ст. В селі Тополівка - невелика візантійська церква X-XII ст. і вірменська церква Св. Параскеви (1702 р.).

Історія Старого Криму налічує не одне тисячоліття. Відомо, що вже у VI-VII ст. Солхат вів жваву торгівлю.

У XIII ст. татари, які заволоділи містом, оточили його мурами з вежами і широким ровом, залишки яких збереглися на його східній околиці. Місто, що отримало назву Кири́м, перетворилось на центр Кримського Юрта, а пізніше й релігійний центр півострова. Після утворення Кримського ханства із столицею в Бахчисараї Кири́м, який став називатись Ескі-Керим (Старий Крим), втратив своє значення. В місті збереглась мечеть хана Узбека і медресе (поч. XIV ст.). В 4 км від міста знаходиться вірменський монастир Сурб-Хач, споруджений у 1338 р.

У Старому Криму провів два останні роки життя О.Грін. Письменник похований на міському кладовищі. В місті діє Музей О.С.Гріна, що є філіалом феодосійського. Всього в Криму функціонує 18 музеїв із 23 філіалами і відділами, в фондах яких зберігається близько 800 тис. експонатів. На півострові 7 заповідників: національний заповідник "Херсонес Таврійський", архітектурно-історичний заповідник "Судакська фортеця", палацово-парковий музей-заповідник у м.Алупка, історико-культурний заповідник "Старий Крим", історико-культурні заповідники в містах Бахчисарай і Керч, історико-археологічний заповідник "Калос Лімен" (сmt. Чорноморське).

Численні пам'ятки історії, архітектури, своєрідна природа острова, м'який клімат сприяють розвитку пішохідного, автомобільного, велосипедного, водного, спелеологічного, гірського, лижного, зеленого та інших видів туризму.

Контрольні питання

- Скільки лікувально-оздоровчих закладів налічується в Криму?
- Які ресурси на півострові сприяють розвитку спелеотуризму?
- Які об'єкти паломництва відомі в Криму?
- Які давні грецькі колонії існували на території Криму?
- З якою подією кримські татари пов'язують початок своєї етнічної історії?
- Назвіть наймогутнішу таврську фортецю.
- Як називалася місцевість, де тепер знаходиться Севастополь?
- Як називалося поселення на місці сучасного Сімферополя?
- В якому місці півострова знаходиться будинок Рішельє?

Теми рефератів

- Індустрія туризму Криму.
- Заповідники Кримського півострова.
- Палацові комплекси Криму як туристичні об'єкти.
- Санаторно-курортна база Криму.

Література

1. Абетка української політики: Довідник /Авт.- упоряд. М. Томенко. - К.: Смолоскип, 2000.
2. Андриевский Н.Ю. Одесса: Путеводитель-справочник. - Одесса, 1984.
3. Анисимов А. Л. Скорбное бесчувствие, - К., 1992.
4. Атлас Винницкой области. - М., 1985.
5. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1990.
6. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования / с 1655 по 1905 гг./.-Харьков, 1905.
7. Барановская Г.И. Туристу о Закарпатье: Путеводитель. - Ужгород, 1986.
8. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. - К., 2001.
9. Белашов В. Глухов - забытая столица гетманской Украины. - К., 1992.
10. Белоус А.Г. Улицы Одессы: Путеводитель-справочник. -Одесса, 1987.
11. Бойко М.Ф. Растительный мир Херсонской области: Научно-популярный очерк. - Симферополь, 1987.
12. Бондаренко БА. Каменная летопись: архитектурные памятники - Харьковщины.- Харьков, 1972.
13. Бурдейний П.А. Вінницька область: Географічний нарис. - К., 1967.
14. Вечерський В. Максим Березовський і гетьман. - К., 1995.
15. Вечерський В. Путивль. -К., 1992.
16. Выборний П.М. Миколаївщина: Путівник по пам'ятних місцях. - Одеса, 1970.
17. Вирлич А.Є. Памятники природы Херсонской области. -Симферополь, 1984.
18. Вихрущ В. Тернопільщина. - К., 1983.
19. Віроцький ВД. Храмы Чернігова. - К.: Техніка, 1998.
20. Воронцова О. Лаврські печери. - К., 2000.
21. Все о Крыме. - Харьков, 1998.
23. Географічна енциклопедія України: У 3-х т. - К., 1989-1993.
24. Геренчук К.І. Природа Закарпатської області. - Львів, 1981.
25. Гладиш К.В., Цирульник Ю.З. Полтава. Пам'ятники єврейської культури. - Полтава, 1995.
26. Гладыш К.В. Архитектура и памятники Полтавщины. -Харьков, 1982.
27. Грищук Б.А. Хмельницький: Путівник. - Львів, 1989.
28. Гуменюк С.К Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. - Львів, 1983.
29. Давиденко Я.І. Мальовнича Полтавщина : Путівник по заповідниках і пам'ятках природи. -Харків, 1982.
30. Дублянский В.Н. Пещеры Крыма. - Симферополь, 1977.
31. Дятлов СЕ. Одесские лиманы: Краеведческие очерки. -Одесса, 1980.
32. Ена В.Г. Заповедные ландшафты Крыма: Справочник. -Симферополь, 1989.
33. Заика В.Е. Черное море. - Симферополь, 1976.
34. Заповедная природа Донбасса: Путеводитель. - Донецк, 1987.
35. Заповедники Украины и Молдавии. - М., 1987.
36. Заповідна краса Полтавщини. - Полтава, 1996.
37. Заповідники і національні природні парки України. -К, 1999.

38. Нальчицький М. Київ. Верхнє місто: Путівник - К., 1998.
39. Кальницький М.Б, Григорук А.А. Прогулка по Києву: Путеводитель. - К., 2002.
40. Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України: У 3-х т. - К: Держстандарт України, 1997.
41. Климат Одессы. - Л., 1986.
42. Колесник А.М. Туристскими тропами Николаевщины: Путеводитель. - Одесса, 1987.
43. Коротун ІМ. Природні ресурси України: Навч. пос. -Рівне, 2000.
44. Крикун Е. Архитектурные памятники Крыма. - Симферополь, 1977.
45. Крым. Природа: Справочное издание. - Симферополь, 1988.
46. Курорти Закарпаття. - К., 1985.
47. Курорты Одессы: Справочник. - Одесса, 1976.
48. Лавренюк В.А. Тернопільщина туристська: Путівник, -Львів, 1983.
49. Лапко М.В. Дніпропетровська область: Географічний нарис. - К, 1967.
50. Левицький В.І. Заповідні місця Кіровоградщини: Путівник. - Дніпропетровськ, 1984.
51. Майорчик В.Л., Рубан В.И. Восемь путешествий по Полтавщине: Путеводитель. - Харьков, 1984.
52. Матівос Ю.М. Туристські маршрути Кіровоградщини: Путівник. - Дніпропетровськ, 1978.
53. Муранов О.П. У світі водоспадів. (Легенди і правда про водоспади світу).- К, 1979.
54. Некрасов Э.А. По Южному Бугу: Путеводитель. - Одесса, 1976.
55. Нижура А "Пещерные города" Крыма. - Симферополь, 1971.
56. Пам'ятки природи Тернопільщини: Ілюстрований нарис. - Львів, 1977.
57. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького.- К: УЕ, 1992.
58. Полтавщина туристська: Путівник. - Харків, 1982.
59. Полтавська область: природа, населення, господарство: Географічний та історико-економічний нарис. - Полтава, 1998.
60. Природа Одесской области. - К., 1979.
61. Природа Тернопільської області. - Львів, 1979.
62. Природа Івано-Франківської області. - Львів, 1973.
63. Природа Львівської області. - Львів, 1972.
64. Природні багатства Закарпаття. - Ужгород, 1985.
65. Природные национальные парки Украины. - Львов, 1987.
66. Природно-заповідний фонд української РСР: Реєстр-довідник заповідних об'єктів. - К., 1986.
67. Пушик С.Г. Івано-Франківщина. - К. -1984.
68. Репресоване краєзнавство (20-30-і рр.). - К., 1990.
69. Рыбаков М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. - К, 1997.
70. Родичкин И.Д. Сады, парки и заповедники Украинской ССР. Заповедная природа. - К., 1985.

71. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. - Львів, 1998.
72. Симоненко В.Д. Очерки о природе Донбасса. - Донецк, 1977.
73. Ситкарева О. Киевская крепость XVIII - XIX вв. - К., 1997.
74. Слюсарев А.Л. Природа Донбасса: Научно-популярные очерки. - Донецк, 1983.
75. Слюсарський АТ Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. - Харків, 1954.
76. Справочник по заповідному делу. - К, 1988.
77. Степаненко А.Г. Вінничина. - К., 1985.
78. Стогний Н.П. Запорожская область. Природа и хозяйство. - Запорожье, 1963.
79. Сушко К.М. Заповедное Запорожье: Путеводитель. - Днепропетровск, 1981.
80. Топонімічний словник Харківщини. - Харків, 1991.
81. Торохтин М.Д. Здравницы Карпат: Путеводитель-справочник.- Ужгород, 1975.
82. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. - К, 1994.
83. Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій. - К, 1987.
84. Украинские Карпаты. Природа. - К, 1988.
85. Школьный В. Чернігів. - К.: Мистецтво, 1990.
86. Чернігівщина: Енциклопедичний ^ довідник / За ред, А.В.Кудрыцького. - К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1990.
87. Юрківський В.М. Країни світу: Довідник. - К., 1999.
88. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник -довідник. - К: Знання, 1998.